

6.13087

М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ

ТВОРИ

ТОМ I

РУХ

П. Мещеряков.

МИКОЛА ЧЕРНЯВСЬКИЙ

Т В О Р И

ТОМ I

КООПЕРАТИВНЕ Р У Х ВИДАВНИЦТВО

ХАРКІВ—1927

441
МИКОЛА ЧЕРНЯВСЬКИЙ

4-499

532
ПОВІСТІ й ОПОВІДАННЯ

тр 480
Н. К. О.

~~ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ~~

ІМ. Т. ГЕОРГІЙСЬКОГО

Педагогічний інститут

192 р

М
1 Чечелівка, № 41

КООПЕРАТИВНЕ Р У Х ВИДАВНИЦТВО

Укрголовліт № 5377. Харків.

Зам. № 85. Т. 3.000.

Л і т. - д р у к а р н я
„КНИГОСПІЛКИ“

Нетеченська

набер., 14.

ПОВІСТІ й ОПОВІДАННЯ

ЗМІСТ I-го ТОМУ

	Стор.
1. Перша гроза	9
2. Божа коровка	30
3. Собака	39
4. Сон життя	52
5. Соліман Мудрий	56
6. Три тіні	64
7. На крилах смерти	67
8. Степовий сокіл	72
9. Під похилою вербою	84
10. В незнану далечінь	90
11. Змій	101
12. Кінець гри	110
13. Смерть Зораба	123
14. Марш Сагайдачного	129
15. Тополі	133
16. Слуги	141
17. На волю	149
18. Вода прибуває	170
19. Темрява	178
20. Співець	214
21. <i>Vae victis.</i>	221

ПЕРША ГРОЗА

Оповідання

I

Був холодний зимовий вечір. В невеликій, з низькою стелею, кімнаті стояло два столи. В кінцях їх сиділо з книжками чотири чоловіки семинаристів. Двоє з них працювали над святим письмом, а двоє других вчили латинські слова.

— Conticeo, conticeo—мовчу... conticeo—мовчу...—зубрив один, підводячи вгору очі неначе молячись богам.

— Adulator — облесник... adulator — облесник...—бубонів другий, поклавши голову на книжку.

Уже давно вони товчуть оті слова, але латинь не лізе в голову, бо там сидить щось інше. Засіло воно самохіть, але сидить твердо, і шкода його порушити. Той, що вивчав adulator'a, рудий і таранкуватий, думає, як він буде дома влітку ловити рибу, як буде їсти кавуни... Як допомагатиме батькові співати на криласі. А далі думає, як вийде насеред церкви читати апостола, та вже не зриватиметься, як молодий півник, а прочитає добрячим басом; не гірше батькового. І він непомітно для себе надимає більше волю й густо бубонить:

— Adulator..., adulator...

Невеликі дві лямпочки з нечищеними шклами
курили і мов хотіли спати.

— Амінь, — сказав смугловидий школяр років
✓ дев'ятнадцяти, що вчивсь по латинському мовчати, на
прізвище Бондаренко. — Хай їм грець, оцим трикля-
тим словам! — і кинув книжку на стіл.

— І духові твоєму! — пробасив *adulator* — Довго-
пол. — Чи не пограти нам сьогодні в стукалку? Бон-
даренку, будеш? Калюжний? Га?.. А може й ти при-
сядеш? — спитався він, повертаючись до свого сусіди —
Левченка.

— Давайте стукнемо, — промовив Бондаренко,
підморгуючи. — Хай трохи кров розійдеться, — й почав
ходити по кімнаті, розминаючи ноги й руки.

— Давайте карти, — солідно приказав Калюжний,
котрого товариші звали о. Палладієм

— Левченку, сідай! — умовляв Довгопол. — Сідай
чого там журитись! Може виграєш, заплатиш «вели-
кодушній».

— А, ну, їх!.. — одмовив Левченко. — Останні гроші
програєш. Я ще й своїх уроків не вивчив, а прийде
Гришка, треба з ним воловодитись.

Він не мав чого платити хазяйці за квартиру і
вчив її хлопця грамоти, приплачуючи ще по вісім
карбованців у місяць.

— Та сідай!

— Не хочу! — одрізав той.

— А не хочеш, як хочеш. Давайте карти!

Поки Калюжний тахлював старі засмальцовані
карти, Бондаренко з Довгополом приставили стіл до
ліжка і, поставивши посеред його лямпу, перелічу-
вали свої гроші.

— Еч, уже бариші лічать! — сказав, сміючись
Калюжний, облизуючи свої товсті пухкі губи і під-
ставляючи до столу стільця. — Киньмо краще, кому
здавать!

Почали грати. Старі тузи, поважні крулі й завбливі кралі змішувались і бились одні з одними, шльопались об стіл. Гроші — срібні й мідні — бряжчали, хлопці то сміялись, то притихали у напруженім захваті, а часом коли доводилось становити ремиза, вигукували досить кругенькі слівця.

Левченко сидів у другому кінці кімнати. Світло од лампи падало на його гарне чоло й ледви освітлювало ніжно замальовані вуста. Обпершись об стіл ліктем, він ліниво водив очима по книжці й було видно, що він не думав про те, що читав. Не до того йому було. Батьків лист не виходив у його з голови. Тижднів зо два писав він додому, щоб батько вислав йому грошей на квартиру. Сьогодні прийшла відповідь.

«Дорогий сину! — писав батько. — Ми всі, дякуючи милосердному богові, живі й здорові, чого й тобі бажаємо. Мати тепер ще трохи нездужає після родин. Подарувала вона мені дочку, а тобі сестричку, котру при святім хрищенні нарекли Клавдією. Восприйомниками були Пантелеймон Петрович, управитель, і супруга нового нашого станового Аграфена Панкратьовна Перехрестова.

Твою писульку я отримав і поспішаю повідомити тебе, що 10 карб., що ти просиш, вислати тобі не можу, бо сильно дуже вибився зараз із грошей. Одне те, що христини, а друге — купив собі гнідого маштачка у Кузьми Загнибіди. Ти знаєш, які плохі мої діла, і коли не хочеш дарма мене турбувати, а також і матір твою, то не пиши про гроші. Постарайся як-небудь обійтися сам. Я в твої ліга уже матір хлібом годував. Піди на квартиру до о. ректора, клонись йому в ноги, як колись я кланявся. Не соромся, викинь із голови думку, що це сором. Він ректор, то може прийме тебе на казньонний кошт. Прохай ще раз інспектора і моли бога. Ти знаєш, які плохі мої діла.

Зостаюсь люблячий тебе отець твій ієрей Петро Левченко».

Внизу було приписано: «корова ряба отелилася перед пилипівкою—бичком підласим».

«Ти знаєш, які плохі мої діла»—кілька разів уже в думці переказував Левченко.—«Еге, я знаю «люблячий» тату, добре знаю, що у тебе в скрині лежить не одна тисяча. І в банк боїшся покласти, щоб не пропали, як колись у Скопині! Знаю, знаю... Добре знаю, що тобі жалко дати мені на квартиру ті десять карбованців. Думаєш: «нехай поповчиться, як жити своїм розумом!» І жив-би, і прожив уже скільки часу, та тепер сили нема. Ніде заробити. Чого я не робив, щоб знайти хоч яку небудь плохеньку репетицію. І ось знайшов за п'ять рублів, а за квартиру треба все-ж доплачувати вісім карбованців. А де я їх візьму?» трохи не скрикнув Левченко.

Злість його взяла. Живо вихопив з кешені хустку й потай от товаришів обмахнув нею сльози.

— Третій ремиз, третій!..—кричав смуглявий Бондаренко, поблискуючи очима.

— Ну живо здавай, чого там кублишся!—гукнув Довгопол Калюжному, весь тримтячи від захвату.

— Хто поспіша, той не має бариша—флегматично одмовив Калюжний, послинив товсті, цупкі пальці й почав здавати карти.

Коли тут щось брязнуло коло дверей і хлопці почули, що хтось іде до їх у хату.

— Інспектор!..—прошепотів Бондаренко.

Карт як не було. Калюжний на всю хату зачитав навмання: «сіце глаголет Господь возлюбленному помазаніку своєму Кіру, его-же удержа десніца его»... Бондаренко кинувся до латинського словаря й почав ритись у йому.

Двері відчинились, і з сіней появилась стрижена дитяча голова.

— Гришка! — сказав Бондаренко. — А ми, дурні, перелякались...

— Кому здавати? Чий ремиз?

Карти знов зашльопали, мов млинці, по столу. Хлопець підійшов до Левченка й почав розкладати на столі книжки.

— Вивчив уроки? — запитав його Левченко.

— Вивчив.

— Читай!

Хлопець почав читати. Левченко слухав і думки його взяли тепер другий напрямок. Він щиро дбав про те, щоб роз'яснити своєму ученикові кожну дрібницю, котру його дитяча голова була нездатна зрозуміти зразу. Вчення тяглося години півтори.

— Ну, молодець! сказав Левченко хлопцеві, скінчивши пояснення й бачучи, що той зрозумів усе, що йому сказано. — Іди.

Хлопець зібрав книжки та зшитки й пішов знов у темні сіни. Він жив з матір'ю на другій половині хати.

II

— Та ну-бо, приставай до гурту, а то втрюх погано грати! — гукнув Бондаренко Левченкові, перебивши козирного круля тузом і ремизячи Калюжного.

Левченко вагався. Уже здавна помічав він на собі, що починає потроху звикати до карт. Жилось так погано й сумно, що хотілось чим-небудь потішити себе, і він почав брати участь у грі.

— Ну й я сяду, — сказав він трохи згодом.

— От і гаразд.

Кинули карти, кому здавать, і гра почалася знову.

— Стукну, — сказав Левченко.

— Пас, — пробасив Довгопол, морщучись од диму з окурка, що висів у нього на товстій нижній губі, уже весь мокрий і рудий.

— На той-же глас!—додав Бондаренко.

— Ну, отче Палладіє, не піддавайся!—спльовуючи з губи окурка, бо він почав уже пекти, сказав Довгопол.

— А ось побачимо.

Калюжний підняв карти, глянув у їх і засвистів:

— Гуде вітер вельми в полі!..

Левченко обремизив його. Ремиз пішов за ремизом. Обличчя гроків почервоніли. Очі блищали й пильно стежили за руками тих, хто здавав карти. Бряжчали мідні й срібні гроші. Що-раз чулись вигуки:

— Не буду дивиться, нехай козириться!

— Краля з шлейфом... Пас!

— Треба завжди з туза козирять. Це закон.

— Який закон? Це моє діло!

— Станови ремиза!

— Зніми.

— Ех, чорт вас побери, визволяйте останні!..

Було вже годин одинадцять вечора. У хаті стояв дим. Тут знов одчинились сінечні двері. Гроки кинулись від карт, як сполохані птахи, але зараз-же заспокоїлись: увійшла хазяйка.

— Добри вечір!—сказала вона, вклоняючись з солоденькою усмішкою і скромно втираючи пальцями кутики рота.—Простіть великодушно... Я до вас на хвилину...

Вона, не хапаючись, підійшла до ліжка й тихенько присіла на його, збираючись щось казати.

«Це за грішми до мене»—подумав Левченко.

— Чи немає у вас, Степане Петровичу, хоч трошки грошей?—ще солодше заговорила вона і та солодкість її слів ще більше вражала Левченка.—Завтра й на базар ні з чим вийти.

— Потерпіть, Авдотье Кузьминишно, хоч трохи, поки всі віддам, а оце нате вам поки-що!

Левченко підійшов до неї і подав три карбованці, що тільки що виграв.

— Та воно то так... Чом не пождать, коли-б можна було. А то горе, простіть великодушно,—пождать не можна. Хоч коли-б жила в своїй хаті... А то ось сьогодні прийшов хазяїн: «давай за місяць гроші! Як не заплатиш, так на цьому тижні й гамуз твій ввесь на вулицю повикидаю!» Ви вже пожалуста, Степане Петровичу, постарайтесь достати грошей!..

Вона помовчала хвилину.

— До мене оце вчора приходив чиновник. Питав: чи немає зайвого місця... Що робить?.. Не хотілось... а як не заплатите, то доведеться його взяти замість вас. Нехай Гришка сам учиться!

В солодкому її голосі враз грубо виявилась погроза й роздратовання. Левченко знав, що «великодушна» оце випила, як вона казала «від серця», горілки й розмовляти тепер з нею ладом була даремна праця. Він мовчав. Прохати її вдруге не хотів. Вона зібралась ще щось казати, але тільки несмачно подивилась на Левченка, ~~в~~упнула пальцем у заїду й, поважно вставши з ліжка, вийшла з кімнати.

«Що робити, що робити?»—сам себе питав Левченко.—«Та невже-ж я не викручусь із цієї напасті!..»

— Чого-ж ми сидимо,—сказав Бондаренко. — Кому здавать?

Гра почалася знову. Левченко не хотів був грати, бо у його зосталось дуже мало грошей, але товариші, умовили його. І він, мов сонний, брав карти, мастив і здавав їх, брав і віддавав гроші. Йому знов пішла карта. Потім щастя повернуло і він почав програвать.

— Е, та вже, хлопці, пізно! Пора й спати лягати,—удано позіхаючи, сказав Довгопол, що програв свої гроші, сидів так і дивився на гру.

— Та воно вже й справді пізно,—позирнувши на годинника, сказав Калюжний.

— Здавай ще разок! — намагався Бондаренко.

— Буде!

Калюжний шльопнув по столу картами, мов своїми товстими губами.

— А, братці, холодно як сьогодні! — потягаючись і здригаючись з холоду завважив Довгопол.—Кузьми-нишна наша гроші одбирає, а морозить нас, як тарканів.

— Грубка вже й охолонула,—сказав Калюжний роздягаючись і мацаючи руками грубу.

Левченко підійшов до свого ліжка. Воно було застелено старою дирявою ковдрою, зшитою з різноколірних ситцевих обрізків. Матраца не було. Замість його лежало щось старе й брудне, що хазяйка взи-вала периною

Вона не була застелена нічим. У Левченка нічого не було свого. З дому він не взяв, бо думав попасти в бурсу на казьонний кошт. Але дякуючи інспекторові, що вславив його за вільнодумця і свавільця, він не попав туди. Хазяйка дала йому свою постіль.

Левченко роздягся й ліг. Кволе ліжко жалібно заскрипіло, штовхнулось у стіну й захиталось, мов збираючись зараз розпастись на всі свої сугасти. Але роздумало й заспокоїлось на яку годину. Пога-сили світло.

Ліжко заспокоїлось, та не заспокоївся той, що лежав на ньому.

Невже у його не вистачить сили вибитись з тієї тісноти, в яку його загнала доля? Невже йому не доведеться навіть скінчити семінарії? А він-же ма-рив, що з неї піде в університет, учитиметься там, і при світлі науки пишним цвітом розцвіте його по-етичний хист! А той хист єсть у його. Святий огонь

поезії горить у його в грудях, хоч він і таїться з ним од всього світу. Невже й тому вогню погаснути?..

Злість на долю, на людей і на себе брала його. Голова горіла. Він дивився у пільму і нічого не бачив, і нічого не міг надумати. Заснув не скоро.

III

Був грудень місяць. Стояли чималі морози й чистий, ще не злеглий сніг покривав заснулу землю. Усе скорилось зимі. Тільки Дніпро ще боровся з нею.

Скільки не захожувалась вона, щоб скувати дідугана, скільки не сипала в його снігу, а йому все нічого. Тільки посиніє, розідметься та й іде своєю дорогою.

«Не подужаєш!—мовляв.—Не піддамся!..»

Та ні, зима таки сильніша від нього!

Повернеться дідуган, розкидає, розмече крижані кайдани, але не встигне оглядітись, а вже зима знов заковує його. До того-ж ще й земля держить руку за неї. Б'ється старий, а від берега все далі й далі, а до середини все ближче та ближче розростається міцна крижана кора.

— Ні, не діждеш, щоб я був у твоїх руках!— гомонить Дніпро, ламаючи навісну кригу вже тільки посередині, за островами, на прудководі.

І добре таки попрацює зима, поки заспокоїться дідуган.

І ось він заснув. Лежить, сивий-сивий, аж білизою вилискує, лежить не ворухнеться. А тільки пригріє сонечко, подує південний вітрець,—міцно розправить він свої кістки, потягнеться після важкого сну, і кайданів—як не було! І він помолоділий, синій і блискучий, ущерть повний, знов поважно йде до моря, несучи на своєму лоні уламки ноздрюватої криги і все, що попадеться йому на його дорозі.

І так одвіку сивий козарлюга-Дніпро, що-року воює з зимою. І ніколи вона його зовсім не подужає.

День був ясний. Сонце, мов горда дівчина, світило, але не гріло. Дніпро вже кілька день, як проламав посередині кригу, нагромадив її цілими горами й ніс до моря. Ближче до берегів, під захистом островів, лід не рушався. Тут стара крига, покрита, мов палітурою, тонким молодим льодком з талого снігу, виблискувала, як дзеркало. Світ сонця, немов у шклі, одбивався в чистому льодяному озері. Дув холодний вітер. Зривався сухий легкий сніжок.

На Дніпрі не було видно ні однієї живої душі. Але надвечір чорні комашки забігали по склизькому льоду. То вийшли ковзатись на коньках семинаристи.

Де-далі їх прибувало все більше. Неначе чорне гайвороння, вкрили вони Дніпро. Галас, сміх і ригуки оживили його береги, вкриті з одного боку, на острові, лісом, а з другого, від города, великим задичалим садом.

Живо повирізували собі жваві хлопці з лози ковіньки й заходились грати «у свинки». Дніпро ожив і аж стугонів під сотнями коньків. «Свинка» з-під ковіньки якого-небудь дебелого богослова летіла, як куля, по блискучому дзеркалу й тьохкала тим особим звуком, який видає чистий дзвінкий лід: тьох-тьох-тьох-тьох!

Левченко був тут. Вийшов провітритися, розважити свої думи. Спершу з другими гаңав «свинку», бігаючи за нею на коньках. Але скоро притомився та й набридло. Повернув геть од товаришів і поїхав униз по Дніпру. Йому хотілось бути самому.

Минувши острів, повернув ліворуч на безлюддя. Тут було важко їхати; крига була нерівна, бо замерзла так, як її скував мороз, коли Дніпро трощив, мняв і перетирав її. Але йому хотілось добратись ближче до середини Дніпра. Там був рух, там

було життя. Там несло кригу. І він помалу наближався туди.

Чудова картина розгорнулась перед його очима. Дніпро прорвав посередині кригу, розтрощив її на безліч шматків. нагорнув ті шматки один на один, набудував якихось химерних замків і тихо-тихо ніс їх кудись на низ, до порогів.

Скільки було видно, тихо, ледви помітно, як час, як життя людське, пливли гори білої, блискучої криги. Здалека здавалось, що то йшли отари чистих, як сніг казкових овець. Од морозу над водою стояв легкий туман і крізь його можна було побачити другий беріг і дізнатись, де саме йде крига, а де вона вже стоїть, прикована до берега. Неначе все, що було перед очима, йшло кудись; йшло тихо, поважно, але невпинно.

Крига пливла, шматки терлися один об один, терлись об стоячу кригу, спинялись на хвилину, повертались другим боком, падали один з одного в воду і зараз-же виринали на поверх, і тихо-тихо шуміли. І було подібно до того, що хтось каже спотиха якусь таємну казку про далекий невідомий край, розповідає про якісь таємниці.

Левченко став мов, зачарований. Ніколи він не бачив нічого подібного. Йому здавалося, що він увійшов у новий, незнаний йому світ і жадібно дивився на його й прислухався до його.

І йому здавалося, що він справді чує таємні голоси, розбирає навіть слова, ловить розмір їх:

Поплинемо з нами, поплинемо вкупі
У теплу країну. де сонечко сяє!
Поплинемо, любий. далеко, далеко!..
Чого тут нудитись? Чого сумувати?
Поплинемо! Щасливий там будеш ти з нами!
Далеко, далеко таємний наш край,
Далеко бездольних блаженна отчизна!
Не бійся холодних обіймів води!..

Солодка, пекуча журба обгорнула його. Захопила душу ота тихошумна пливуча течія.

Він потягся ближче до неї. Стояв чорний, осяяний сонцем над повитим млою Дніпром і не мав сили одвести очі од води...

А зараз коло його так близько текло ціле море синьої, холодної води. І якась невідома сила тягла до себе й шепотіла:

Не бійся, не бійся! Там — краще, тепліше.
Вода не холодна... о, ні, не холодна!..

Стояв мов у тумані. Нічого не думав, проїнятий струйною гостро-солодкою, пекучою журбою. А крига йшла і йшла. Терлась одна об одну, трощилась, піднімалась угору і знову падала і тихо-тихо шуміла ..

Довго стояв Левченко, зачарований нечуваною симфонією, і в його голові сами собою проносились, немов уже чужі йому й далекі, думки: «На що жити? Чого ждати від життя? Ти ждеш підмоги? Підмоги не буде ні відкіля. Батько?. Він одсахнувся від тебе. І що тебе жде далі? Гидке дякування... мізерне вчителювання... Темна доля, гіркий хліб!..—Порви разом з усім; злийся, з'єднайся з тихою величною стихією — й кінець! Покажи всім, що тобі не треба їхнього хліба, їхньої ласки... ласки якоїсь нечистої баби, отієї п'яненкої хазяйки... що ти гидуєш їми! Чуєш?.. що ти гидуєш їми!!..»

Думки проносились, мов далекі хмари, а серце слухало казку пливучої криги. Він стояв нерухомий і пригадував, що колись і десь читав щось подібне. Такі слова нашіптував альпійський гірський струмок... Але кому? Здається, його звали Ральфом, і це ім'я так подобалось колись Левченкові, і Ральф був такий саме молодий, сумний і невтішний, як і він.

Поплинемо з нами, поплинемо з нами.

Немає там туги, немає журби.

• Там тихо шепочуть на скелях діброви,

Дзвенять срібноводі, холодні струмні,

Далеко, далеко та ясна країна.

Далеко бездольних бажана огнизна.

Не бійся холодних обіймів води!..

Левченко стояв і дивився на воду. Нічого йому не було жалко. Він сам згубить своє молоде життя. Ось зараз... ось через хвилину.

І було моторошно від думки, що смерть близько, і хотілось, щоб остання хвилинка протяглась подовше... Бо вона-ж остання. Бо вона не повториться. Бо він молодий. Ах, який він ще молодий!..

І нова думка мов росток з-під землі, раптом проклюнулася поміж інших дум, і піднялась, і всі їх покрила собою:

— Мати!.. А мати? Що буде робити моя бідна мати, як довідається що я зробив? .

4389 І він згадав людину, що вигодувала його своїм молоком, що побивалась над ним і може й тепер побивається—слаба, задурена, забита, затуркана самовольцем-чоловіком. І що-ж, він сам, її «Степанчик», вразить на смерть її серце своїм учинком?..

Ні, краще все, все перетерпіти! Впасти до ніг її, виплакати своє горе і свій гнів, гнів безсилля, і віддати їй своє життя...

IV

— Ні, краще покинути семінарію й добувати своїми руками, як доведеться, кусок хліба! —порішив Левченко і, в останнє поглянувши на Дніпро на пливуче море криги, повернувся назад, ще не владний вирватись з очарування пливучої симфонії. Мов сонний незграбно повернувся. Посклизнувся до води.

Крига, що вже давно угнулась під ним, несподівано обломилась і він, махнувши руками, упав у воду.

Обхопило холодом, немов огнем. Захопило дух. З усієї сили почав гребти руками й ногами й хапатися за кригу. «Хіба-ж я оце і втопну?—думав він, деручись на беріг. Але крига обламувалась під ним, або руки не могли вдержатись за неї і він знов падав у Дніпро.

З гори за водою підпливали нові накопичення криги й штовхали його. Але він якось потрапив на кріпший беріг і таки видрався з води.

Його обвіяло вітром і стало ще холодніше, ніж у воді. Він весь тримтів з утоми й холоду, і ледви міг стояти. Одіж почала дубіти. Зрозумів, що як не встигне добитись до товаришів чи до якогось житла, то загине.

Живо на скільки вистачало сили, поїхав назад угору по Дніпру. Їхав і чув, як руки й ноги почали деревеніти. Пальто теж замерзало, а в чоботіх хлюпотіла холодна вода. Він теряв силу. Здалека побачив товаришів і хотів крикнути до їх. Але йому здавалось, що сором кричати. Та й голосу не було. А сили все меншало... Уже він був недалеко. Чув, як гукнув Калюжний.

— А-є-ей, Степане!.. Додому!..

Він махнув йому рукою, посклизнувся і впав. Хотів підвестись і знов упав, і вже не міг підвестись. Йому непереможно хотілось спати.

Калюжний бачив, як він упав, і кинувся до його.

Левченко чув, як до його під'їхав Калюжний і, немов крізь сон, почув, як той почав гукати товаришів.

Семинаристи підняли його, підхопили на руки й на коньках повезли до водокачки, що стояла над Дніпром у саду.

Там його роздягли й обсушили. І там-же почало його кидати, то в жар, то в холод. Звідтіля, порадившись, одвезли його просто в семинарську лікарню.

Смеркало. В лікарні передягли Левченка в сухе. Дали чаю. Але він одмовився. Його хилило на сон. Він ліг і зараз-же заснув.

Прокинувся коло півночі. Підвівшись, поглянув навколо: де він і що з ним? Побачив, що лежить на ліжку сам, у великій кімнаті. На столику коло ліжка горить лампа. Темні, крашені охрою, віконниці зачинені з середини.

Було тихо. І йому здалось що він сам у цьому домі, од якого завжди тхнуло пусткою, мертвечиною, сам один у цілім світі.

Він здригнувся і не міг зрозуміти, чи то від холоду, чи від жаху.

Оглянувши кімнату, пригадав, що тут саме, може на цьому-ж і ліжку, торік умер його товариш Кушкуді. То був син грека селянина, гарний товариш, але й великий гуляка.

Сподіваючись його смерти, інспектор викликав охотників з товаришів, щоб стерегти хворого вночі. Левченко з двома товаришами прийшли сидіти над ним. Але їм тієї ночі довелось доглядати вже не живого чоловіка, а труп.

Тоді була така-ж холодна й темна ніч. В лікарні теж було пусто й моторошно. Коли вони прийшли до Кушкуді, він кидався на ліжку, червоний, з блискучими вродливими очима і чорними запеклими губами. Левченкові кинулись в очі оті страшні порепані губи і стало так жалко товариша, чудового музику й великого добрягу. І він тепер згадав, як Кушкуді в непритомності за хвилину перед смертю лаявся, як потім на мить неначе опам'ятався і в його чорних блискучих очах майнула свідома думка. «Тату, тату!...»—промовив він. А потім щось закликотіло

у грудях. він витягся, став не в міру довгий і враз затих. Пригадувалось Левченкові, як фершал хотів усунути йому в руку воскову свічку, але не встиг її засвітити, а замість того, покинувши її, почав склепляти мерцеві очі.

Все це так ясно й виразно встало у спогаді, й Левченка обгорнув молодий, непережитий жах: що, як і з ним буде те-ж саме?..

Моргнула лампа. Рухнулись тіні.

І разом немов туман повив його, і він поплив у нім, невідомо куди.

Очутившись. Левченко не міг зрозуміти, чи він спав, чи впадав у непритомність. Огляdivшись. побачив, що лежить так само в тій-же кімнаті. На столику горить лампа. Голова й ноги в його важкі. немов налиті оливом, і його кидає то в жар, то в холод. Спати... спати...

І знов починає мріятись. Він лежить немов на голівешках. Вони палять і печуть його зо всіх боків. Він хоче вирватись, утікати від їх... Кидає їх од себе... Але їм немає ліку, і вони все насовуються на його, і вже не голівешки, а якісь страшні червоні обличчя. Вони сміються й дражнять його огненими язиками, і дихають на його полум'ям. Він кричить, кидається од їх, зриває з себе одіж, бо вона пече його.. Падас... А хтось великий і страшний сміється над ним, а потім спускає його кудись головою вниз, каже:

— Теля підласе, а тобі місце в проваллі!

— Тату!..—гукає Левченко.—Що ви робите?..

— А ось побачиш.—одмовляє батько,—оце тридцять вісім, а потім ..—і він вилаявся.—Лети!..

Левченко полетів здригнувся з жаху й прокинувся. Лампа так само горіла на столику, і в кімнаті було тихо й пусто.

Він зрозумів, що заслаб тяжко й небезпечно.

Місто спало й було тихо. Тільки нічні сторожі сюрчали в свої свистки, поважно ходячи вдовж чутких вулиць. Рівно, не моргаючи, горіли міські лихтарі, а в домах світла не було вже ніде, і вони стояли темні й суворі, і здавались вищими, ніж були справді.

У семінарії в спальнях горіли прикручені лампи. В больниці, в кімнаті, де лежав Левченко, теж горіло світло. Він був не сам; коло його вештався фершал. Фершал був з салдатів, носив довге волосся й обличчям скидався на портрети Бєлінського, але не знав про це, бо зовсім нічого не знав і про Бєлінського. Семінаристи чомусь дали йому прізвиське «кенор». Жінку його звали «кенаркою».

Він перевернув Левченка на спину, але той цього не чув. Ні хвилини не лежав спокійно, а все ворочався. Ослабілі руки все тяглись, щоб скинути з себе ковдру, котру фершал зараз-же натягав на його.

— Одначе молодець! — бубонів він, одкидаючи з лоба рудаве волосся. — Добре захопив!.. Як не вмере, то на довго звяже руки.

У «кенора» була чимала «практика» поміж міською біднотою і він дуже дорого цінував свій вільний час. Він одійшов од ліжка, але Левченко зараз-же розкрився. Фершал вернувся і вкрив його.

— Е, не люблю я отаких!.. — говорив він своїм звичаєм сам до себе. — Звяже тебе по руках і ногах. Того й гляди, щоб не розкрився, не покотився к бісовому батькові з койки, або й зовсім не втік з лікарні. От і сиди над ним цілу ніч! Хіба за день не натопчешся, щоб ще отут стриміти?.. Життя!..

Йому хотілося спати. Лампа нагоріла й світила темно. В кімнаті було темнувато. Покунявши ще трохи над хворим, фершал встав, прив'язав кінці

ковдри до ніжок кроваті, прикрив хворого зверху ще однією ковдрою й потяг до своєї кімнати.

Левченко zostався сам. Але він не чув цього. Він жив тепер своїм окремим життям, повним хаосу, плутанини, чогось такого, що не мало ніякої логіки й ладу, і в той саме час було чимсь цільним, єдиним, неминучим і непереможним, як заляте коло, з якого неможна було втекти, і яке було повне вогню й жаху.

Так минуло два тижні. Семинаристи почали роз'їздитись на Різдвяні свята. Вони снували невеликими купами по коридорах бурси й весело й гучно розмовляли. В семінарії стояв, як у вулику, гомін, і часом з неї виривались окремі вигуки:

— Ей ти, дивись-же, привези ковбас!

— А ти хіба не їдеш додому?

— Ні, їду... з третього поверху на четвертий!..

Минули ще сутки і семінарія опустіла. Тих півсотні чоловік, що zostались в ній на святки в чотирьохповерховому будинку, не було й видно й чути, та вони й не сиділи в семінарії. Приходили тільки обідати та пити чай; а цілий день блукали по городу.

В лікарні, за тиждень до Різдва битком набитій ледачим людом, що ховався туди від двояків та єдиниць, тепер не було нікого, окрім Левченка. Він zostався сам. Але й тепер не помічав того. Хвороба його де-далі усе усилювалась. Він нічого не їв і ввесь немов перегорів, пересох, Худий, оброслий волоссям, лежав трохи не ввесь час без пам'яті.

— Умре, умре хлопець,—думав лікар кожного разу, коли виходив з його камери.

І сам Левченко думав теж саме, коли очунювався.

Минули й святки. Семінарія почала оживати знов. У столовій, де в казані грівся окріп до чаю й під ним горів огонь, запахло смаженим салом і розігрітими ковбасами. Коло грубки тепер завсідги сиділи купкою семінаристи з настромленим на шпички

14 салом. Сало різалося на тонкі клаптики, підсмажувалося на вогні й було на голодні зуби дуже смачне.

Перші дні по з'їзді семинаристи, не дивлячись на строгі очі начальства, таки добре гуляли і щовечора між ними було немало підпилих. Трохи не в кожному класі, а то і в замкнених спальнях, куди забирались, підкупивши прислужників, компанії чоловік у вісім, різались у стукалку і підходця. За вчення прийматись не хотів ніхто, та й учителі попервах теж не дуже брались до роботи, і семінарія немов доживала ще святковий настрій.

Але всьому буває час. Потроху почали появлятися по журналах одиниці й другі небажані цифри. Почав по класах ходити інспектор і читати, мов пилкою пиляти, свої звичайні нотації, і все помалу налагодилось на звичний лад. Хлопці скоро попустили привезені з дому гроші, гуляк щодня ставало менше, хтось вночі кинув інспекторові у вікно камінюку й опісля того однозгучне казбонне семінарське життя пішло своїм шляхом, немов після спочивку, знов зашипіла й заторохкотіла бездушна стара машина.

Бондаренко, Довгопол і Калюжний zostалися на тій самій квартирі. Замість Левченка тепер жив якийсь писарчук з казбонної палати. А Левченко все ще лежав у лікарні.

VI

Непомітно пішли дні за днями. Непомітно минув тиждень, а за ним і другий. Так непомітно минають не тільки тижні, а й цілі роки.

Але немає нічого без кінця, ні одна хвороба без його не буває. Іде вона своєю ходою, поки не дійде до краю, а там—смерть, або життя.

Так було і з Левченком.

Здавалося вже зовсім він умирав, а потім стало краще, і він сам не зчувся, як пішов на поправку. Минуло яких два тижні, і він почав дибати по камері. За час хвороби розучився держатись на ногах. і йому довелось, як малій дитині, знов учитись ходити.

Живо вертались загублені сили та одночасно з ними повертались і забуті старі думи. «Ось я одужую—міркував Левченко—і радий цьому. А що з того?.. Не вік лежати в лікарні, треба вибиратись. А куди?.. Грошей немає, заробити їх не вистачить сили»...

Ці думки ще більше осіли Левченка після того, як доктор сказав, що він уже здоровий і може виписуватись з лікарні.

«Що-ж тепер робити, де шукати підмоги?» — думав він і не міг нічого придумати. А треба було щось робити.

Заходив вечір. Смеркало. Левченко засвітив лампу й ходив по кімнаті з кутка в куток, Він знов був сам. Один, як палець.

На дворі стугонів вітер і гуляла пізня метелиця. Зима неначе хотіла в-останнє показати свою силу і збила хуртовину. Але тепер було не те, що колись. Підходила весна. Сніг падав вогкий і липкий, що зараз-же ладен був розтати й потекти водою. Але вітер був великий і сердитий. Він свистів у димарях і немов силкувався зірвати з лікарні її залізну покрівлю.

Левченко гостро почував отой весняний непокій, хміль молодого буяння, і нерви його тримтіли, мов натягнені струни.

В лікарні не було крім його нікого. За стіною у фершала пили чай і плакала дитина. Слуга вніс оберемок дров і грюкнув ними у сінях коло печи. Левченко ходив і думав. Потім добув аркуш паперу

й почав писати. Писав прохання, щоб його виключили з семінарії...

Важко було зважитись на це. Шкода було долі, що колись ввижалась йому, як золота мана. Семінарія... а там університет... Наука й поезія—ясна божественна поезія! Далі—життя. Життя на користь народу. Не так, як батько. Не так! А тепер—неук, недоучка!.. Але що робити? Виходу немає.

Скінчивши писання й загорнувшись у халат, він вийшов у галерею, прибудовану до лікарні. Звідти було видно семінарію. З вікон її лився світ. Там щасливці, без дум, без вагання, вчили свої уроки... Сніг вився й бився в шкляну стінку галереї.

Молодий, бадьорий ароматний сніг. Він вився перед очима й підіймав у душі цілу низку неясних пливучих почувань. Ах, життя, життя, як тебе обняти, як увійти в тебе?!..

— Щасливі!—шепотів Левченко—думаючи про товаришів. — Щасливі... вони увійдуть у його просто й легко... а я?..

Не було сили одірвати очей од ясних великих вікон.

Він стояв довго. Потім махнув рукою й хутко пішов у свою камеру. Підійшов до столу, схопив тільки що написаний папір і розірвав його на дрібні клапті. Так само хутко не підійшов, а підбіг до ліжка, кинувся на нього, уткнув голову в подушку й заплакав... Не міг стримати ридання.

На дворі гудів вітер. Гриміла залізна покрівля. Фершалова дитина, що було затихла, різко заголосила знов.

Левченко лежав і плакав.

1886.

БОЖА КОРОВКА

Образок

Далеко геть розкинувся старий панський сад і по долині й по узгір'ї. Не на одні гони простягся він понад глибокою та спокійною річкою. А біля саду стоїть старий панський будинок. Неначе скирта поміж копиці, визначається він споміж убогих мужичих хат, що розкинулись геть попід горою, або немов горда, біла лебедина прибилась до сірих гусей та й стала поодаль.

Збудований у старовину, коли давні запорозьські займанщини оддавались під селитьби сербам та волохам, він здається справжнім палацом перед будівлями нашого часу. Високо він стоїть на кам'яному фундаменті, з мезоніом і двома ганками, що пишаються рядами білих мурованих колон.

Але на всій будівлі уже помітна печать занепаду.

Залізна покрівля красилась невідомо коли, бильця ганків на мезоніні порозхитувались і весь будинок давно вже дожидає повапнення. Величезний табун диких голубів, подібних до горлиць, оселився під покрівлею мезоніну й цілі дні крутиться над будинком. Гомін крилатих жильців весь день стоїть над кам'яницею й повиває будинок якоюсь тихою стародавньою поезією. Широкий панський двір густо заріс високим бур'яном. Тут вільно росте і полинь і деревій

і панує похожа на резеду, опорошена своїм цвітом, мов борошном, лобода. Де-не-де гордо стоять колючі. широколисті, червоноголові будяки, і часом, трапляється блакитна зірка петрового батога.

Скрізь, і на панськiм саду, і на будинку, і на всьому дворі, ясно визначаються і достатки старого часу, і занедбаність, а мбже й убогість—теперішнього. Великий сад, великий будинок, кам'яні стайні, бази, возівні та інше, — все те, занехаяне й занедбане, стоїть і валиться без ніякого догляду й порятунку. На широкому дворі не помітно ніякого життя. Стара вербова колода, що лежала біля колодязя ще десять літ назад, і тепер лежить на тiм самiм місці, обгорнута буйною лободою. Стежки через двір, теж заростають: місце під ними більше потрібні тій самій лободі, ніж людям. Бо нікому ходити по тих доріжках... Живі істоти тільки й вештаються побіля пекарні. Там осередок життя цього великого, напівзамерлого двору. Але і в тому вештанні виразно визначається риса байдужості й лінощів. Нікуди поспішатись, нічого хапатись. Тільки в обід молода слугівниця, Пашка, хутко-хутко перебігає босими ногами з горниць до пекарні і також хутко повертається до горниць, несучи, вся залита сяйвом сонця, страву на обід старій пані. Пані любить за обідом порядок і не любить дожидатися зміни страв.

Лінощі оповивають увесь панський двір. Навіть два двірські пси і ті живуть цілком у їх обіймах. Що-дня лежать вони нерухомо біля пекарні й дрімають, зовсім так, як колись у блаженні старі часи дрімало наше родовите та гоноровите, напоєне й нагодоване, старе панство. Іноді тільки наймит, візник Остап, заспаний і скуйовджений, вештається біля стайні, чухає свою дебелу потилицю й лається, докоряючи, «каторжну роботу», що за нею ніколи бідному чоловікові й виспатись добре. Але, знаючи його

звичай, треба тільки дивуватися,—як може чоловік так багато спати? Хропе він всю ніч і потім куняє до обід і спить, зарившись в сіно й скинувши чоботи наполовину—щоб і душно не було, й мухи не кусали голих ніг—аж до полудня.

Любить добре виспатись і ключниця, Олексійовна. Та й хто таки, справді, не любить поспати? І яка була-б ціна нашого життя, коли-б не можна було хоч половину його проспати?..

Так думає й сама пані, Тетяна Ахриканівна Куширева. І що-дня після обід забиваються щільно віконниці її опочивальні затикаються всі щілини, куди-б ухитрився проскочити денний світ, вигоняться всі до однієї мухи, і Тетяна Ахриканівна, попоївши за обідом сама собі,—бо вона одинока вдова, доброго борщу, чого-небудь печеного, закусивши холодним, червоно-сахаристим, що, буває, аж репне під ножом, кавуном та пахучою жовто-м'ясою динею, лягає спочивати. Ляже й засипає безтурботним, солодким сном.

І все її життя було таким солодким сном. Тільки й горя вона зазнала, як умер її чоловік. Але й те лихо пролинуло над нею, як який великий чорний птах, вийнуло над її головою чорним холодним крилом і попливло геть по синьому небу, втопаючи десь у блакитному сяєві...

Так минали роки, однакові, рівні й певні, як і сам її спокій. Сонце вставало що-дня над стайнею і день-у-день погасало за садом. І сама пані, лягаючи у постіль після обід, була впевнена, що, заснувши, прокинеться через дві години.

Так було й сьогодні.

Тетяна Ахриканівна прокинулась години за дві перед заходом сонця, напилась холодної води з льодом, вийшла на ганок і сіла на своєму звичайному кріслі, на звичайному своєму місці. В руках у неї

якесь плетіння—плете вона комусь на подарунок,— а біля ніг уже сидить вірна ключниця, Олексійовна.

Олексійовна служила своїй пані ще за панського права. Правда, тоді пані Тетяна Ахриканівна не була панією, а була стрункою, вродливою, веселою панночкою, а сама Олексійовна була тільки палко-чорно-окою, смуглявою Катькою. Вона була молодша од пані. І все її життя минуло біля пані. Без пані не було б і Олексійовни, а може без Олексійовни не було-б і пані такої, як вона єсть. Їхнє життя непомітно, але міцно, було звязане. Так блідолиці місяць навіки звязаний з гордою землею і увесь свій вік ходить навколо неї, а вона буцім і не помічає його... Але й земля без місяця була-б не та.

І ось вони, які що-дня, сидять удвох на ганку. Пані на кріслі. Олексійовна на кам'яних східцях ганку. Перед ними розкинулось усе село. Тепер саме гарман. Люди молотять хліб. Все село покрите стогами, стіжками й скиртами пшениці жита й інших хлібів. Молотьба саме у розпалі. Торохтять по твердих токах важкі кам'яні котқи, рівно-гучно лопотять ціпи й гудуть віялки, викидаючи з своїх пельок хмари полови й пилу...

Чудова картина великої народньої праці!..

Але ця картина така звичайна для Тетяни Ахриканівни і Олексійовни, що вони її мов і не помічають. Всю свою землю пані віддас з давен мужикам за гроші, цілком всій громаді, і зовсім не цікавиться тим, як люди добувають собі хліб.

— Душно сьогодні,—каже Олексійовна.

Пані мовчить, затопивши очі у своє плетіння й одноманітно перебираючи голками. А сонце спускається все ближче до саду. Теля, що забрело у панський двір, безпечно пасеться собі у бур'яні. Голуби кружляють понад будинком і голосно буркочуть над вікном на виступі.

— А що,—чи не чути чого нового?—питає перегодя пані.

— Ні, не чуть нічого,—одмовляє Олексійовна. Казала Пріська, що неначе у Кошіля теля сказилось,—Хаврощенкова собака покачала... Та не знаю, чи правда, чи так люди балакають.

— Ну? Оце лихо!.. Це не гаразд. Ти наших, гляди, не вели пускати в череду. Краще їх у сад пустити. Та приглядайся, чи не сказився, бува, наш Бровко?.. Бо щось він цілі дні все спить, а вночі виє,—каже, злякавшись, пані.

— Ні, то він, мабуть, за день пересипає... Не візьме його мара!...

А Бровко з Терзаєм тим часом порозкидались собі й сплять, мов убиті.

Ім байдуже, що вже скоро й вечір на дворі, і що треба-б таки хоч трохи й показяйнувати,—чуже теля з якого часу пасеться у бур'яні...

Але ось Бровко й прокинувся, блимнув своїми рудими очима, ухопив зубами себе за хвоста і почав завдавати трусу якимось своїм ворогам, що не вважаючи на його похилі літа і зовсім невойовничу вдачу, не давали йому спокою. Попоклацавши зубами і завдавши страху кому треба, він важко позіхнув, неначе й справді що велике зробив, або було у його на собачім серці, яке важке лихо, і він його збувся. Позіхнув, блимнув очима і знов скорився непереможному напливові собачих снів і мрій.

Але тепер недовгий був його сон і неприємний просип.

Сонце сідало нижче й нижче. Пані сиділа й копирсала голками, Олексійовна пригадувала ще якої новини, як із стайні, хитаючись спросонку, вийшов Остап. Зупинився на дверях, почухав ногу вище колін, трусонув чуприною і тільки, що хотів був пустити п'ятирицю в потилицю, як очі його побачили

приблудне теля. Від одразу ожив. Схопив у руки дві камінюки й гукнув хрипким спросоння голосом:

— Цю-цю! Бровко! Терзай!... Туй-во!...

Але собаки не озвались на його поклик. Гаряча душа Остапова не стерпіла такої зневаги і він, широко розмахнувшись, шпурнув камінюкою в собак. Камінюка влучила в Терзая. Той з просонку залементував на весь двір і, підгорнувши хвоста, кинувся не до теляти, а геть за очі.

— А, кляті, туй-во!... туй-во!... кусі!...—кричав Остап, шпурляючи камінням в теля і побіг за ним аж до воріт.

— Чого він, дурний, ганяється?—каже пані.

— Та так, мабуть переспан, то сердитий.

— А чие теля?

— Здається Лепетюкове.

— Ну, й нехай-би попаслось...

— От піди-ж із ним!... То слова від його не допитаєшся, ледви язика повертає, а то бач як розходився!...

Розмова знов поривається. Остап, вигнавши теля, вертається до стайні й починає виводити коней, щоб вести їх до води. Разів зо-три наважусться він сісти верхи на гнідого, високого коня, але той не дається. Остап лається й смикає за поводи. Залізні удила бряжчать і б'ють коня по щелепах. Він високо задирає голову й одступає назад. Поповозившись кілька часу з непокірним гнідим, Остап таки сідає на його й починає настюбувати йому кінцем повода боки. Кінь стас на дибки, потім раптом кидається вперед. Дві других коняки, жахаючись, тянуться на поводях і трохи-трохи не стягають Остапа на землю. Він лютує й лається. Нарешті виїздить із двору.

Тепер у дворі знову тихо. І пані так саме сидить з Олексійовною на ганку, так саме, на тім самім місці, де вона сиділа що-літа уже кілька десятків

років. І тепер, як і що-року, та половина її обличчя, якою вона сидить до сонця, і та рука, що при плетінні буває зверху, загоріли далеко більше того боку обличчя й тієї руки, що бувають у холодку.

— Попенята уже йдуть купатись,—каже згодом Олексійовна.

— Нехай-би самовар ставили,—одмовляє пані й підводить від роботи очі, щоб подивитись на попенят.

Їй видно, як із попового двору вийшло троє хлопців: старший—худий і довготелесий, двоє менших—одутлуваті й кривоногі. Шкутильгаючи кривими ногами, вони плентаються через майдан до річки.

— Учаться вже всі,—промовляє Олексійовна й, підперши щоку, хитає головою.

Сонце зовсім спустилось до саду. Чути, як до села наближається череда. З другого краю села чути отару. Робота на селі трохи притихла.

Пані й ключниця мовчать.

Кожна з їх має свої думки, але вони рідко ними поділяються. І ті думки рідко коли виходять поза межі свого села.

А попенята спустились з кручі до річки, пройшли геть берегом попід нею, вийшли на широку піщану косу, що мов на долоні видко її з панського ганку. Три їх постаті чудово відбиваються на білому піску. Ось двоє побігли навипередки... Ось один випередив другого... Той силується наздогнати попереднього... простягає руку, щоб ухопити його за сорочку. Коли попередній разом ухильнувся в бік, підставивши ногу задньому, і той з розгону вривається головою в білий, сипкий пісок... А старший, не хапаючись, одноманітно махаючи й руками й ногами, йде до берега. Роздягається і з розгону кидається в воду. Уже всі троє в воді... Вони плавають і пурнають, мов вутята. Бризкаються й кричать... А на другому березі річки сидить якийсь дідок, мабуть

безрідний дід Пилип, і надить рибу. А нижче од місця купання шумлять і виблискують своїми чорно-єдвабними крилами водяні млини — байдаки. На березі стоїть повозка...

Все те бачить Тетяна Ахриканівна і згадує, — як-то гарно колись, коли вона була молодою, було купатись! Отако, як і попенята, й вони колись з Катериною плескалися й хлюпалися отам у прозорій, теплій воді, на чистому, білому пісочку... Плескались...

— Самовар поданий, — несподівано каже, з'явившись у дверіх з кімнати, босонога слугівниця Пашка.

І пані бере своє плетіння, важко підводиться зі свого важкого старосвітського крісла й тихою старечою ходою йде до кімнати.

В залі на круглому, червоного дерева, столі стоїть самовар, сушки і все інше, однакове що-дня; пані так любить; це її звичка. Вона повагом наливає сама собі чаю у свою чашку, що куплена була колись у Парижі, на виставці ще за життя її чоловіка, і не поспішаючись п'є його.

День закінчився. Находить вечір. Потім нечутно заступить ніч, а там знов день... І так багато років живе стара пані. Всі її поважають і вона нікому й ніколи не зробила свідомо зла. Діти її, які були в неї, уже давно повиходили в люди й живуть своїми сім'ями по інших краях. Вже й вони повбирались в літа. А вона, яка була десять літ назад, така й тепер спокійна, рівнобіжна й незлослива. Селяни, стриваючись з нею в цвинтарі, бо вона більше ніде не буває, скидають шапки й низько їй кланяються. Піп кожну службу виносить їй сам на таці проскурку и виявляє їй всяку пошану. Але мовити — робить він це собі не без користи: йому незрідка дещо перепадає...

Тільки один довготелесий попович, один на все село, і то треба думати що ніяк, а єдино тільки, як каже його батько, «по своїй дурості бурсацькій» — наслідуюється глузувати з старої пані.

— Дивіться, іноді каже він братам після обід, — уже виповзла на світ «божа коровка», — можна йти купатися. Шукайте рушника та мила...

— Дурню! — осік його раз, почувши ті слова, батько — смієшся ти з Тетяни Ахриканівни, а чия на тобі, бовдуряці, сорочка?.. Того не знаєш!

Син перемовчав. Але в душі він дивується батьківській логіці: «Божа коровка й єсть, більш нічого-що тут такого, щоб лаятись? А що ситцю подарувала на сорочки, то то її діло... не прохано!..»

І так живе на світі, у теплому затишку, стара пані, — тихо, смирно, не роблючи ніяких голосних діл, а як умре, то не кине на світі ані якого сліду.

1886 р.

С О Б А К А

Оповідання

I

Це було влітку.

Я їхав по одній з південних степових залізниць. Стояла спека і вагони були розпечені так, що до їх залізної шкарубини не можна було доторкнутись. Вони мляво котились по гарячих рельсах серед пригнічених південним варом степів. Ми наближались до станції, де було треба простояти годин п'ять, як не більше. Заспані, стомлені спекою, пасажери заворушилися, заметушилися і почали збирати своє подорожнє збіжжя. Поїзд ішов тихо, одноманітно стукаючи по зчепках рельсів. У відчинені вікна забивало димом і пекучим, сухим повітрям. Всіх оповило одно бажання—скоріше вибратися з вагонів. Нарешті свиснув паровоз, загув стрілочник, і перегородом поїзд важко підсунувся до невеликої жовтенької степової станції.

Збилася товкотнеча, яка звичайно буває по станціях у перші хвилини, коли тільки що стане поїзд. Бліді або занадто червоні пасажери, більше селяни й німці-колоністи, товпились до дверей станції мабуть не менше, ніж грішні душі мусять добиватись до райської брами. Вони штовхали один одного клунками

й чемоdanaми, сердились і на ходу сперечались, а паровоз обгортав своїм чорним димом і їх, і червоноголового сивого начальника станції, подібного до білого ведмеда.

Чи то була примха сліпої долі, чи такий смак начальства, але на ведмедів були схожі всі начальники станцій на цій степовій лінії...

Дим обгортав і облизував маленьку станцію, заглядав їй у вікна і, хвилюючи її, лягаючи до землі, летів у степ. А там зараз біля станції, колосувалися золоті ниви, а далі зеленіла балка з молодим ліском і з неї визирав чорний димар водокачки.

Там був ставок.

Я захопився зайняти собі місце в кутку залі й почав звідтіля роздивлятися публіку, що заповняла цей зал. Люди були все мені не знайомі. Найбільше було марнопільських греків-комерсантів з своїми товстими, рівними носами, кріпкими лобами, густими чорними бровами, обведеними понад неначе сонними, але хитрими, очима. Було два — три жиди й один старий, голений, з обвислим підборіддям (волом), і по старечі зігнутим попереком, німець-колоніст.

Я сидів через те, що нічого було робити иншого, оглядав цю публіку.

що вони тут неначе дома. Одні обідали, розщібнувши свої жилетки, розставивши широко ноги й обв'язавшись свертками неначе справді сиділи де-небудь у себе дома, в Маріуполі, чи що, з своїми жовтими, мов достигла диня, жінками й замуззаною дітворою. Другі порозлягались на дерев'яних канапах з гербами залізниці, і на виду у них неначе було написано: гарно просто так, як дома. Деякі силкувались читати; інші пробували заснути, але ні в тім, ні в другім їм не таланило. Старий німець сидів на стільці біля кахольної труби й пильно смоктав свою люльку,

поплювуючи ліворуч від себе й після кожного разу поглядаючи своїми тьмяно-олив'яними очима перед себе, де сиділа якась замучена й засмоктана панночка, мабуть з гурту непорочних, але зовсім незвабливих весталок...

Один товстий грек розщібнув жилета, засунув свої пухлі руки під пояс штанів і важно, мов султан по гаремі, ходив по залі, ні скільки не зважаючи на те, що тут же сиділи дами.

— Для дам асть особий комнати!.. — каже він і собі, і всій публіці і своїм обличчям, і всією своєю зневажливою й задоволеною поstattтю.

Розглядивши всіх, я вже був хотів і собі щось робити, коли в одчинені двері з платформи вбігла біла собака — вижел, і за нею ввійшов ще молодий чоловік високого зросту, з сірими ясними очима, маленькою русавою борідкою й загорілим, але все-таки білим обличчям. Я зразу впізнав його. Але коли наші очі зустрілись, і він мене теж впізнав, ми якось разом, мов умовившись, удали, що не пізнаємо один одного. Мабуть, ні мені, ні йому не схотілося признатись першому.

То був Андрій Петрович Донченко.

Увійшовши в зал, він озирнув його оком і сів біля столу, сміливим рухом обпершись на його правицю, так, що мені не було видно його обличчя. На ньому було легке сіре убрання, лакировані чоботи й аглицька кепка.

II

Донченка я спізнав назад тому років зо-три. Діло було під новий рік. У одного орендаря зібралась компанія. Був і я. Там нас і познайомили. Чув я про нього де-що й раніш, але бачитись не доводилось. Наші знайомі нишком підсміювались з нього й розказували

про нього всякі історії такого змісту, що їм можна було няти віри й не няти. Запевне я знав, що він у минулу весну, як ішли по Дінцю плоти, пристав до плотовщиків і проплив з ними в Ростов. Звідти, пішки по березі моря, він пройшов до Криму. Дійшов він до Севастополя, заробляючи хліб роботою по пристанях. В Севастополі його захопила зима. Порт замерз, і він сидів без роботи й грошей. Батько його — селянин, але чоловік дуже заможний, що нажився побіля великих панів, довідавшись про це, вислав йому грошей, щоб він їхав додому. Він приїхав. Потім було чути, що він стрілявся. Злі люди казали, що то були штуки. Буцім-то він на взір прострелив собі на боці шкуру, одтягши її від ребер... Що тому спричинилося, — ніхто певне не знав. Казали що він не ладнав з батьком вимагав у нього грошей, а той не давав. Я вірив і не вірив усьому тому, що чув, і мені самому хотілося докладно дізнати, всієї історії його життя. Серед цієї дрібноти, між якої він вештався, він здавався чоловіком видатним і оригінальним.

З першого слова у першій нашій розмові він не припав мені до вподоби. Його тон гордий зневажливий, його гострі й незрідка безпідставні присуди відхиляли од нього. Окрім того, я бачив у йому велику прихильність до чарки. Але коли ми разбалакалися, він пом'ягшав.

Од нього я дізнався, що він учився в гімназії, дійшов до восьмого класу, й кинув її, не захотівши кінчати курсу й добиватись «атестату зрілості». Це йому здавалось «гидкою зневагою»... В ті часи він поклонявся Писареву й поважав його за найвищий авторитет, за альфу й омегу хисту й інтелігентного лицарства. В його розмові проблискував гострий розум, молода самонадія молодого людини, що виросла з міцного, ще непорушеного коріння нашого селянства.

Але віншував популярності, хизувався перед своїми знайомими, й ці риси його вдачі—одних знайомих просто відхиляли від нього, в серцях других—викликали образу й обурення.

Мужик, а туди-ж несеться!.. Знаємо ми—казали вони—добре, як його батько ще прикащикував у панів Бучацьких... Мужик-мужиком був! Та й тепер—мужлай, хоч і розжився з панського добра. А синок—теж мужлай, хоч і в гимназії був, хоч і зодягається «по модньому»...

Донченко все це добре знав і ще більше дратував дрібне самолюбство дрібного підупалого панства. Він почував у собі силу і, на жаль, виявляв її тільки в тому, чим він мусив-би гордувати.

Після того вечора ми з ним не бачились, і я тільки чув про його оргії й гульбища—то з якимись студентами, то з парубками й дівчатами того села де він жив. Потім чув, що він нездужав, покаявся, став вести трохи не чернече життя і навіть поступив кудись на службу. А потім знов стало чути, що він знов узявся за гульню та байди. До того-ж ще приточився його роман з якоюсь дівчиною — селянкою.

На тім чутка й кінчилась. Я на кілька часу від'їздив з тих країв і було зовсім забув про нього, як доля раптом звела нас.

III

Мені хотілося побалакати з ним, і я підійшов так до столу, щоб стати біля нього. Тільки я взявся був за стільця, як він повернувся в мій бік, мов ждав що я підйду і, мигцем глянувши на мене, хотів був несвідомо простягти руку і щось промовити, але вдержався й став рукою, простягнутою до мене, об-смикувати вокзальну скатертину.

— Здорові були! Ми з вами здається знайомі,—сказав я йому.

Він в одну мить хотів був удати, що він не впізнає мене, але почервонів і промовив:

— Здрастуйте! Пригадую... Чи не в Яцури бачились?..

— Еге-ж!

— Здається—новий рік зустрічали?..

— Еге. Просперечались тоді ввесь вечер.

— Так: так... пригадую.

Ми скоро розпитались — хто куди їде, й розбалакались. Йому треба було проїхати кілька станцій вкупі зо мною. Він їхав гостювати до якогось свого товариша. Поїзда нам треба було дожидатись довго і я нараяв піти з вокзалу в степ, а потім—у балку до водокачки. Я там бував уже не раз. Донченко згодився.

Ми вийшли зі станції. Донченко гукнув Діянку, свою собаку, й та весело вдарилась у високі, уже пополовілі жита. Вона утопала в морі жита й тільки іноді мов виринала з нього, підстрибнувши за зляканим птахом.

Було дуже душно. Повівав палючий вітерець і навівав солодкі пахощі недостиглого жита. Ми йшли межею до балки. По межі і в житі росло багато квіток, а коли ми наблизились до узлісся, то їх стало ще більше. Я, радий після городського каміння кожній билинці, нарвав їх собі чималий пучечок і залюбувався їх свіжими ніжними колірами і пахощами.

Донченко курип папіросу.

— Ви все той-же ідеаліст, — сказав він осміхаючись.

— А як-же? Хіба любити природу це єсть провина?.. Ви подивіться тільки на ці квітки? Понюхайте їх!

— Єсть на що дивитись... Діянка!.. — гукнув він на собаку, що сполохнувши перепілку, вдарилась за нею по межі.

Собака припинилась, гавкнула ще двічі у слід полохливий пташині, теліпнула довгими вухами й повернула назад.

— Так ви любуетесь квітками? Може ви втішаєтесь нашим життям?

— Чому-ж не втішатись, коли є чим?

— Багато ви бачили доброго?

— Багато—не багато; а на довгій ниві, кажуть люди, не без доброго колосу. Є над чим журитись, є що клясти, є над чим працювати, але є й таке, з чого можна радіти. Життя не ціпок, що взявши його за один кінець, та й другого рукою дістанеш.

— Що не ціпок, то не ціпок, але й не квітка.

— Зрозуміло.

Ми замовкли.

Тим часом підійшли до балки. З неї вибивався молодий лісок. Там ми вигляділи собі лощинку, на вітрі, і розляглись на свіжій, ні ким не толоченій траві. Тут траплялося листя полуниці, але ягід не було. Ми лежали в холодку, під молодим, по весні підчищеним, дубком. Внизу, в балці з-за дерев виднівся димар водокачки й чорний вугільний дим розносився геть у гарячому повітрі. Ставу не було видно. Він був такий малий хоч і глибокий, що весь ховався в своїх крутих берегах.

Було душно й млосно. Схиляло до сну. Ми довго лежали мовчки. Діянка прилягла біля нас і виваливши свого довгого, рожевого язика, дихала моторно й одноманітно, як машина. Слина в неї текла з рота на траву. Вона то заплющувала очі то розплющувала й часом несподівано клацала зубами, ловлячи уїдливих мух. Я лежав і думав. Про що думав—не знаю. Але здавалось, що я думав про Донченка: на чому скінчить він, куди приведе його доля?..

Розмова якось не складалася. Ми були мало знайомі й дуже мало було в нас спільного. А з другого

соку — падення спека убивала всяке бажання про щось-небудь думати, окрім спокою та холодку. Хотілося лягти на спину, заплющити очі й лежати так довго-довго... Хотілося пити...

— Знаєте що, — чи ви думали коли, або може чули де, чи бачили: що буває з тими, що виходять заміж за нерівень, або женяться з нерівнями? — промовив після мовчанки Донченко.

— А що-ж буває? Одні нерівні бувають щасливі, а другі — й нещасні. Тут багато залежить від того, хто з ким жениться й чого вони вимагають від шлюбу? Гьоте, здається, одружився трохи чи не з своєю служницею. Гьоте геній, а й жив собі й може не жалкував. Бо він од шлюбу, може нічого іншого й не бажав, як щоб тільки покрити «гріх», або щоб жінка на старості його доглядала. Не знаю, чого він бажав, але він бачив що брав, і все таки взяв.

— Гарного мало, — відповів замислено Донченко, гризучи зубами стеблину перію.

— Хто каже, що багато?.. А буду я шукати в жінці чого другого, то й женюсь инакше.

— Так.

Ми знов замовкли. Мені здавалось, що він не дарма звів розмову на це. Мене забирала цікавість, але ніяково було розпитуватись у нього.

Полежали ми ще який час, міняючись незначними словами, і потім повернулись до станції. Деякі пасажери спали. В вокзалі дуже було накурено, і я вийшов знов на двір, у садок, що був біля станції. Там я й дождався поїзда.

IV

Нарешті він прибув, і ми поїхали далі. Донченко сів у той-же вагон, що й я, але в другій половині. Діянка була з ним у вагоні. Публіка нічого не мала

проти неї, а кондукторам Донченко дав якусь дещицю й вони теж не турбували її.

Від самої станції знов починався той степ, те «чисте поле», де на великому протязі не зустрінеш, ані кущика, ні балки. Спека почала спадати. Ми їхали по прямій, як струна, дорозі. В відчинені вікна залітав дим і пил і примущував насуплюватись і без того похмурих моїх сусід. Я взявся читати якусь книгу. Станція минала за станцією. Дорога з степу повернула на північ і пішла поміж першими узгір'ями Донецького кряжу.

Сонце стало сідати і з низини, по якій ми тепер їхали і де протікала якась невеличка степова річка, стало подихати прохолодою. Пасажири дивились у вікна й перемовлялись між себе поодинокими словами. Поїзд підходив до станції з буфетом.

— Тут єсть буфет?—спитав, підвівшись, мій сонний сусід, селянський крамар.

— Єсть.

— Треба-б чаю випити, або-що.

— Можна.

Ми вийшли. На платформі стояв товстий, нерухомий, як кам'яна баба, заспаний підстаркуватий начальник станції. Продавала насіння баба. Біля дзвоника стояв прислужник. Більше не було нікого. Пасажири товпились у станцію. Донченко уже був там. Він, стоячи, пив гарячий чай, зневажливо поглядаючи навколо себе. Діянка нишпорила по залі. Не встигли ми випити по другій шклянці гарячого чаю, як ударили в дзвоника й треба було бігти до вагону.

Згодом поїзд рушив.

Дорога пішла по підгірках. Стали траплятися руді скелі, розриті й розірвані, щоб дати місце дорозі. Поїзд раз і вдруге з свистом влітав у такі щілини, і в вагонах на який час темніло. Я вийшов з вагона на ганок. Наш вагон був самий задній. На

ганку було чимало народу. Всі дивились назад, на насип. Там, за поїздом, вибиваючись з мочи, висунувши язика, бігла якась собака.

То була Діянка.

Поїзд ішов на гору не дуже скоро, і так, він ішов від самої станції. Бідна Діянка уже гналась верстви три. Як казали люди — вона зосталась на станції й не попала на поїзд, але як тільки поїзд рушив, і вона подалась за ним.

На повороті поїзд пішов ще тихше. Діянка зовсім наздогнала його й бігла біля самого ганку вагона, навіть попереджаючи вагон. Кондуктор присадкуватий з чорною широкою бородою і з червоним, обсмаженим вітром і спекою обличчям чоловік, звисився з вагону і хотів було ухопити її за ошийника. Але вона ухилилася з під руки й, трохи одставши знов стала бігти за вагоном. Видно вже було, що сили скоро покинуть її. Пасажири манили її ближче, але вона не наближалась. Перескочила з середини дороги на бік і почала, було бігти понад рельсами, по стежці, протоптаній подорожніми. Але стежка місцями була закидана після ремонту дрібними камінцями, й вони били лапи бідній Діянці.

Вибравшись на гору, поїзд побіг скоріше. Діянка знов зіскочила на насип між рельсів і надолужала з усієї сили, щоб не відстати від нас. Налетів вітерець, підняв було за поїздом куряву й на хвилину закрив од нас собаку. Але поїзд знов узяв у праворуч, потім ліворуч і почав знов підніматись вгору. Діянка знов наздогнала нас.

Бідна собака ледви дихала. Боки у неї позападали, живіт підтягся, очі дивились під колеса, мов неживі. Всім було шкода її. Кожен радив, щоб таке зробити, щоб узяти її на поїзд. Кондуктор знов звисився з вагона й ледви-ледви й сам не впав на рельси. Але собака не йшла до нього. Вона уперто бігла за нами тупо дивлячись посоловілими очима під колеса.

— Єжелі-б хазяїн клікнул ейо,— сказав якийсь москаль, що стояв теж у гурті. — Собака, звесно дура: пропадьот, а чужому в руки не дасться.

— Славна собака! — промовив кондуктор, не одриваючи очей від неї.

— Коли-б справді вийшов хазяїн,— може-б вона дала вхопити себе за ошийника, або хоч за вуха,— казав підстаркуватий шахтар.

— Не вийде. Сидить там, читає газету...

— От уже верстов п'ять, коли не більше біжить. Тут прольот дев'ять верст. Он і станцію видно!— сказав ще хтось з гурту.

Справді, не дуже далеко виднілася станція.

Поїзд, уже йшов по рівному, обминаючи по кряжу лощину. Сонце сідало за насипом, що ми ним тільки що проїхали, і там, далеко вже, на повороті дороги, бігла Діянка. Її постать виразно вимальовувалась в сяєві заходу сонця. Вона вже ледви бігла. Але наші очі мимохіть стежили за нею.

— Ах, поганці!..— скрикнув кондуктор.

То Діянці було загородили ломами дорогу робочі, що підправляли насип. Видно було, як вона проскочила проз них і таки не кидала бігти, хоч зда-лека, за поїздом. Один з робочих, мабуть молодий, було погнався за нею, схопив грудку чи камінюку, й шпурнув у неї. Вона поточилась, але все таки не кидала бігти. Тільки вона все більші і більш одставала від нас. Деякі пасажири увійшли в вагон. Я все ще стояв на ганку.

— Упала!— крикнув хтось.

— Упала!— гукнули з вікон попередніх вагонів.

І там дивились на Діянку.

— Ні, біжить!..

— Біжить!.. біжить!..— підхопило кілька голосів.

Минуло ще трохи години й кондуктор, що все не одводив очей од Діянки, махнув рукою й, насупивши брови, промовив з досадою:

— Пропаде собака... Чия вона?..

Ніхто не одповів йому, всі стежили за Діянкою. Я оглянувся: Донченка не було між нами.

— Знов упала,—промовив хтось тим часом.

— Тепер мабуть не встане вже,—сказав підстаркуватий шахтар, міцніше прищуплюючи очі й придивляючись вдалечінь.

— Не видно.

— Доки-ж їй і-бігти?..

— Та хто-ж її хазяїн?

— А он там сидить у вагоні, цигарку курить!—сказав старий селянин.

— Добрий!

— Падло прокляте...—одірвав сердито кондуктор і почав гальмувати вагона.

Подали свистка на паровозі. Загук десь недалеко ріг стрілочника. Замелькали по боках червоні товарні вагони—і ми підійшли до великої станції. Я увійшов у вагон і в другій його половині побачив Донченка. Старий сказав правду: він сидів і, курячи читав газету. Я подивився на нього. Він, здавалось, був совсім спокійний, наче нічого й не чув про Діянку. Але спокій його був роблений,—він почував себе героєм хвилини...

— А Діянка ваша пропала,—сказав я.

— Не вскочила на станції в вагон. Ну, й нехай пропадає!.. А отут... ви читали?..

І він показав у газеті місце, де великий критик і публіцист газети «Нові Брехні» мішав з багном теж великого критика й публіциста газети «Старі Брехні, з додатками».

— Правда, здорово?..—питався він.

Я не відповів йому.

Мені гидко було дивитись на нього. Перед очима ще стояла постать бідної Діянки, як вона, вибиваючись з сили, бігла при заході сонця там далеко-далеко по насипу за своїм холодним самолюбом-хазяїном...

Поїзд припинився, і я вийшов з вагона, щоб переїсти в другий поїзд.

Донченка я більше не бачив. Чув, що він таки одружився з якоюсь дівчиною-селянкою і що вона скоро-ж збожеволіла. Я згадав тоді бідну Діянку. І та безталанна дівоча душа, так як і Діянка, тяглась мабуть до нього, і та дівчина цілувала йому руки заглядала у вічі, й загинула, не достукавшись тепла й ласки від його холодного, жорстокого серця.

1891.

СОН ЖИТТЯ

Імпровізація

О, дивний сні в долині смерті!.. О, крилата радосте буття, ти, що тримтиш і граєш, як метелик на сонці, щоб зараз щезнути у чорній безодні, куди не сміють заглянути ні чії очі!.. Я тобі складаю оцю пісню мою, пісню з ясно-перлистого свого слова на твою честь запалюю урочисті вогні своєї мисли, і тобі співають хвалу всі струни мого схвильованого серця!..

О життя, життя!..

Життя—то чудодійний сон.

Приходить воно, немов срібнохвилястий туман здіймається в горах безодні. Заплітається в розмаїті, вигадливі узорі. І потім проходить, розплітається—тихо, без сліду, без згуку. Немов—туман, отой туман срібнохвилястий.

Не вганяйся за ним, не женись: даремно!... Дивись: він уже понісся над безоднею, ще яку хвилину влягає в щілини круч, зачипається за останні скелі, розтає подалу і ось його уже немає...

Немає.

Життя—то дивний сон.

І сниться-мріється, прозоро-мрійно ввижається, як із туману виходить, виявляється земля. Вона ще чорна, нежива, але в ній таїться таємна сила життя. Ось проглянуло з туману сонце. Потяглась з-під мертвої билини молода тичинка, тріснув ледви помітний горбок землі, і звідтіль проглянув сережкою білий росток... ніжний, напоєний нектаром життя, росток...

Весна!.. Весна!..

Знаєте ви весну, пам'ятаєте її?

Так, ви знаєте її!

Ось вона дзвенить і сяє! Ось вона тримтить і має в прозорному повітрі.

Ви ще не встигли при звичаїтись до тепла, до сонця, а вже кругом зацвіли квітоньки степовії. Нахиляєтесь, щоб зірвати яку з їх, а вже вона одцвіла. До другої—й та одцвіла.

Що-ж це таке, невже це не весна, а сон?..

Сон, сон... Чудовий мрійний сон.

А завважали ви, як співали солов'ї? Вони співали... Тільки тепер здається, що співали десь далеко-далеко. І ви не скажете, про що вони співали: про щастя, чи про тугу, про день ясний, чи темну ніч, про величне сонце, чи про привітно-лагідні зірки?..

Життя—то дивний сон.

І сниться-ввижається пекуче літо, велична пора великої роботи.

Зомлілий падає робітник на сніп золотого жита і бачить сон. Він кохає, він одружився... Молода сім'я, нова праця за-для молодого щастя, за-для коханої, молоді дружини.

А небо заступають чорні хмари. Опекла ті хмари, мов бичем, полоснула, синя блискавка. Загримів грім

Здрігнувся грудя землею, здрігнувся й прокинувся робітник.

Праця й праця...

Пильнуй, поспішай, а то гроза виб'є ниву, сердитий вітер виточить усе золоте зерно і поллються слід за ним на сиру землю твої сльози і сльози твоєї дружини! І померкне світ очей твоєї милої од тих сліз!

І сниться далі... все далі сниться...

Принесла свій плід земля. Все зняли з неї роботящі людські руки, і вона засипає. І їй ввижається гаряча літня пора, кипуча праця маленьких комашок, що звуться людьми... А сірий, дрібний дощ рівно-рівно поливає її своїми холодними слізьми...

Меркнуть дні, холодіє. Затягає сумну пісню вітер. Осінь. Вогко й холодно.

А в хаті весело бігає в грубі по дровах гомонливий огник. Мирно сидить перед ним хазяїн і сниться йому недавня пора, коли й він був такий саме гостроокий хлопець, як його внук, що грається коло його...

Пройшло все, проминуло. Єсть тепер у його і добра слава між людьми, і достаток, та тільки не горять уже так очі, як замолоду: багато бачили, притомились...

Життя—то сон, то повний мрій короткий любий сон...

— О, пожди, не кидай мене: мені так холодно, мені так страшно!.. —благає ввісні людина.—Грізно стугонить за вікном хуртовина... На шибках мороз виводить страшні малюнки... По кутках стоять і грозяться на мене незнайомі чорні тіні... Страшно мені, важко мені й тим паче, що коло мене граються мої онуки й нічого того не помічають!... Це-ж смерть

підходить... О, йди до мене, мій любий сні, і зачаруй мене уже в останнє!..

Невидима рука наближається до старих очей, і знов сниться сон, останній сон старій, похилій людині.

Море... тепле море. Сідає в човен старий і немощний страдник землі й чує—несвітський солодкий голос співає над ним і кличе його. І човен сам плине на той голос, а хвилі тихо-тихо гойдають його...

Як далеко берег! Як скоро він зникає з очей!..

О, постій, мені страшно!.. Назад!..—хоче він скрикнути, але немає сили.

А хвилі ще тихше гойдають його, а голос співає ще краще, йому здається, що і в його грудях починає щось співати—гарно, гарно співати.

І він прислухається: хто то співає? де співає?..

А хвилі тихо-тихо гойдають його й несуть все далі й далі од берега живих.

Прощай, прощай!.. Навіки прощай!..

О, дивний сні в долині смерті! О, крилата радосте буття! Я тобі складаю оцю мою пісню з мого натхненого слова, скорбного зідхання душі моєї і чистих сліз моїх!

СОЛІМАН МУДРИЙ

Легенда

(З стародавнього арабського
рукопису)

В південній Аравії, за часів каліфа Саладина II, що взивали його безхатнім, жив бідний бедуїн, Гетем. Не було у його ні роду, ні плем'я, і мав він тільки одного коня, утіху собі й пораду. І не було ціни тому коневі. Бо був він сильний, мов скутий із криці, прудкий, неначе вітер, і слух'яний, як собака. Очі у його були мов два чорних діаманти, а шкура тонка і ніжна, як єдваб. Був ситий він вітром святої Аравії. А взивав його Гетем—Аманат.

Мав Гетем тільки коня, а поперед того нічого не було у Гетема. Як не змагався він із злиднями й нестатками, добра у його не прибувало. Спитував Гетем щастя в скотині—чума всю викоренила до голови. Накупив удруге в Дамаску дорогих килимів, щоб перепродати їх,—на дорозі в Мекку напали на його злодії забрали все, що було у його, і ледви пустили самого живого.

І сказав тоді Гетем: «Аллахові не вгодно, щоб Гетем був багатий,—Гетем буде бідний».

І пішов Гетем пішки в Мекку, маючи в себе добра тільки те, що було на йому, та тикву для води. І стрів він на дорозі блудяще шолудиве лоша і взяв

його з собою. Виростив Гетем те лоша, і виріс з його кінь на диво всій великій Аравії. Дав ім'я йому тоді Гетем—Аманат, що означає заручник, порука того, що з ним він буде щасливий. Так розумів Гетем, коли давав ім'я своєму коневі.

Нічого не було у бідного Гетема, окрім коня. В коні було усе його багатство. І чудовий то був кінь. І пронеслась про його слава по всій Аравії. Уславився Гетем, яко славний їздець, і дали йому прізвисько — фарис. Забув Гетем шукати багатства, і полюбила його душа пустиня, і став він жити в ній.

Не боявся Гетем ураганів, бурунів піскуватих, не боявся бездоріжжя і звіря пустинного. Було бо в його серце чуткіше од серця лева і око зіркіше од ока риси степової. І жив Гетем у пустині. Розмовляв тільки з зорями небесними, чув тільки один гомін великої пустині.

І думав Гетем про своє минуле, про життя людське, про те, як він сам жив, і як живуть дюди. Почав думати про людське горе і про їхні радощі, і пожалів їх: багато вони за життя своє плачуть і мало радіють, і життя їхне утле і нічим незабезпечене, і подібне воно до пилини пустинної: дмухне вітер і задує її, і понесе геть, невідомо куди.

Так він міркував у серці своїм, і сповнилося воно жалем до людей і розгорілось бажанням робити добро людям. Але він не знав, як його робить, і все добро яке він робив людям, поверталось на зло їм.

Зустрів якось Гетем у пустині джигитів. Питають у його дороги до його рідного міста. Показав він їм дорогу, а то були грабіжники: пошарпали вони місто і втекли в пустиню.

Другим разом знайшов він якийсь чудовий камінь, що світився, як сльоза, і горів, як жар. Їхав на ту годину караван і привів його Гетем до криниці, і заночував з ним. Показував він крамарям свій камінь,

і хвалили його крамарі, і давали йому за його багато золота. Не взяв Гетем золота, а подарував той камінь—самоцвіт крамарям.

Дякували вони йому і бажали усякого щастя. І заснув Гетем з ними, як з братами своїми. І спав ніч. Як-же прокинувся, то не було вже ні крамарів, ні його вірного Аманата, і у самого його було розрізано черес: видно шукано було червінців у бідного фариса.

І заплакав Гетем, розідрав на собі одержу і впав лицем на землю. Лежав у журбі так день і ввечері заснув.

І приснився йому сон. Бачить він двох братів. — Один блідий і сухорлявий, як спалена сонцем билина. Він увесь у ранах. Мала його голова на довгій шиї витягнена наперед і зуби в невеликих, але немов залізних, щелепах у його цокотять і скрегочуть без перестанку. Він хапає пісок і жує його, й ковтає. І пісок той не угамовує його голоду. Блідні уста його вергають хулу землі і небесам. Він рве нігтями свої груди й жадібно жере своє сине м'ясо. І те м'ясо не насищає його.

Другий брат іде поруч з ним. З обличчя він повний, круглявий, щоки у його й губи червоні, а очі веселі, але короткозорі. Він іде непевною ходою і співає зухвалі, безсоромні пісні. Він молодший брат, але верховодить своїм старшим братом. Той дивиться йому у вічі, ловить кожне його бажання. І часом менший брат хапає старшого за горло і душить його. І той проситься, цілує братові руки й ноги, зриває з своїх кісток останні кланті м'яса й віддає йому.

І менший брат від того стає ще повнішим і веселішим, хода його робиться ще більше непевною, а пісні ще більше зухвалими. А старший брат падає на землю, і в корчах гребе її своїми руками, і посилає до неба хулу, страшну і невимовну. І де вони йшли, усе вмирало й розпадалось перед ними.

І чує Гетем голос: «Дивись сюди: оті брати—то Голод єсть і Гріх. І чуєш ти, як стогне і гуде земля? Вона то стогне і гуде під їхньою вагою».

Прокинувся Гетем, чуючи тілом своїм, як стугонить земля й розплющив очі. І побачив він небо і землю, і почув тупіт. То біг його Аманат. Вирвався він од крамарів-насильників і знов найшов свого хазяїна.

І обгорнув тоді Гетем його шию руками, і гладив його, і тріпав за гриву, і цілував у очі і в голову. А потім сів Гетем на камінь, одвернув очі свої од світу й заплакав ще гірше, ніж перше: кінь не покинув його, а люди поховали було його живого у пісках пустині. І прокинувся у грудях Гетема гнів на людей, немов огонь жерущий. Але згадав Гетем свій сон. І знову стало жалко йому людей, і з того часу він почав ще більше думати, як допомагати людям.

І надумав Гетем: нема кому в пустині робити добра; треба їхати в город та сельбища людські. І поїхав він в город і сельбища людські.

Дивувались всі на Гетема і цурались його, немов чужинця. І нічого Гетем не зміг зробити людям доброго.

Дивувались люди на його коня і давали за його багато золота. Але Гетем не хотів продати його ні за які гроші. І довідався каліф Саладин, що взивали його Безхатнім, що прибув з пустині славний фарис і що у його кінь, якому рівного немає в Аравії. Давав він Гетемові силу золота й дорогого каменю, і дорогих шабель дамаських і чудових килимів і єдвабів за Аманата, та Гетем не брав ні золота, ні каменю-самоцвіту, ні шабель дамаських, ні єдвабів. Тоді звелів каліф узяти коня у його живосилом.

Але знайшовся добрий чоловік і сповістив про це потай Гетема, і утік Гетем знов у пустиню, і жив там.

Довго жив Гетем у пустині, і тяжко сумував, і змучилась до краю душа його. Забажалось йому

побачити нові місця і надумав він їхати й їхати усе на схід сонця.

І поїхав він, і на десятий день доїхав до моря, і став жити коло моря. Дивився він удень на море і слухав його вночі. І почали в його душі зростати нові думи; і спокійніша стала душа його.

І думав він: ось сьогодні море тихе й ласкаве, як дитина; воно лащить до землі цілує її береги, любить грається набережними камінцями й черепашками; і поки не подує вітер, воно буде таким, і коли-б вітер повік не дув, то воно повік було-б таке тихе й ласкаве і берег його був-би найкращим місцем для грища дітей наших. А подує вітер здіймуться і встануть каламутні хвилі, і почнуть ганятись одна за одною і розбиватись одна об одну. І горе тоді коли трапиться на морі, бідному човнові: залле його солоня хвиля, або ударить з розгону об берег і не зостанеться од його йому нічого, крім трісок.

І подумав Гетем: море—то світ широкий, хвилі — то люди, а вітер — то ті два брати, що снилися колись у пустині: Голод і Гріх.

Зрозумів Гетем усе, спокійніше стало у його на душі, але все-ж йому здавалось, що там лежить важкий камінь і що не викинути його йому здвiдтіля ніколи.

І заснув одного разу Гетем на березі моря і чує вві сні, що якийсь голос стиха співає над ним. І здалося йому, що то саме море промовляє до його

Над морем безкраїм
Єсть бог в вишині,
Він словом змиряє
Бездні страшні.

І єсть верхоправи
На морі людськiм,
Людськії справи
Доручено їм.

Ти вгору спливаєш,
Як сонце ясний...
Дивись, чи згадаєш
Про віщії сни?

Не думай зрадливо,
Назад не тікай,
Підводься і живо
Коня осідлай!..

І Гетем разом прокинувся і осідлав Аманата, і кінь сам повіз його. Віз його він дев'ять днів і на десятий день привіз у рідні місця. І їхав Гетем знайомими місцями, і побачив в однім урочищі багато кісток людських і суміж ними кінських і верблюжих. Очевидно, наскочив на караван ураган і заніс його пісками.

Зліз із коня Гетем і став збирати кістки, і назбирав їх велику купу. Потім став Гетем рити яму, щоб зарити кістки ті в землю. Вириг на півлоктя вириг потім на локоть і наткнувся на щось несподіване. Роздивився він і побачив, що то мішок з червінцями. І обхвачено той мішок руками людськими, що з їх уже zostалися тільки сухі кістки. Мов і вмираючи, чоловік держався за золото, та не взяв його з собою на той світ, а тут покинув.

Вислобонив Гетем той мішок з рук мерця і положив його геть. Поховав кістки людські особо, а кістки верблюжі й кінські особо, помолився богові над могилою братів своїх і сів на коня. І згадав про золото, і подумав, що велика сила міститься в тому маленькому мішку. Але коли узяти його собі, — що з ним робити вільному фарисові? А покинути так, то марно пропаде стільки праці й сліз людських.

І подумав Гетем: може після померших zostалися сироти. Візьму, зарию золото, положу на місці ознаку, а сам поїду і оповіщу по городах і по містах про те, що бачив і зробив.

І учинив Гетем так, як надумав.

Пролинула про знахідку Гетема вість по всій Аравії і озвались багато хазяїнів на те золото, і цілі города заявляли на його своє право. Ті города були: Аста стобрама, Керма приморська, Медзина кам'яно-стінна та інші. І не знав Гетем, чиє золото і кому до його показувати дорогу. І подумав він собі: зроблю так,—скажу всім, де воно лежить, бо єсть совість у людей і бог на небі: він полагодить усе, як слід.

І зробив так.

І поїхало в пустиню багато охотників шукати золота і послали султани своїх людей. І коли зійшлись вони на одне місце, то зчинили бойовище межі собою, а Золота не знайшли.

І розрослась тоді свара по всій Аравії, і воював кожен город з городом, і багато загинуло людей, охочих до золота. І загинув у тій війні й каліф Саладин II, що взивали його Безхатнім, і зосталась Мекка без каліфа. І вибрав народ тоді в каліфи одногolosно Гетема, славного на всю Аравію фариса.

Зрікався Гетем шани і влади, але згадав, що йому снилось на березі моря і зрозумів таємні слова.

Ти вгору спливаєш,
Як сонце ясний
Дивись, чи згадаєш
Про віщі сни?..

І сказав він в серці своїм: «так хоче Аллах, а Гетем раб його». І порішив прийняти берло каліфське до рук своїх.

Він був у пустині, коли прийшли до його, послані од народу, і сказав він їм про згоду свою. І повернувся на схід сонця, і тричі уклонився до землі матері-пустині і плакав гірко. Потім сказав: «їдемо». І поїхали.

Як став Гетем наближатись до Мекки, то назустріч йому вийшов увесь народ і припав до землі. І Гетем зліз з коня і теж вклонився своєму народові і сам встав і йому звелів устати. І коли народ піднявся од землі, то побачив уже одного Гетема: його коня Аманата не було з ним. І ніхто не бачив, де подівся він. І дивувались тому всі.

А Гетем тяжко замислився, і зрозумів тоді, що кінь отой був чудовий, і що водила ним чиясь таємна рука і привела тепер керувати всім народом.

І став Гетем каліфом і змінив своє ім'я Гетем на ім'я Соліман.

Тоді послав людей своїх у пустиню, і забрали вони золото, і принесли до його. Роздав Гетем, що тепер Соліманом уживався, те золото сиротам і убогим, бо пам'ятав він свої сні пустинні. І всі похваляли його за це.

І дав наказ Соліман, щоб усіх дітей змальства привчати до роботи, навчати їх грамоти і всім старим і малим читати що-ранку і вечора святий Коран. Повелів обробляти землю, проводити в сухі місця воду і засівати пустиню хлібом.

І процвіла Аравія за Солімана, і всі дивувались їй. І був Соліман мудрішим од усіх попередників своїх і наславніший од часів, коли стоїть на світі свята Мекка. І взивав його народ Сонцем своїм і Радістю правовірних і надав йому прізвисьце Мудрий.

Жив він сто два роки і коли вмер, то плакав за ним увесь народ його. Слава-ж його і досі живе у великій Аравії і не вмере вона повіки.

ТРИ ТІНІ

Impromptu

У ті часи, коли почав я хутко виростати з дитячого убрання й відставати від іграшок дитячих, незнані Тіні, одна за однією, стали з'являтися до мене. Приходили й стояли, небачені, а чуті, і чудодійно хвилювали дитячу душу.

Не знав я їх раніш. Але здавалось, що зо мною вони давно-давно.

І першою, ще в самі ранні роки, прилинула до мене молода, але замислена й поважна, немов сестриця старша, Тінь. Вона вкладала олівець мені в мої дитячі пучки. Папір під руки підкладала й виводила дитячою невправною рукою на тім папері коней, птиць, дерева, що не ростуть такі ніде, і квітів стебла дивовижні, що їх не бачило ще людське око.

Були химерні ті малюнки. В моїх пегасах димоніздрих вбачали птиць, в квітках—дерева, а в людях—в їх нічого не вбачали!

Але мені з того жалю ані було ні краплі.

Я бачив ясно у моїх малюнках і коней, і людей, і інше все. Я бачив світ свій власний в їх.

Того було для мене досить.

А потім, трохи з перегодом, злітять до мене стала друга Тінь. Вона вітала надо мною. Але її не бачив я, лиш чув.

Здавалася вона мені то пісні відгуком далеким, то піднебесної музики велебно-радісним зідханням. Душа тяглась туди, відкіль пливли ті згуки. А в серці солодко-пекуче здіймався і ворухився сум. Хотілось плакати й співати.

І я співав.

Але душа не вдовольнялась. І прагла згуків, згуків, згуків!

В один такий зимовий холодно-млистий день придбав я скрипку... І розцвіла душа весною.

Роки йшли. Де-далі більш ріднивсь я з Тінями моїми. Та скоро почувати став, що між двома ще третя стала виявляється Тінь.

Вона з'являлася до мене в часи веселощів і втіх найбільших, і в час найважчої журби.

Але вона була німа й мовчала.

Я чув, що є вона, але ні в чім себе не виявляє. І я шукав її й тікав од неї. Вона пекла мене вогнем невідомим, огнем невимовлених слів, огнем незбутого страждання. До тих двох Тінів ревнувала. Сама-ж німа, німа була!

А я все ждав. Тривожно ждав, що скоро буде ще щось нове, нове й незнане. Що ось вже близько, близько час.

І третя Тінь відкрилася мені. Поезія було ім'я її.

Душа моя широко розчинилась і обняла весь світ. І приняла у себе сонце. І ніч увійшла у неї. І з уст моїх струмками потекли слова, блаженних слів сплетіння!.. І сріблом, золотом заблищали вони...

І дорогим камінням. Переплелись квітками й терном.
І слізьми, слізьми затримтіли!

Та, третя, Тінь опанувала мною. Мов зачарований,
за нею я пішов. І вийшов у життя. І на горі високій
показала вівтар далекий третя Тінь. І мовила:

— Іди туди, все вгору, вгору. Там лежить вінець
мистецький, що вітає собою славних. Як зможеш—
досягни!

І був я молодий. І був незважний. І пішов.

О, рідні Тіні, о моя тріодо мрійна! Не залишай
мене в моїх путях прийдешніх! Світи мені вночі
алмазним гроном в високостях! Світи, моя тріодо
чудодійна, світи огнями провідними в долинах темря-
вих життя!..

1895

НА КРИЛАХ СМЕРТИ

(З записок приятеля)

...Сонце місяць і мільйони світил небесних дивляться на нас з усіх кінців світу й одягають нас своїм сяйвом. Але нам темно. Ми ледви ледви бачимо, мов крізь якусь завісу, тільки дещо коло себе. Навіть себе ми не бачимо, а тільки чуємо. Чуємо, що живемо.

Бо кожен з нас—то якийсь хибкий огник, що горить, хилитається й плине навмання серед моря безпросвітньої темряви. Він горить дуже недовго й скоро повинен згаснути.

І погасне.

І ми не знаємо, відкіля ми—ті огники—прийшли, і ніколи не визнаємо, куди підемо. У пільмі ми родились і в пільмі вмираємо.

Я завжди чув і чую ту пільму. І знаю, що вона невідступно чигає на мене у всі дні й ночі життя мого й байдужно, мов ситий звір, жде, щоб, коли їй забажається роззявити свою пащу й поглинути мене. Як і всіх других, як і все живе, що існує в піднебесній.

І сонце, і місяць, і мільйони великих і малих зор і зірок не в силі розігнати тієї пільми і не можуть осягти й зогріти мене так, щоб я забув про неї.

І страшна вона найбільше вночі й на самотині...

Ось і тепер ніч.

І мені страшно...

Там, на дворі, по кривих, багнистих вулицях блимають убогі лихтарі. Іде дрібний осінній дощ... І мла, холодна й важка осіння мла, неначе налягає, насовується звідусюди і на старі трухляві будинки, і на ті підсліпуваті лихтарі, і хоче все потопити в собі, поглинути.

Тихо. Місто спить. Спить непробудно.

Звичайно в такі осінні вечори й ночі я довго не лягаю спати й по кілька годин ходжу по своїй кімнаті з одного кутка в другий. Розігріті й розколисані довгою хіднею думи роями в'ються над моєю головою, а мозок горить і палає під черепом. Знадвору чути, як тихо шумить, мов сіючись крізь сито, дрібний дощ. Почуваєш себе самотнім, од усього одірваним. Гострий біль, мов до біла розпеченими шпугами, жалом і сумом пронизує гарячий мозок. А важкі й чорні, як та ніч, думи, думи про смерть, холодним жахом обгортають душу.

І мені часто ввижається в такі вечори й ночі все одне й те саме. Якась химерна мрія. Щось близьке до ясновидіння. А скоріше—щось таке, що межується з безумством.

Непомітно щезають стіни кімнати. Дихання спирається в грудях. І я роблюсь легкий і напружений і вже не йду, а плину в повітрі, безвладний і безсилий, одірваний од землі. Я вмер, але не пам'ятаю: коли й як. Немов проснувся від сну і якась невідома таємна сила несе мене невідомо куди. Де не погляну—усюди й скрізь безпросвітна ніч. І в тій ночі немає ні неба, ні землі,—одна вогка, холодна темрява. Вона без гуку розступається поперед мене і знову мовчки замикається. Я не бачу очима, серцем не чую нічого живого, мені рідного. Скрізь—німа холодна пільма.

І гостра думка несвіцьким холодом пронизує мій гарячий мозок: все пропало,—я більше не жалець землі!.. Я більше не жалець світу!

А невідома сила несе мене все далі й далі. Як вітер пір'їнку. Але куди—не знаю. І те незнаття холодом обгортає всю мою істоту.

Тільки ось немов щось замиготіло внизу під мною... Немов якісь вогні...

Невже то земля? Невже у мене є ще надія вернутись на ту любов, непорівняно дорогу, мені тепер землю?!...

Вогні—ближче й ближче...

Так, то земля. Ось я бачу крізь млу якийсь місто. Це город, в якому я жив. Я пізнаю його. Ті вогні горять у тому городі. Бачу вулиці... будинки...

Але чому я не наближаюсь до землі? Чого я все тільки лину над нею?.. О, горе мені: темні крила несуть мене далі й далі.

— Та куди-ж ви, куди несете мене?—гукую я. Але слова вилітають із уст моїх і зараз-же замирають. Мов п'ятьма глотає їх. Я лину далі.

Живо проносяться передо мною знайомі вулиці й будинки, де я бував колись, у які увходив і виходив, не покладаючи в думці, що, може, входжу в їх і виходжу уже в останнє...

Живо проносяться вони передо мною і потопляють в осінній ночі. І невимовний жаль втрати на віки, без надії вороття, стискує мої груди і з їх виривається стогін. А я лину, лину, як дим за вітром, то трохи немов спускаючись до землі, то підносячись угору, і молю й благаю ту силу, що несе мене:

— О, понеси мене туди... понеси мене, де мої рідні!..

Але я не можу збагнути, куди саме треба летіти, бо мене немов повиває якийсь сон.

І здається, що все це вже було колись зо мною. Тільки було дуже-дуже давно, що я й забув про його.

Та ось і моє колишнє житло... В йому горить вогонь. Він просвічується на вулицю крізь старі віконниці.

Хвилину-б зупинитись, мент єдиний!.. Тільки глянути-б на рідних, на своїх безцінних, незабутніх! Чого там світ?.. Що його засвітило: чи радість, чи горе? Чи там яке свято, чи хворає хто, умирає?

— О, боже, я лину далі, я лину в безвість! Зупинитись на хвилину... єдину хвилину!..

Але бездушна сила далі й далі несе мене... ще далі... в холодну безвісну темряву...

О, горе, горе мені! Я вже не бачу світу. Все навколо, вгорі і внизу однаково темне.

— Прощайте! Прощайте!..—гукаю я і щось, мов без міри натягнена струна, вривається у мене. Нічим дихати. Не вистачає повітря.

— Чи ви-ж чули, що я був коло вас—шепчу я, жадібно ловлячи вустами повітря, що мов тікає од їх,—поривався до вас?.. І чого, чого горів у вас огонь? Чи не вмер хто з вас?.. О, нехай не вмирає! Нехай не вмирає! Бо немає нічого, нічого кращого над життя, ваше темне, од віку прокляте людьми життя! Живіть, живіть, поки є сила, є дихання в грудях, поки б'ється серце!..

Дихати нічим. Пітьма... Скрізь вогка пітьма. Але я чую, що мене несе в їй якась сила все далі й далі. І та пітьма пронизує мене всього, всисається в мене, мов вода в сніг. І я холону.

— Прощайте! Прощайте на віки...—мов загаююча іскра проноситься в думці останнє вітання, станні слова.

І я враз зупиняюсь на місці. Тру собі руками чоло і напруженням волі силкуюсь одірвати занімілу душу від страшної безодні смерті.

Я дивлюсь навколо себе: на стіни, вікна й двері... на покриту абажуром лампу. І, мов яке цілюще тепло, помалу вливається в мої груди, заразом з повітрям, почуття, що я живий, і чую в грудях серце, котре тільки що переставало було битись.

Я чую, як воно щемить.

І я радію, що в хаті ясно, що пільма там, за стінами, на дворі. Я вище підкручую, гніт у лампі і ясным її світлом силкуюсь вигнати всі, всі до останньої тіни з кутків кімнати.

І тіні дрижать і щезають... Стає не так страшно. Тільки все-ж я боюсь зараз-же тоді поглянути в свою душу: там ще віють таємні крила смерті і царює холодна стихійна темрява. І ні сонце, ні місяць, ні мільйони світил небесних, кажу, в той час не зможуть розігнати її, як ніяка сила не може вигнати з душі людини жаху небуття.

І в тім прокляття наше.

Мій лікар каже, що в мене хвороба серця й починається ще якась хвороба. Але не каже яка.

Тільки, я знаю, він боїться, що я можу збожеволіти. О, *sancta simplicitas*, о, темний носители світу!..

Це він сказав мені після того, як я розказав йому про свої мрії. О, *sancta simplicitas*!..

А, проте, я не знаю... Може... Бо хто зможе провести межу, де кінчається творчість фантазії й починається безумство?

1895

СТЕПОВИЙ СОКІЛ

Оповідання

!

Весна була рання, дружна. Сніг зійшов скоро й разом, і степ зараз-же почав зеленіти. Повіяли зі сходу суховії, висушили землю й обвіяли, й обсмажили обличчя степового люду. Де-не-де прокинувся від зимового сну чепурний, сивенький ховрашок, виліз з своєї темної нори, протер за зиму заспані очі й свиснув першу свою пісню, стовбчиком ставши на зазеленілому горбочку.

Весняна степова робота була саме в розпалі. Скрізь, аж до далекого південного моря, люди краяли плугами чорну вогку землю, кидали в ріллю сухе золоте зерно й зубчатими боронами розпушували, чесали й перечісували повне родючої сили лоно землі. Тільки вугільні шахти та залізообробні заводи курили своїми чорними височеними димарями, ховаючись де-не-де по степових балках, або мріючи по шпилях і ребрах гірських кряжів.

Там не знали ні зими, ні весни. Там, у недрах землі, довбали й рвали чорно-блискучі вугільні пласти; там, піднявши вугіль на поверх, перепалювали його на матовий ніздрастий кокс; там, у величезних печах, так, як варить добра господиня для своєї сім'ї

у горщечку грецьку кашу, варили топили жовте каміння—залізну руду. З тих печей, по проводах, бігли огняні струмені й застигали в величезних штабах, і ножі краяли ті гарячі, ще рожеві, штаби на рельси, як та-ж сама господиня кришить у борщ моркву.

Там не помічали ні звичайних у тім краю суховіїв, ні першого свисту ховрашка.

Кінчався вербний тиждень. У повітовому місті на той час що-року бував ярмарок, і тепер по чорних, ще незапорошених шляхах до його з усіх країв по степу з'їздилися люди. Саме місто лежало в ложині, над маленькою річкою, уп'явшись, мов велика цибулина, своїми будинками й хатами у важкий, глеюватий ґрунт, урившись у його й пустивши своє коріння геть на всі боки по ярках і рудих проваллях.

Ярмарок тільки починався. Люди з'їздилися, але торгу ще не було ніякого. На великому рівному майдані перекупки дарма закликали покупців-селян—ті ще не йшли до їхніх столів з печеною рибою, чахоною, оселедцями, таранею, паляницями, бубликами і великими мідяними самоварами,—такими старими й понівеченими, що сказав-би—були вони й під Севастополем, і під Плевною та й ще мабуть у якихось невідомих світові, але важких баталіях.

Покупці не йшли до їх. Вони ще мали свій харч з дому.

Цигани теж дарма гарцювали кіньми й вигукували покупців, — ніхто не прицінювався до їхніх баских загодя добре набитих пугами, пужалнами й чобітьми коней. Ждали, щоб стала ціна.

Сьогодні зобід суховій ущух і подихнуло з півдня теплом і вогкістю. Над вечір почав накрапати дрібний і рівний дощик. Люди сиділи під возами. Мокрі коні й воли жували вогку запашну соломку, а собаки, що теж ув'язались до ярмарку, скося поглядали на незнаних їм нових сусід, але лежали смирно

й поважно. Вони добре знали, що були не дома в себе, де-небудь у Кривій Балці, або у Семихатівці, а в повітовому місті, де живуть не прості мужики.

Все було незнайоме,—і вулиці з возів, і сусіди. І тому Рябки, Сірки, Шарики й інші селянські дармогави поводитися смирно, поважно, зовсім навпаки своєму звичаю.

На майдані, посеред ярмарку, були навернені гори всякого краму. Тут були: колеса, ночви, горшки, плуги, борони, віялки, вози, сани, вікна, відра, чавуни й інше добро. Тут же сидів, закрившись кожухом, старий, знаний на весь повіт, коваль Вовк. Перед ним лежали його роботи кінські пута й свердельчики. Біля його зібралась купа народу. Сиділи навколішках і роздивлялись пута. Складали їх і розкладали, приміряли собі на руки, клали до купи і знову брали в руки.

Вовк сидів і байдуже поглядав на мужиків. Він зовсім не мав надії, що хто з їх сьогодні купить у його хоч одне путо або свердельчика. За свій довгий вік він добре визнав селян: торг буде завтра та післязавтрього, а сьогодні тільки—прицінка.

II

Розмова снувалась недбало: Казали так, аби що казати.

— Ну, з цього пута чортар и того що викрадеш!— промовив один з мужиків, любуючи на важке, де-беле путо.

— Дивись, твоя шкапа ще його й не потягне!..— озвався, осміхаючись, сусіда-земляк.

— Хто?.. Моя кобила?.. Еге-ге! така вона й єсть!..

— Потягне, чи не потягне, а таки правда,— путо добряче. Коло його й митець попомудрує!— пристав до розмови третій сусіда.

— Ё, ні! Путо це нам—так воно путо, а на доброго чоловіка так воно—казна-що!..

— То правда.

— Та ні,—таки попоцокається й добрий злодій.

— Розкажуть!..—устряв до розмови земляків старий селянин з другої слободи, з довгою, сивою, по кінцях жовтуватою бородою, у рудій старій смушевій шалці.—Стане він! Пхе!.. Він те туди поверне, а це туди, там придавить,—так воно само спаде з коняки, мов об весні шкура з гадюки. Знаю я ці штуки! У нас через волость якось вели одного такого пташка—заковані й руки й ноги. Заперли його в холодну, коли поглянуть трохи перегода у вікно, а він сидить на лаві, на руках нічого немає, скинув з себе сорочку й довбеться у комірі...

— Мабуть нужа, сердегу, обсіла!—сміялись селяни.

— Мабуть,—потвердив оповідач.—До його,—а він каже: «не турбуйтеся,—казьонне добро не пропаде. Все гаразд буде». Поки увійшли в холодну, уже він і одягнений і закутий.

— То він, каторжний, очі відводив,—завважив другий дід, з жовтим, безбородим, у зморшках, мов у скопця, обличчям.

— А хіба то правда—можна очі одводити?

— Та вже-ж, мабуть, старі люди не брешуть, коли кажуть. Вже не дарма кажуть!—відповів трохи образливо жовтовидий дід.—Он у нашого жида, Фукси, як коні виведено? Були замкнені у стайні, й наймит спав під дверима. Та ще й не пізно було: тільки: тільки люди облягати почали... Сам жид ще й не спав...

— Гроші, мабуть, чортів парх лічив!..—укинув сдівце один з селян.

— Чи гроші лічив, чи що друге робив,—того не скажу, а не спав ще... І світло в хаті горіло. А він,—тут оповідач таємничо підвів догори безволосі брови й забалакав зовсім тихо, мов боячись, що хто

підслухає,—а він підходить до того наймита, значить,—наш таки парубок був,—та й каже: «а ну, Петре, посунься трохи!» Тому здалось, що то хазяїн стоїть,—він і посунувся. Одсунувся, що й двері можна відчинити в стайню... А той поодмикав усе: як уже він там одмикав,—не знаю... Вивів коні, сів верхи та й подався!.. Прокинувся наймит—він там і спав,—тільки що перший сон перебув, коли глядь:—двері відчинені!.. Він у стайню, дума: «що-ж це я забув і досі коні завести?». Туди—аж коней і сліду немає!.. Висять самі пута на яслах.., і нічого сінько не поламано, і замки цілі... Та ще, гаспидів син, і пута порозвішував на яслах: «нате, мов, вам,—запирайте це!..»—Той тоді до жида: так і так... виведено коні... А жид ухопив ключі од стайні—йому їх наймит приніс з вечора—«як-же», каже, «так: ключі-ж ось у мене?..»

— Еге, ключі!..—засміявся вперше коваль, притоптуючи великим пальцем правиці тютюновий попіл в люльці—Ключі! Що там ключі! Попоцокайся їми!..

— Куди!..

— Отаке!

Уся кумпанія сміялась, уявляючи собі переляканого і збентеженого жида з його ключами.

— Ну, й що-ж?

— Та нічого, так і пропали коні.

— От тобі й путо!..

Селяни дивувались. Той злодій здавався їм якимсь характерником, що проти його нічого не вдієш. Прийшов і взяв, що хотів, а ти тільки дивись на його!

— Це люди такі,—почав далі розмову довгобородий у рудій шапці дід, мов угадуючи думку всіх,—це такі, що боронь од їх, боже! Скільки вже вони нам лиха наробили!.. І нічого не вдієш. У нас понад селом і шлях єсть такий... Та як, мабуть, знаєте: злодійський шлях?.. Так його й зовуть. Іде він якраз по кряжах, понад Поповим лісом—Підгірним,

Іванівкою, Кам'янкою, аж прями́сенько на Ростов та Таганрог. От вони, ідолові душі, тим шляхом і гаяють наших коней. Степ... людей немає... Ну, їм і воля: жени, хоч голову собі зломи!.. Одного разу, в осени, оремо ми з сином біля Підгорного, чую вночі — стугонить земля... Та так-же тобі стугонить, мов табун коней біжить... Прокинувся я, дивлюсь, — аж по шляху щось таке так тобі чеше, так чеше!.. Верхи... і двоє коней на приводі веде. «Злодіяка», думаю, «щоб тобі чортяка голову скрутила!» Коли чую — знов стугонить: другий летить. Веде четверика. Я як гукну: «А — єй!.. держи злодія!..» А він як лясне пугою по конях, як гукне собі, — тільки його й бачив!.

— Це таке кляте зілля, що з ним нічого не зробиш.

— Чому не зробиш... Треба добре стерегти коні, то й цілі будуть, — промовив маленький чоловічок, ще молодий, у черкасиновій чумарчині, з гостреньким носиком і цапиною борідкою; він все до цього часу мовчав і тільки живо-живо копирсав перед собою ціпком землю, мов горобець сонячне лушпиння.

— Стерегти!.. Он у Фукси стерегли, де вже краще!.. — відповів йому оповідач про Фуксину пригоду. — Стережи, не стережи, а захоче вивести, то виведе...

— То таки правда: у Фукси нема краще, як зроблено, — промовив довгобородий дід, похитуючи головою в своїй рудій шапці.

III

— А в нас ще краще було, — промовив хтось новий, що стояв коло гурту.

Селяни оглянулись на його знизу і насторожили вуха. Але той мовчав. А всім так хотілося послухати чогось цікавого. І здавалось, що цей чолов'яга може розповісти про щось цікаве. То був коновал,

...од бувалий? Навіть до того часу нерухомих краваль. Враз повернувся, кахикнув і на хвилину випустив з рота свою люльку, допитливо дивлячись на коновала й мов кажучи: «ну що-ж? починай, брате!».

— Та ну-ж бо, кажіть, що там у вас було! — обіз-вався вдруге маленький рухливий чоловік з ціпком, і його очі прищулились, а невеличка голова з зацікавлення витяглась на тонкій шийці наперед.

Йому страшенно хотілось послухать, що там такого було, що ще краще того, про що оповідав безбородий і безбровий, зморшкуватий дідок.

— Та що-ж казати, — почав, мов нехотя, новий оповідач. — звісно, як злодій, то й злодій. Кожний злодій на те злодій, щоб дурнів дурити. На ярмарку в Лугані, що бува об Спаса, був один чолов'яга й нагледів він собі, значить, там у другого чоловіка добрячого коника. Маштачок таки справді нівроку: круглий, мов злитий; сам вороний, а на лобі лисина; грива густа, блискуча... Ну, скажемо, коник хоч куди! До хазяїна: «продай», каже, «що хоч, візьми!» Той не продає, каже, — не продажній. — «Та ну ж бо, продай!» — «Ні, не продам», каже, «і балакати нічого!..» Що тут будеш робити?

Оповідач припинився. Обвів гострими, пронизуватими очима всю компанію, вийняв з кешені кисета й почав робити цигарку. Йому було років тридцять п'ять. Обличчя у його було смугляве, циганкувате. Зросту був не великого, але в плечах огрядний, а одягнений в стару чумарку синього сукна. На поясі у його висіло всяке коновальське причандалля. Він, не хапаючись, дістав з кешені кисета й також поклав його туди знов.

— Ну, що-ж далі? — не вчитів знов горобцюватий чоловічок з ціпком.

— Пожди, затра торг буде, — промовив осміхаючись коновал. — Чи нема в кого сірничка?

Йому дали сірничка. Він закурих цигарку, за-
тягся димом і, здавалося, зовсім забув, що почав
щось розказувати.

— Так як-же, каже: непродажній?..— нагадав
йому знов сіренький горобчик і почав ще жвавіше
торсати ціпком якусь соломинку.

-- Еге-ж,—зідхнувши й сплюнувши, мов зне-
хотя почав коновал. «І за сто карбоваців», каже,
«не віддам коня». Перестояли ото день, уже хоч
і додому їхати. «Продай», каже.— «Ні, не продам». А
той чоловік—душа гаряча, за поли хапається: про-
дай та й продай. Дуже упав йому в око кінь... Аж
тут його й відводить у бік чоловічок... так собі...
незнайомий. «Що даси,—каже—чоловіче, твоя буде
коняка?»

— «А як-же ти зробиш?»—«Та то вже мос діло»—
каже. Ну, й поладнали вони так і так—півсотні
карбованців йому, як приведе коня.

IV

Оповідач знов припинився. Подивився на своїх
слухачів, обвів очима весь майдан. Сонце, заходячи,
саме виглянуло на хвилину з-за хмар і ще раз осві-
тило й місто, й ярмарок, і білі, нап'яті ряднами, ятки
на майдані. Коло їх баби-пекарки варили вечерю.
Звідти повійнуло пахучим димом і смаком добре упе-
ченої риби.

Він сплюнув і почав далі:

— Ну, так поїхав той мужик додому... «Що-ж,—
каже—волею не продаєш, то силувати не стану».
Поїхав і хазяїн того коня. Запріг собі й поїхав. Ку-
пив він віялку — їхати важко, то їде собі повагом.
А чоловік той, що взявся коня добути,—за ним, за ним.
Приїхали в село, де жив мужик, і чоловік той за ним.
Бачить, що хазяїн коня — людина заможна: живе

добре, двір увесь обгорожений, а стайня зроблена під однією стріхою з хатою. І хід через сіни. Сучого сина викрадеш! Ну, та нічого.

— Переночував той чоловік ніч на городі в бур'яні. Тільки стало світати, мужик і поїхав на поле. Узав і коні з собою, Старий поїхав та два сини й дві невістки. Зосталась одна баба та діти. От вийшла баба за чимсь із хати до комори, а той,—зін ще раніше перебрався із городу до хлівів,—зараз у сіни, та на горище. А дигинай побачила його,—так хлопчик-пузанчик, ледви од землі видно. Приходить баба, а воно й каже: «бабусю, а там дядько!»—й показує на горище. «Де там у греця дядько»,—каже баба—«то там сало в мішку». А сало таки справді висить у мішку на бантині. «Ні, дядько». — «Патякай»!—каже. А той сидить собі—нічичирк!

— Просидів до вечора. Приїздять з поля всі й коней приводять. Повипрягали. Сіли вечеряти у сінях. А той сидить на горищі, йому й видно все. Повечеряли. Старий і каже: «заводьте-ж коней, хлопці, у стайню, та й сами тут у двох лягайте. Бо тепер ярмарок,—багато всякого народу блукає». Ого завели коней, засунули засовом двері, послали повсть саме під дверима й лягають спати обидва сини головами до стайні. Що тут робити? Ще й рушницю поклали коло себе.

— От, як усі поснули, чоловік той взяв з бантини сало й злазить з горища. Поставив сало на порозі... Що тут утнеш?—лежать двоє на повсті, здорові такі обидва. От він узав та тихесенько й ліг між ними посередині. Вони думають, що їм тісно, збились до купи,—й порозсувались далі від його. Полежав він так трохи, смирно собі, а потім прикотився до одного, притулився до його... Тому душно,—він і одкотився далі. Тоді він до другого—і той геть одкотився. Вони, звісно, сплять і посуваються ввісні.

Така думка, що вони вдвох. А влітку, знаєте сами, одно від другого, мов од огню, тікає. Ну, ого він позсовував їх геть з повсті, а тоді встав, одсунув засова й відчинив двері. Постриножував тих коней, що стояли з вороним, а вороного вивів геть із стайні тихесенько собі по повсті. Ті хлопці сплять, аж хропуть, нічого не чують. І старий на дворі спить на дровах. Ог він одчинив ворота, взяв сало, взяв рушницю, сів на коня, та як гаркне, як свисне, як стрельне з рушниці!.. Тільки його й чули!.. Ті, звісно, прокинулись: туди—сюди, що та як?.. Поки роздивились, у чому туг сила,—еге-ге!.. лови вітра в полі!..

— Ну й не наздогнали?

— Куди там! Такий він і був, щоб дався в руки! Поки вони тих коней порозтриножували так уже його й не чути було. Ніч була хмарна. Вилетів він за село, проїхав з пів версти по шляху, а тоді звернув просто в поле, та вигоном об'їхав поза селом назад, та й поїхав собі знов таки по шляху в другий край. Ті летять туди, де він показав їм дорогу, а він поїхав собі геть, куди йому треба було. Другого дні після полудня й привів коня новому хазяїнові.

— Що-ж, і заплатив йому той чоловік, як умовились?

— А вже-ж, що заплатив!

V

Слухачі дивувались. Мирним, байдужим селянам малювалась картина, як він, той злодій, так обдурив добрих людей. Та ще й стріляє: нате, мовляв, вам, ловіть!..

— От собака, так собака!

— Іменно—собака!

— Двоє не встерегли. Отаке!

— Та инший-би тихенько собі, а він з рушниці ба-бах!..

Поки слухачі дивувались, пригадуючи, як було діло, коновал-оповідач непомітно щез, мов крізь землю провалився. Ніхто не помітив, коли він і од гурту одійшов.

— Де-ж це саме було, у якому селі?—поспитав коваль і повів навкруги очима.

Коновала вже не було.

— Де-ж це він подівся?—дивувались люди, озираячись.

— Хто такий, кого це ви видивляєтесь?—запитав їх незнайомий їм селянин, що підходив саме тепер до їхнього гурту.

Ті розказали йому.

— А який він з обличчя?—запитав той.

— А що, хіба?

— Та от ви скажіть, тоді й я вам скажу.

— Та чоловік, як чоловік...

— Ну, а на обличчя який?

— Чорнявий.

— Великого зросту?

— Ні, отакого, як я.

— А на цигана не скидається?

— Та трохи єсть... Тільки не циган.

— Ну, так ото знайте, що ото він самий—той злодій—і єсть! То-ж він сам і викрав коня. Я сам на свої очі бачив того маштачка: гарний коняка! Тільки той чорт трохи перегнав його... Він сам з нашого села, з Оріхового, Сокіл—прізвище його. Ого-го, які він штуки виробляє!..

— Чом же його у Сибіряку не запровторять? спитався жовтовидий дідок.

— Еге... запровторите!.. Його ще ніразу й не судили: не піймаєш. Там така хитра штука, що ну!..

Селяни дивувались. Так ось яка сторія. Он які бувають злодії. Декотрі навіть почали лапати у кешнях: чи не похазяїнував він там у їх.

— Та невже-ж таки справді то він?

— От їй-богу, що він.

— Та ні?

— Та кажу-ж.

— І сам оце так-о розказує про себе?!..

— А що-ж ви думаєте? Що йому пошкодить? Він не боїться нічого.

— Дивись ти... От так сторія!..

І довго ще дивувались селяни.

Тепла сутінь обгортала й місто й ярмарок. А коновал у синій чумарці уже ходив у другому кінці ярмарку, і його гострі пронизуваті очі виглядали молодецької здобичі.

1895.

ПІД ПОХИЛОЮ ВЕРБОЮ

Оповідання

На Дніпрі зібралось ціле місто з плотів. Великі й менші, з чепурними «хазяйськими» курінями й зовсім без усякого захисту для людей про негоду, плоти щільно позбивались один до одного, міцно взялись якорями за береги й нерухомо стояли проти бистої води. А вода проходила мимо з якимось, немов електричним, напруженням, і різала, й лоскотала їхні слизькі боки.

Ждали години, щоб спускатись на пороги. Але цілі тижні вітер дув од моря, збиваючи на порогах велику хвилю, боронив пускати плоти на перлові, ревучі хребти їх водобоїв.

Плотовщани-литвини тому й раді були. Чи ждати, то й ждати. Розіклавши на березі вогні, вони лежали й сиділи біля їх цілі дні, байдужно розмовляючи й тягнучи пахучий—на їх смак—дим із своїх люльок. Хмари мошки й комарів мало їм шкодили, та й були то все люди звичні до цієї весняної кари. То був сірий, брудний люд, в обшарпаній, давно немитій одежі, постолах і білих свитках, витканих з білої вовни овець далекої Білорущини. Між їх попадались охочі до піяцтва й вони несли своєму веселому богові добру данину, користуючися з зайвого часу, тихої години, поетичної обстанови, а найпаче—з того, що місто, й велике місто, було тут-же зараз на горі.

А обстановка була справді поетична. Картина повноводого Дніпра була надзвичайно гарна. Тут, на березі, над водою, стояли велелітні похилі верби та осоки, а там—розвернувся блакитною, живою площею Дніпро. Часом, геть поїд другим берегом, пробігав гомонливий, маленький пароходик і підіймав обоки себе перловий шум хвилі. Опівдень налетіла, була тепла весняна хмара і, покропивши і верби, й Дніпро, й литвинів весняними тепло-блискучими іскрами, полинула далі, затуманюючи на який час живою сіткою ясну далечінь.

Вечоріло. Під однією вербою, що похилилась своєю вершиною до води, горів огонь, а біля його сиділа невеличка купа литвинів. Вони сиділи, потупивши погляди своїх тмяноолив'яних очей в полум'я палаючих головешок, і мовчали. Їх було троє: маленький дідок, що раз-у-раз чухав собі спину, молодий парубок—білолиций і білоголовий, і третій—чоловік років тридцяти п'яти—з рудою кудлатою головою й рябим обличчям.

— А чулі, што бають люди? — промовив дідок, сіпаючи правим плечем,—плит-та на парогах вчєрась разбіло... Яни значить,—на бабайку!... А йон, лоцман-та, гукає: «кідай, само пройдя!...» Ан ні прашло—хряснуло об камення...—Яни, лоцмани, тож багато знають!...—додав він з переогодом.

Ця сумна звістка, здавалось, мало здивувала рудого кудлатого литвина,

— Што-ж, єто буває...—сказав він.—А хіба вчєрась вже пускалі плити?

— Пускалі.

Їм обом було байдуже: ну, розбило плота, й розбило. Більш копи лиха не буде... Але молодого хлопця, Петруся, що йшов з плотами тільки

перший рік, ця звістка вразила гострим ножом у самотнє серце.

— А люди ні потоплі?—спитався він у діда.

— Ня чуть. Мабуть повипливали.

— А плит-та чій?—знов питає Петрусь.

— Чій-же будя—жидовській!... Всі плити у їх в руках,—промовив дід і трохи переходя додав,—подкінь-ка чурок, погасне!

Петрусь підкинув дрівець і огонь заграв веселіше.

Уже зовсім звечоріло. Тепер огні литвинів у темряві удавали фантастичну картину. Здавалось, що то якісь, ще доісторичні, люди зібрались тут під велетніми-деревами, і, розіклавши вогні, розмовляють і правлять свої свята, чи тризни.

Плями свігла сягали вгору до чорних, лапатих гілок, сягали вбік на Дніпро й виблискували червоними смугами по його живому шклі.

Ось понад берегом пропливла душогубка й на яку хвилину помаячила під сяєвом на блискучій воді. І зникла. Пірнула знов у темряву. Знову промайнула нижче в освітленій смузі води і знов зникла. На ній вимальовувались дві чоловічі постаті.

Скрізь по березі чути співи й гомін. Десь на далекому плоті, хтось тужно грає на ріжок. Чути, як наближається з міста компанія п'яних литвинів. Вони безладно співають й вигукують якусь пісню. Можна піммати тільки слова:

На чужо-ой старане!..

А тут-же, десь зовсім близько, виспівує соловей і дрібно розсипає срібно-яскравими перлами своєї всеоднієї, але чудової, пісні кохання...

А на всю цю картину дивиться тисячима очей замислено-поетична українська весняна ніч і ловить кожен згук тисячима вух. А сама мовчить—величня й спокійна у своїй чарівній вроді.

Литвини повечеряли й лягають спати. Огні до-
горяють і погасають. Повечеряв і Петрусь з своїми
товаришами й ті, укритись свитками, лягли спати.
Вони заснули, скоро, але Петрусь заснути
не міг. Звістка, що на порогах розбило плота, зво-
рушила всю його душу. Та й не дарма. Тільки торік,
на тих самих порогах, утоп його батько... Петрусь
добре пам'ятає, як виряджали його на плоти. Ще тільки-
тільки річка стала ввіходити в береги, тільки що
почали визначатися звичайна її течія, як його покли-
кали до жида-орендаря: «завтра пускають плоти,—
збирайся!» Як йому це було не до вподоби, як він
лаявся!.. Але нічого не вдієш. Він був у жида в руках,
як пташка в клітці... Жид годував і його, і його сім'ю
ще з Пилипівки. Треба відробляти за набране на
відробіток. Треба...

Повернувся додому батько темний, як ніч. Тільки
увійшов у хату, почав лютувати й шпурляти все
геть від себе. Потім велів жінці зварити картоплі й
добути горілки. Заставили якусь одежину й добули
горілки. Він пив її сам, мовчки, не заїдаючи навіть
картоплею, й скоро впився. Тоді став веселий. Почав
хвалитись,—скільки він світу побачить, які місця...
Казав, що не слід журитись, поки він живий та здо-
ровий... Що він привезе всім подарунки... Почав ці-
лувати матір... І потім заплакав. Плакав і тільки
вимовляв: «нічаво... нічаво...».

Він був зовсім п'яний.

Другого дня вранці Петрусь пішов провожати
його до плоту. Пліт стояв уже на поготові коло
річки, на вирубі. Вони сіли в душогубку й попливли
по воді, лісом, до вирубу. Батько був сумний і не-
говіркий. Мовчки грів веслом, поминаючи кущі та
дерева. Приїхали до плоту. Там уже все було напо-
готові. Скоро й рушили в дорогу. Помолились гур-
том і пустили пліт з причалу. Він зараз-же й пішов

плавко за водою. Батько стояв на бабайці і гукнув йому на останні «гляді-ж... дома!..»

Ото він чув його голос і бачив його в останнє.

І тепер, після того, як він почув про розбитий на порогах пліт, його молода, палка думка зараз-же змалювала йому картину загибелі батька. Йому здавалося, що він чує зараз страшний, ревучий гомін порогів, і коли заплющував очі, бачив величезні сірі водяні гори, що кличуть і стрибають одна на другу й шаленно біжать одна за одною невідомо куди. І бачить він на тих горах «плит»... Розбиває його кожна хвиля все більше й більше... Перелякані люди збезглузділи з жаху, упали й повчиплялись руками за мокрі дерева, а другі бігають по плоту й провалюються в щілини проміж розметаних дерев...

Ой, ой, ой, яка страшна хвилина!..

А пороги ревуть, і гудуть, і дзвонять, і стогнуть... А киплячі хвилі ринуть невідомо куди і штовхають бідний пліт і туди, й сюди... І він сам гойдається увесь, і дрижить, і скрипить...

Але ось... Боже, що це?! ..

То камінь, сірий, грізний камінь виринає з шуму і бризок... Він рветься до плота проти води... Розриває хвилі, як гострий плуг ріже землю й страшенно скоро наближається до плоту...

— Тр-р-р-а-х!..

І пліт з усього розгону б'ється об той камінь!..

Як тріски, як нікчемні цурки, розлетілись, розірвались, поставали сторч і на хвилину мов зупинились у тім становищі велетенські стовбурі столітніх сосен і ялин... Мить і вони попливли за неситою, шаленою хвилею...

А люди де вони?

І бачить Петрусь блілого, на смерть переляканого батька. Він ухопився за деревину й силкується удержатися за неї... Він держиться, але тільки мить...

Деревина гойдається й крутиться, мов вал у водяному млині... Батько живо-живо перебирає руками, хапається за хвилю... й зникає під кипучою, гримучою водою...

Підвівся Петрусь... Жене від себе страшну оману... Протирає очі...

І бачить він—лагідний і тихий, як небо, Дніпро. Виблискують на йому, мов на небі, ясні зірки. А далі маячать дерева другого берега, повиті м'якою нічною млою. Погляне вгору,—і бачить, як звисла над ним похила верба, мов нахилилась мати й простягає до його свої руки... А крізь віти верби сяють ясні, блискучі весняні зорі. І чує він, як десь недалеко, зовсім недалеко, співає, аж умліває, соловейко.

А ляже, укриється свитою, склепить очі—і знов ревуть, гудуть, дзвонять, бурхають і стогоном стогнуть пороги, і бачить він шалені сиві хвилі й бліде обличчя на смерть переляканого батька ..

1897.

В НЕЗНАНУ ДАЛЕЧІНЬ

Оповідання

В розчинені ворота з двору священика виїздили підводи, навантажені всяким добром. Тут були столи й стільці, кроваті й скрині, відра й діжки,—все те збіжжя, без якого не обходиться путяще господарство. О. Гервасій переходив на другу парафію, і все його добро, надбане на цім місці за довгі роки його священства, рушило в дорогу, кудись на нове житло, ледви чи не за триста верст.

Поволі виїздили з двору волові хури, й похмурі та сумні були погоничі. На ганку стояв сам о. Гервасій, смуглявий, кремезний, з енергічним обличчям чоловік, років сорока п'яти, схвильований і темний, мов грізна громова хмара.

— Поглядайте на вози, щоб не забули чого! — суворо гукав він наймитам.—Паняйте на Політ-ровку!..

Повагом виїздили з двору хури. Їх було шість. Зараз від воріт вони брали наліворуч і їхали по довгій сільській вулиці. Люди неприязно дивились на попівське добро й проводжали хури довгим, ворожим поглядом. У їх з о. Гервасієм була давня ворожнеча. Вона потаємно тяглась довгі роки, видимо виникла в останні часи, й тепер о. Гервасій—почасти, як він казав, з своєї охоти, а почасти з темного, але не-

двозначного загаду консисторії—кидав добре насиджене місце з тим, щоб уже ніколи не вертатись сюди.

Хури проїхали вповдовж усього села й потяглись геть на гору, мріючи живою стежкою на тлі помаранілого степу.

О. Гервасій мусив теж рушати за ними. Коні були запряжені давно. Був час їхати, але щось не-свідоме й болюче зупиняло його. Він все ще зостався з жінкою і з сином у хаті, і, здавалось, всі вони впивали в себе в-останнє пекучий біль прощання з тією рідною їм хатою. Матушка плакала, а син, ще невеликий смуглявий хлопець, здивовано поглядав на голі стіни, де замість образів тепер чорніли пасма павутиння й теж ось ось збирався заплакати.

О. Гервасій, одягнений, важко ходив по невеличкій, але тепер якось дивно попросторілій залі, і кожен його ступінь одгукувався скрізь по пустці. Якась велика й напружена вага налягала на його душу. То було неясне, але важке чуття й жалю, й зневаги, й мужньої упертості характеру міцного чоловіка. Оце село, що залягло по-над проваллям по балці, оті мужики, що гніздяться по своїх низьких кам'яних хатах, випирають його геть від себе, як живе, здорове тіло, несвідомо, але притьмом, викидає з себе все зайве, усе собі вороже, що попадає в його, чи то буде шпичка, чи куля. Рана загоїться скоро й сама собою, без ніяких ліків.

Це правда, але це велика образа для о. Гервасія. Він ніколи цього не сподівався. Він дуже довго був запевнений, що мужики в таємниці душ своїх поважають його, його сан, а хто не поважає, той боїться його. Але тепер ясно, що й не поважають, не бояться. Він чужий їм і ворожий... Так, ворожий... Ніякого звязку тепер немає в його з ними. Треба їхати... Але щось ще держить його тут, у цій пустці. Йому хочеться ще поворушити в своїй душі

ці болючі, пекучі думки, мов злегка придавити хворого зуба... Й він ходить по залі.

А на ганку сидять і плачуть кілька бабів, прихильних до сім'ї його, матушчиних давніх приятельок. Вони не дають призводу, а таки щиро плачуть, бо їм жалко й важко виряджати невідомо куди любу їм сім'ю. Батюшка,—правда, чоловік суворий, але матушка—така гарна людина! Вони стоять осторонь сільської політики, з-за якої й виїздить тепер батюшка. Але їх плач дратує серце його. Він далі не може терпіти його.

— Ну, час, Катю, в дорогу!.. Годі, буде... Моліться богові!..—каже він жінці й синові і, повернувшись до того кутка, де були образи, починає, не хапаючись і з чуттям, христитись.

Матушку мов косою підрізало. Вона схилилась з плачем до вікна, мов що увірвалося в ній. Кинути свою любу рідну хату, своє село, де вона родилась і зросла, і за яке не було для неї кращого ніде на світі?.. О, як це важко! Вона не хоче того, не може..

— Не піду я, не піду!.. Не хочу я, киньте мене тут!.. Краще мені тут умерти!.. Синочку мій, дитино моя, куди-ж це ми поїдемо?..—обернулася вона до хлопця й, обхопивши йому шию, заридала, тримючи всім тілом.

Хлопець теж плакав.

— Катю!.. Катю!.. Годі, перестань!—казав о. Гервасій, торкаючи за плечі жінку, й сам до краю зрушений.

Він почував на собі велику вину. Вона, колись така струнка й чепурна, його чорнобрива Катруся, тут, у цій хаті, в цьому селі й народилась, і виросла. Тут вони спізнались і покохались. Тут і шлюб узяли... Потім, як помер її батько, вдвох вони їздили до архієрея, і той перевів його з другої парафії сюди. Тут вони сподівались і віку свого звікувати...

І тепер, з його вини—так, правда, годі більш дурити себе!—з його вини вони вибираються звідци геть... Його викидають, викидають, вкупі з сім'єю, мов загноєну навколо шпичку!... А її, бідну Катрусю, він сам вириває з рідного ґрунту, мов зелену, молоду рослинку, з усім корінням!...

Ось коли саме тріщить її ніжне, чутливе коріння!

— Катю!.. Годі, серце моє!.. Поїдемо!..—каже він.

Одмови немає. Тільки сльози й ридання.

— Катю!.. Ходімо!..—і о. Гервасій тихо одвів за плечі од вікна жінку, взяв за руку сина й вийшов з хати.

Тут вони попрощались з людьми, до їх прихильними, і він, посадовивши сім'ю в бричку, оглянув в-останнє увесь двір і хату й сказав наймитові рушати...

Сам вийшов з двору пішки і, повернувшись од воріт до мурованої церкви, що стояла тут-же на майдані, зняв бриля і, ставши навколішки, віддав останній уклін тому храмові, де він служив стільки років. Обличчя його було темне з погляду й холодне, але коли він нахилився до землі, то щось стисло йому горло, і так невпинно підступили було до очей сльози, що він ледви-ледви не заривав. Та він переміг себе й тепер, як перемагав увесь час...

Тільки сьогодні вранці, коли ходив прощатись до церкви, не зміг упинити себе.

Там він був сам. І було страшенно тихо в великій кам'яній церкві. Він пройшов у вівтар і впав перед престолом на землю, припав головою до неї й так мов застиг. І йому виразно-виразно пригадалась та перша служба, що він правив тут, перед цим престолом. Як тоді було гарно у його на душі, і як тепер важко!...

— Ох!.. Боже мій, боже!..— вирвалось у його з грудей.

— О-х!.. О-о!..— одізвалось позаду в порожній церкві.

І в ту хвилину враз усе мов перевернулося в нім, все затаєне горе й біль тяжкої зневаги й каяття— все вилилося в один несподіваний і невпинний плач. Тут з'єднались і жалі за непорозуміння з людьми, і жалі на самого себе за всі провини, може часом і невольні, що так обурили на нього парафіян... І хотілось, щоб хтось зрозумів його, щоб хтось простив йому, щоб хтось пожалів його!

Простив і пожалів.

Тепер йому було ясно, що він винен. Винен, насамперед, перед своїми парафіянами, винен перед своєю сім'єю, винен перед самим собою.

Гордий і упертий, він згори дивився на людей. Ніколи вони не чули від його ласкавого слова. Ніколи він не був тихим, добросердим пастирем своєї отари. Тихість і добросердість були противні його вдачі. Він не міг навчати, він приказував. І коли яка-небудь миршава заблуда-вівця з його духовної отари своїм убогим мозком не могла одразу зрозуміти його приказу й нестямно вертілась на однім місці, то він заплювався гнівом і тяжко бив її. Звичайно, не герлигою, а гострим словом.

Йому завжди здавалось, що не він існує для парафії, а вона для нього, і він пильно стеріг свій авторитет серед селянства. Він був певен, що всі мусять поступатись перед ним і перед його інтересами. Коли він наймав наймита, то ніколи не давав йому звичайної платні, а якомога меншу; коли давав узимку гроші на одробіток, то вимагав, щоб люди косили у найгарячіший час насамперед його, а не свою пшеницю. А коли йому «за потребу» давали

малу платню, він гнівався і збивав бучу, називаючи людей «скотами» й «хамами».

Він не був лютий зроду, але його деспотичну вдачу зіпсувала посада, «сан» його, перед яким, на його думку, все мусило згинати шию.

І ось тепер він ясно побачив, що шиї гнуться не тому, що вони сами хочуть того, або доконче по якомусь закону мусять гнутись: гнуться здебільшого тільки дочасно, набираючись сили. А коли набереться досить потуги і з шиї овечої зробиться шия турова, то тоді не зігнеш її. Тоді краще втікати з-під рогів роздратованої звірини ..

І о. Гервасій урозумів це і, який він не був гордий і упертий, ухилився од бою з роздратованим туром—свою парафією. Він переходить на друге місце. Але серце краялось йому з жалю й досади і він тяжко й гірко плакав, припавши чолом до вибитого його ногами віттарного килима...

Як він ридав тоді, те чули тільки стіни церкви, але тепер він переміг себе і, підвівшись з землі, поклонився в пояс ще раз церкві, потім, також у пояс, людям, надів бриля, сів у бричку й сказав наймитові:
— Паняй!..

Коні рушили, і бричка покотилася, везучи бліду заплакану матушку, сумного чорноокого хлопця й суворого, мовчазного о. Гервасія.

Зустрічні селяни з традиції скидали шапки й кланялись. Батюшка теж здіймав бриля і, не дивлячись на колишніх своїх прихильників і ворогів—все те мов відійшло вже в якусь далечінь,—теж кланявся.

Проїхали село й повернули на дорогу, де недавно поперед проїхали хури.

— Повертай на дачу!—сказав о. Гервасій візникові.

Звернули геть убік і поїхали горою на дачу.

Дехто з парафіян, що бачили, куди поїхав О. Гервасій, сміючись, казали:

— Мабуть у його там гроші закопані,—поїхав викопати!..

Всі вони думали, що він нажив у їх на селі великі тисячі, і коли брались їх рахувати, то одні, хто більше тямив, казали, що мабуть їх повинно бути три, або чотири; а другі були тієї думки, що їх, тих незнаних і невідомих їм тисячів, буде тридцять або сорок, а може й сотня набереться...

Проїхавши верстов з півтори горою, бричка О. Гервасія спустилася в лощину і покотилася піскуватим берегом сухої балки. Потім піднялася знов на гору й поїхала межею, аж доки та межа не довела її до другої балки, де текла з криниці вода і скрізь по балці росли дерева. Вершина тієї балки була на церковній землі.

Була вже давно осінь, хоч і дуже тепла. У повітрі вдень літало безліч блискучого павутиння. Цілі дні сонце не заходило за хмари й нагрівало й повітря, й землю. Але степ лежав голий. Ані билинки не бриніло на йому молоді, а старе все поперегоряло. Скрізь чорніли поорані лани. Зграї круків крутились по-над чорною ріллею з сумним кряканням. А в балці було товно вогкого жовтого листя й стояли наркотичні пахощі тепер мертвого, а колись такого гомінливого убрання дерев. І дерева стояли тепер оголені й сумні, і тільки молода дика груша, висока й струнка, що росла в самій вершині балки, стояла ще з листям, але вся червона.

Бричка зупинилась. Це була попівська дача. О. Гервасію хотілось в-останнє побачити її, і тепер він дивився на неї. Йому хотілось навіки затримати в своїй душі цей любий, рідний, дорогий йому краєвид, кожную рису й кожную могилку цієї землі, що

годувала стільки років і його, і його сім'ю й давала йому достатки; що він всю її, од краю й до краю, стільки разів переорав своїми плугами, засівав своїм зерном, довіряючи їй, мов рідній матері, і шануючи, мов матір.

Він був душею щирий хлібороб і ні в чому так не кохався, як у хліборобстві, і коли, бувало, виїздив сюди влітку, як хліб повикидає колос і почне наливатись зерном, то він не знав нічого кращого; як з обід до смерку любоватися з своїх ланів.

Погляне він ясним, спокійним оком і бачить, як сяє сонце, на обличчі своєму він чує, як дише теплий, запашний вітер. А ниви стоять зелені-зелені, аж сині. Хліб на їх зріс високий, густий. І хвилюють вони ледви-ледви помітно, і тихо шумлять своїм зеленим колосом. А над ними, високо високо звився, дивись, жайворонок, тріпоче крильцями і аж умліває в своїй безжурній пісні. Кричить перепел. Далеко геть їде хтось обніжком і мріє дуга й голова кінська, і чути пісню...

— О, степе, степе!.. Немає нічого кращого за тебе!..

Так думав о. Гервасій і він довго не повертався в ті дні додому з поля. Він обходив кожен лан, кожную десятину й коли ввечері повертався додому, то був тихий і добрий і його повивала якась ясна думливість.

І ось тепер він знає, що очі його в-останнє бачать ці, дорогі йому, лани, цю любу балку й ту червону грушу, що він колись наглянув її ще малою, молоденькою й заборонив наймитам займати. Тепер вона розрослась, бач, у яке дерево! І повз неї тягнеться цей шлях далекий, непривітний, у далеку, незнану країну, у другий кінець губернії, куди його жене доля. Прощай, струнка красуне!..

О. Гервасій не міг всидіти в бричці. Йому хотілось ще раз пройтись по цій землі, по цій стерні.

Він зліз з брички й трохи одійшов од шляху. Прикрі й тяжкі чуття все ще хвилювали його душу. В цьому полі він колись мав собі вірного, щирого друга. Він так зжився з усім цим краєм,—з цими горами й долинами, балками й могилами, і тепер усе це кидає!.. І через що?.. Що жене його на чужину?..

І знов, як у церкві, несподівано гострий, болючий жаль стиснув йому серце, і тепер він уже не міг більше здержуватись. Мов яка безодня розкрилась перед його очима, й він мусив упасти в неї...

І він упав.

Упав на холодну землю, пригорнувся до неї обличчям, цілував її холодне, запашне лоно, і все тіло його затремтіло з ридання...

Він плакав. Йому здавалося, що з цією землею він губить усе, усе на світі. Будучина стала перед ним морем пітьми. А тут було так ясно, так тепло, так гарно.

І все пропало... Пропало!..

Матушка теж плакала. Син сидів рядом з матір'ю, дивився на їх обох і в його душі складались якісь ще до того часу йому невідомі думки.

Ніколи не забуде він тих сліз!..

Перша опам'яталась матушка. Вона хутко злізла з брички, підійшла до чоловіка й почала, плачучи, підводити його з землі.

— Встань, встань!..—казала вона.—Дивись, земля яка холодна... застудишся!.. Того, що зроблено, не переробиш!..

— Серце моє, важко, важко мені!..—простогнав о. Гервасій.—Краще-б мені голову зняли!..

— Вставай!.. Годі!.. Треба їхати, вже не рано!..

Глухі ридання тільки що міцного, а тепер зламано-го, підбитого чоловіка були відповіддю на її слова...

Нарешті о. Гервасій підвівся на коліна, перехрестився й уклонився ще раз у землю. Тоді став на

ноги. Одвернувся од усіх. Втер обличчя рукавом
ряси й сказав:

— Ходім... Буде!..

Він пішов, не дивлячись куди. Матушка взяла
його під лікоть і повела до брички. Сіли на бричку.
О. Гервасій в-останнє глянув червоними заплаканими
очима на степ, на балку, підібрав поли ряси, і, мов
не своїм голосом, промовив:

— Рушай!..

І знов сльози невпинно полились з його очей,
і він увесь затремтів з ридання.

То були останні, і вже не такі пекучі й важкі,
як попередні, сльози. То були останні краплини від
чорної дощової хмари.

Наймит рушив—і бричка покотилась по м'якій,
рівній дорозі. Ніколи її колеса не торохтітимуть по
ній знов...

Ні батюшка, ні матушка не промовили більше
ні слова. Вони сиділи мовчки. Сліз більше не було.
Ні, вони були, та матушка здержувала їх, хоч серце
її краялося з болю. Їй так було сумно й важко на
душi, і вона була певна, що там, куди вони їдуть,
їх жде якесь важке й несподіване лихо.

А о. Гервасій сидів холодний і знов суворий.
Його обличчя з енергійним профілем мов почорніло,
й глибока зморшка ще неначе глибше залягла йому
межи брів. Він нічого не думав і несвідомо дивився
вперед себе туди, де по степу стелилась накочена
чорна дорога. Він немов застиг і в його душі вже не
було ні жалю, ні каяття, ані якого бажання.

Там було пусто й холодно.

Він нічого не бажав. І тільки перед його очима,
непомітно для його самого, все малювалась одна
картина: тягнуться довгі гони, по бік їх лежать

знайомі десятини: деякі з їх поорані й гайвороння крутиться над ними й сідає на чорну ріллю. Далі вимальовується балка з оголеними деревами, і тільки молода, струнка й висока груша стоїть у самих головах її—вся в червоно-жовтому листі. Немов одна вона вийшла проводити його, й стоїть, і дивиться вслід за бричкою й тихо шепоче своїм помертвілим листям останнє—прощай!..

— Прощай навіки!..—одмовляє їй щось глибоке й таємне в душі о. Гервасія.

— Прощай!..—додає він.

А колеса брички м'яко стугонять по чорній дорозі, і вона все далі й далі подається від тієї груші й упливає в тумануватий степ, туди, на нове життя, в незнану далечінь...

1900.

Сонця вже не видно. Воно потопло в червоно-рожевім полум'ї холодної вечірньої зорі. Темрява нечутно вийшла з таємних нетрів світу й обгорнула все чисто навколо.

Це її царство.

Помалу гаснуть на заході червоні плями вечірнього саява. Зловісно темніють хмари, немов догорають останні жарини від вогнища, що в глухому, холодному степу розвела вночі бідолашна людина, щоб перед смертю зогріти свою знесилену, наморену душу.

Вони скоро погаснуть. Вони вже погасають. Небо потемніло. Немає ні зір, ні місяця. Заступає холодна ніч.

Ось прорізав пітьму летючий метеор. Пролинув геть далеко понад обрієм і погас, мов невідома рука кинула ото в воду жменю яскравого приску. Там десь, у світовому просторі, зчинилась дрібна космічна катастрофа.

Темні люди кажуть, що то пролетів змії...

Умить погас одблиск того летючого пожарища, й ніч стала немов ще темніша й холодніша. ●

Горе тим, у кого під таку добу немає теплого притулку, хто, старий і холодний, не може простягти

до теплої груби своїх тремтячих рук, хто, натруджений, не має спроможности лягти в тепле, м'яке ліжко й заснути під захистом генія сім'ї!..

* * *

В житті кожної людини буває отакий холодний зимовий присмерк. Темрява старости, хвороб і підупаду духу жде кожного з нас. І горе тим, кому в цій темряві не сяє, хоч здалека, огонь братерської любови, горе тим, хто вже кинув у вогнище життя останню трісочку й бачить, як вона горить і догорає, ледви-ледви жевріє і потім береться сивим холодним попелом. Ще хвилина—і він розвіється геть...

Горе бідним і занедбаним. Горе холодним і голодним. Горе всім старим і підупалим!..

На тому холодному червоному небі гасне не вечірня заграва, а убоге життя безталанних людей. Так... ви погаснете... Ви загубитесь у морі світової темряви, у хвилях забуття... Але не кляніть тих, хто зостається отут, на варті життя цієї убогої планети, і хто ще має спроможність зогрівати душу на огнищі життя, кому привітно сяють огні недовгочасного кохання й дружби, хто ще не думає про темряву смерті.

Прийде час—і вони погаснуть.

Погаснуть у холодних обіймах смерті...

* * *

Не було в Пустій Греблі такого хлоп'яти, щоб уже бігало на власних ноженятах по брудній селянській вулиці й не знало баби Супрунихи. Її знали всі. Або краще мовити - дратували всі.

Хата бабина стояла з самісінького краю села, аж там, де проходить залізниця й стоїть будка.

Стара в неї хата. Половина її, по димар, уже розвалилась, а друга теж туди хилиться. Нема кому тієї вдовиної хати підперти, піддержати, та й ні до чого: бабі все одно. Все остогидло їй, починаючи од її чотирьох малолітніх сиріт-онуків, собак сусідських,— до дяків і попів, до всього світу. Все її дратувало, усе глузувало з неї, мучило її, і все вона прокляла й вилаяла без ліку разів.

Лайка й клятьба була її втіха.

Стара, приглухувата, суха, згорблена, з блискучими злими очима, як мара, проходила вона по слободі й підбирала де дровинячку, де кізяк, де ганчірку. Влітку вона що-дня проходила ввечері вслід за чередою й голими руками збирала у відра ще теплі товарячі ліпахи. Дома вона з їх робила на зиму кирпич. А діти витикалися з воріт і кричали їй услід: «Супрунихо, тю, тю!..» й прикладали їй всякі прізвища.

Супруниха лаялась. О, як вона лаялась! В свою лайку вона вкладала всю свою ненависть до людей, виливала весь свій гнів на їх, всю свою злобу і весь пекучий біль од образ життя.

Тією лайкою вона мстилась над усім світом, а може тільки над своєю долею...

* * *

Наближалось Різдво. Снігу було мало, як і завжди буває в тій країні. Земля висохла, вимерзла й репалась від морозу. На полі, на ріллі, вона розпадалася на дрібні крупинки, і вітер розносив той порошок геть по ланах і запорошував ним і той сніг, що де-не-де залягав по стерні.

Стояли добрі морози. На селі топили що-ранку печі й що-вечора груби. Але баба Супруниха топила піч тільки через день і в неї в хаті було трохи чим

тепліше, ніж надворі. Старі у вікнах' рями з побитими шибками й позаліплювані, чим трапилось, понамерзали. Надвір крізь їх не було видно нічого. З їх текли патьоки й замерзали на стінах. Долівка не підміталась ніколи. Велика стара піч куріла. Діти, немиті, нечесані й голодні, пустували і, з голоду та знечев'я, били одно одного, кусались і дрались за уші й волосся. В хаті увесь день стояв галас. Замурзані бліді, худі й дикі, Супрунишині онуки були мало подібні до дітей. То були більше якісь звірєнята, дикі й злі, яким ніщо не заважало перекусити одно одному палець, передряпнути щоку і товктись ногами по обличчю у менших за себе.

Батько й мати їхні померли три роки назад. Мати так умерла, а батька завалило в шахті. Його навіть не одкопувано. Дуже глибоко завалило, і всю ту шахту залило водою. Відчитав священник похорои над тією шахтою, немов над могилою, та й годі. Нікому було позиватись з хазяїном шахти, а сам він уважав зайвим забезпечити сім'ю свого безталанного робітника, коли та катастрофа і без того наробила йому багато клопоту і втрат. Покрутились, було, біля баби нажджі з повітового містечка «брехунці»—адвокати, щоб вона доручила їм у суді позивати за сиріт, але нічого не вдіяли. Баба боялась їх і не хотіла увіходити з ними в яку-небудь спілку. Зірвали вони тим часом дещицю з хазяїна шахти, буцім-то за мирову з Супрунихою, і злинули геть із села. Так на тім діло й стало. Довелось бабі самій годувати всіх своїх онуків. Чим вона їх годувала, і як годувала, те знала вона сама.

Як тільки почало холодати, діти не виходили надвір. Не було в чому. Старший хлопець, Роман, як треба було вийти, вибігав босоніж. І він страшенно кашляв. Менші зовсім не виходили, і все після їх зоставалося в хаті. Баба лаялась.

— У, каторжні, тільки й знаєте, що тріскаєте та паскудите! Народились, вилупки, на мою голову!

А їй треба було тільки почати лаятись, і вона лаялась і лаялась безперестану.

Після завтра Різдво. Баба з ранку пішла з дому й не верталась до обіду. В обід вона прийшла. Принесла два сухарі й окраєць житнього хліба. Діти від холоду позаривались у плахіття. Побачивши хліб, вони кинулись до баби. Вона з лайкою й бійкою дала їм їсти. Ззіла сама. Не було води, треба було йти по воду. Лаючись і стогнучи, пішла вона до криниці. Принесла води, затопила піч, веліла Романові підкидати кізяків, а сама полізла на піч, щоб трохи подрімати.

Спала не довго.

Їй приснилось, що старий її, що вже років з двадцять як помер, запрягає на дворі коняку. «Сідай», каже, «стара! Поїдемо!..» Дивиться баба й дивується: надворі літо, а він запряг кобилу в сані. А через тини дивляться сусіди, теж уже давно померлі, сміються й кричать: «сідай, бабо!..» І коняка повернулась і вискаляє зуби, мов сміється, а очі так і грають. Уші прищулила.

Баба злякалась і прокинулась.

Наказавши дітям сидіти тихо, вона вийшла з хати й пішла повз залізницю. Там вона вранці нагледіла дровинячку, що валялась не прибрана. Вона йшла, і все у неї в голові стояв той сон. «Кобила»...—думала вона,—«це та кобила, що старий купив колись у Кленовому. Коров'ячку продав, а кобилу купив... Казав, що в цигана. Ще від неї було й лоша. Вовк погриз улітку... Прибігло додому... кров тече... само труситься... А кобила ірже до його. Так і здохло,—черва завелась».

Баба йшла далі й знов думала: «А сусіди?.. всі вже померли, всі... Де-ж тая дровинячка?—неначе

тут десь бачила. Чи з того боку чавунки?.. Треба туди сходити».

І знов плетуться думки у неї в голові. «Охрім був... добряча така людина... Везе якомсь снопи. По-стрічались, а він і каже: «та й молодиця, любо подивитись; як мак на городі!..» А я йому: «та й козак: як у толоці будякі!..» – Сміється»...

І Супруниха собі осміхнулась. Давно те так було. «Тоді ще Охрім був рудий-рудий, а як ховали, то був сивий тобі, сивий... Повзуниха—думає далі баба—пообіщала четвертину сала на Різдво. Треба надійти».

І думки її повились, потекли, чипляючися одна за одну, в'ючись понад її убогим життям, як в-осени дим понад залитою дощами, чорною й холодною землею. Невеселі думки. Четверо онучат—треба їх якомсь прогодувати старій і хворій бабі!

* * *

Починало вечоріти, як поїзд № 3, засвітивши лихтарі на паровозі, мусів вирушати з станції Крутої. Машиніст випив у буфеті й закусив. Горілка й закуска підбадьорили його, й коли він прийшов до паровозу, то почував себе добре й навіть весело. Ударив утретє дзвоник, затурчав обер-кондуктор і поїзд, свиснувши, рушив у степ, хукаючи густими клубками білої пари.

Минули водокачку й полинули-понеслись по рівній лощині, поминаючи будки й будочних сторожів із згорнутими короговками. Вітер дув назустріч, свистів і відносив геть у простір і дим з паровозу, і ті іскри, що часом вилітали з його димаря й летіли яку хвилину вкупі з димом. Вони летіли й погасали. А поїзд гурчав, стугонів, торохтів і, вигинаючись на узгір'ях, мов величезний змій, хутко котився по холодних рейках.

Машиніста змагав сон. Горілка додавала тепла і він, одійшовши у затишок, дрімав. Йому це не первина. Кочегар порався біля печи. До станції було далеко.

— Спустимось у лощину,—даси свистка,—сказав машиніст.

Кочегар не відмовив нічого. Він сам добре знав своє діло й ображався, що йому роблять загад у такій дрібниці: відоме діло, що перед кожною слободою треба подавати свистка! Це знає кожен неук. А він їздить не перший рік і сам уже-б давно зміг стати за машиніста.

Проїхавши кілька верстов горою, поїзд почав спускатися в лощину. Темніло. Далеко спереду наліворуч блимали вогні. Там було село й шахти. Село простяглось понад річкою; крайні хати його підходили аж під гору, до залізниці. Вони мріли у пільмі, мов стоги і, здавалось, ішли назустріч поїздові.

Коли поїзд зовсім наблизився до села, кочегар дав свистка. Згук голосно розлігся понад селом і відгукнувся на другому його кінці, теж під горою. Кочегар зачинив піддувало, і поїзд, поминувши вітряки, подався поза городами.

* * *

«Треба неодмінно, не гаючись піти до Повзунихи»--думала Супруниха, йдучи повз залізницю, і їй, голодній, намореній, ввижалась та четвертина сала, що їй пообіцяла дати Повзуниха. «Де-ж тая дровинячка?.. Мабуть по той бік, біля Ковалевого городу»...

І Супруниха піднялась на насип.

Ковалів город був далі й треба було пройти ще з півгону. Спуститись з насипу в тім місці, де баба зібралась на нього, було незручно, дуже круто й слизько й вона мусила йти далі просто насипом. Думки її снувались недбало й без ладу. Думала про ту дровинячку, що бачила коло Ковалевого городу. То мабуть був шматок старої люшні, а може й полудрабка.

Здається, на ньому була смола... І чом вона не взяла тоді, як його нагледіла? Тепер от іди, шукай, може вже хто другий підняв. Смеркло. Гляди, ще й не побачиш. А ноги болять, мов не свої, ледви-ледви тупотять.

І знов їй згадався її сон. І вона, мов перед себе бачить, як їхня сіра кобила повернула з-поза дуги голову, дивиться на неї й сміється... Така страшна... А очі так і грають... А дід, такий маленький, мов хлопчик, то забіжить з одного боку, то з другого: «сідай», каже, «стара!.. Сідай»... І сусіди сміються. Чого вони всі сміються? — Адже-ж вона нічого такого не зробила, щоб сміятися з неї?..

У баби важко стиснулось серце. Так їй стало себе жалко, так важко на душі...

* * *

Ковалів город уже був недалеко, і тільки-що баба налагодилась сходити з насипу, як щось разом різко-різко засвистіло, загуло й земля під нею задрижала. Вона з жахом обернулась назад... Просто неї дивилось троє страшних блискучих очей. Сяйво від їх падало на насип і рейки... І рейки блищали одлиском того сяйва і мов тяглись до неї, як довгі руки якого страховища, щоб захопити її, не дати утекти.

Вона мов скам'яніла... Ноги не двинулись, щоб переступити рейки. Серце перестало битись... І поїзд — вона з переляку навіть не догадалась, що то він — з розгону наскочив на неї, збив і підобгав під себе і, обпікши парою, клацаючи, почав жувати її...

У неї в очах так і zostалися ті страшні три ока й блискучі холодні руки...

* * *

Поїзд зупинили. І коли стали шукати баби, то знайшли її усю порізану, покручену, без ніг і голови.

Поїзд кілька часу стояв коло села, випускаючи клубки диму й іскор. Село дивилось на нього й дивувалось. І здалека з гори на нього дивилась у вікно молоденька панночка, що приїхала додому на Різдво зі школи. Вона дивувалась, чому то поїзд припинився там і любила хвилями диму й пари. Їй здавалось, що то зупинився там страшний змій, про якого вона чула колись стільки казок, що той змій стоїть і дивиться, виглядає собі здобичи. Горять у нього очі, а іскри й дим летять від його подиху понад селом... Їй боязко й гарно. І здається їй, що вона—царівна, що той змій мусить ухопити її на свої міцні крила й занести геть у неznані краї...

Коли трохи згодом поїзд пішов далі й заховався за косогором, то їй зробилось сумно, що її зваблива мрія не справдилась... А на насипові в той час стояли люди й дивились на криваві останки безталанної людини. Кров на рейках і на землі вже застигла... Там дійсно пролетів змій, тільки він підхопив на свої крила не молоденьку романтичну панночку, стару, безпривітну бабу Супруниху й кинув на цимавіті чотирьох ненагодованих і не пригрітих сиріт.

* * *

Погасла остання іскра вечірнього саява. Немає й сліду від неї. Ніч, холодна, безпросвітня ніч, обгорнула все навколо.

Ніч навіки обгорнула й бідну бабу Супруниху...

О, не проклини нас, безпривітна душе, блукаючи по безоднях світу, сумуючи і згадуючи своє між нас бідування!

Ні, проклини нас, безталанна душе, нас—нагодованих і зогрітих, нежалісливих і безжурних! Бо маємо очі й не бачимо людського лиха, маємо уш і й не чуємо людського стогону!..

1900.

КІНЕЦЬ ГРИ

Оповідання

I

Був гарний, тихий і ясний, літній вечір. Пісок, що на ньому стояла станиця, помалу остигав у сиво-блакитній теплій млі. Сади стояли нерухомі, мов зачаровані, а під станицею, на лузі, срібним поверхом виблискувало велике, тихе озеро. Далі темнів ліс. За ним протікала чимала тиховода річка, а над нею, вже з другого боку, на українській стороні, ледви-ледви вимальовувались у млі контури гори, мов кри-слатий хребет велетенського сивого зубра.

На майдані, коло білої мовчазної церкви, стояв дім доктора. Майдан той був місцем для погуляння станичної інтелігентної молоді. Закохані пари тихо ходили вздовж його, немов зачаровані тіні плавали у прозорій, привабній млі ночі. Вони то виринали з тієї мли, то знов потопали. З лугу доносились свіжі болотяні пахощі й було чути крик гусей, і ледви мріли вночі білими плямами їхні табуні. А з вікон докторського дому падали яснї пасма світла, перекидались через кущі бузка, що ріс під вікнами, й простягались далі до церкви.

В станиці всі знали, що то в доктора грають у карти,—то була звичайна річ. Але завжди, коли

стрівалось двоє знайомих станичників і один з них питав другого:—«ну, що—сьогодні грають у доктора в преферанс?»—то ті два добродії напевно гидко посміхались і розуміли під тією грою зовсім інше.

Вечір плів непомітно. Картярі й сьогодні, як завжди, були заняті своєю роботою, а Катерина Іванівна, жінка докторова, то підсідала до кого-небудь з їх, то розпещено-лінивою ходою виходила до їдальні, або на ганок і тихо обходила з надвуличного боку свій дім по хистких, стареньких балясах, захованих од вулиці кущами бузка.

Вона нудилась. Цей палкий вечір, як і завжди, дратував її. Коли зайшла одинадцята година, вона пішла укладати дітей спати. Найменша дитина—хлопчик—уже спала. Панночки, Зіна й Дуня, ще не спали й не хотіли спати.

Зіні було років з вісім, а Дуні шість. Зіна була худенька, струнка дівчинка, з темними замисленими очима й тонкими рисами обличчя, а Дуня—товста, важкенька й дуже смішлива. Обидві дівчинки ще не хотіли спати, але Катерина Іванівна звеліла їм роздягатись і лягати. Вони лягли й довго розмовляли на своїх ліжках і стрибали по їх у самих сорочечках, мов білі метелики. Їхня кімната була зараз біля докторського кабінету, і крізь його їм було видно й залу, й гостей у ній, і було чути їхню розмову.

— Зіно, Зіно!—гукав иноді доктор,—ти-б спала! Вже час...

— Так ще не хочеться, таточку!—відмовляла вона йому й заривалася з головою під подушку, й виглядала звідти до Дуні, а та, ставши голими, дебелими ноженятами на свою подушку, підстрибувала на ній, махаючи руками, мов хотіла полетіти. І їм обом було дуже весело.

Діти не боялись доктора, а любили його, бо він був добрий і ласкавий до їх. Матери вони трохи

побоювались, але знали, що коли в їх у домі гості, то вона нічого їм не робитиме. Та вона й була тепер у їдальні й не бачила, що вони виробляють.

Тим часом доктор вийшов з хати на ганок і пройшов по баясах до вулиці. Там він припинився біля куща бузка та жовтої акації. Він стояв, тер собі долонею чоло і вдихав своїми недужими легенями вечірнє повітря. Йому сьогодні не щастило в грі, партнери дратували його своєю недотепністю і дурістю і він був роздратований. Він радий був-би зараз кинути ту гру й своїх гостей і піти геть і від їх, і від самого себе,—таким гидким здавалось усе оте...

Переогодом він увійшов у кімнату й сів на своє місце. Партнери в картярнім запалі нічого не помічали, але в доктора помітно тремтіли руки, й він був чимсь схвилюваний. На його блідому обличчі мимохіть часом з'являлася зловісно-саркастична усмішка, а в очах перебігали затаєні вогники... Але він завжди вмів панувати над собою.

Його схвилювало те, що стоячи на баясах, він мимохіть почув деякі уривки з розмови своїх гостей. Вони говорили поміж себе про його й ті їхні слова, що долетіли до його вуха, глибоко його вразили. А коли він пройшов далі й вийшов на вулицю, то знов таки почув чийсь нахабний голос:

— О, у хохла сьогодні преферанс!.. Який то буде козир?.. Ха-ха-ха!..

Докторові ту-ж мить пригадалась недавня розмова, коли один з станичан вияснював слово преферанс від латинського *praefere*—вважаю за краще, даю перевагу.—і як усі тоді гидко сміялись і дивилися на нього, доктора, та його жінку... Тепер він пригадав те, й той спогад, мов ножем гострим, полоснув його по серцю...

Гра йшла далі. Катерина Іванівна входила й виходила до їдальні, де вона готувала вечерю, а гості були захоплені своєю роботою. Вони сиділи у великій кімнаті, що виходила вікнами до вулиці.

II

У карти грали: засідатель Кіндрат Іванович Мажний—товстий, уже не молодий, угодований чоловік. з невеличкими масними карими очима, здивовано піднятими бровами й задертим догори носом, гоструватим, мов перевернений черевом уверх вареник; учитель—молодий ще чоловік, з довгим чорно-блискучим волоссям і такими-ж чорними та блискучими очима, й син одного станичного крамаря, Крушак,—високий і сухий, рудий чоловік, років двадцяти п'яти, з лакейськими манерами та гордо поставленою на плечах, мов дерев'яною, головою. Четвертий ігрець був сам господар, доктор.

Його давно вже мучили злі сухоти. Останні роки він не жив, а доживав. І саме його обличчя, інтелігентне й колись чепурне, обведене гарною, м'якою бородою й буйним волоссям, але без краплі крові під блідою, змарнілою шкірою, свідчило, що він давно й тяжко хворіє, що він взагалі—нещасний чоловік.

І то була правда.

Він був жонатий, але своєї сім'ї у нього не було. Жінка його, Катерина Іванівна, хоч жила з дітьми на його кошт і носила його прізвище, зовсім не вважала його за людину достойну її й ніколи не була йому справжньою дружиною, хоч мала троє дітей. Діти всі були різноманітні й ні одне з їх не було похоже на доктора.

Це була темна й сумна історія. Для кожного, хто знайомився з ними, було дивно: що звело до купи цих людей? Доктор, цілком порядний і достойний

чоловік, і Катерина Іванівна—мессаліна самого невисокого коліна—з нахабно закрученим волоссям, безсоромним поглядом і дражливими-гидкими рухами усього її здорового, випещеного тіла.

То була загадка людського серця, яких не мало трапляється в житті й повз яких байдуже проходить нецікава й тупа більшість людської громади. У загадці тій таїлась глибока драма, але навіть не всі дійові особи чули серцем ту драму й розуміли її.

То була сумна студентська історія.

Петро Петрович вже кінчав університет, як вона несподівано закрутила його й тільки тоді він зрозумів, що з ним сталось, коли тікати було нікуди. Він уже був одружений і мусів спокутувати чужі гріхи...

У його був товариш Гальчун—безжурна й неглибока натура. Жили вони на одній квартирі. У хазяйки була дочка, Катруся. Вона була весела й смілива. Почасту сама заходила до їх у кімнату й довго сиділа у їй, сміючись та щебечучи й граючи очима. Петрові Петровичеві здавалось, що вона закохана в нього. І вона одного разу, нишком, у тій самій кімнатці поцілувала його... Після того йому здавалось, що він і сам закоханий у неї. Він тоді справно ходив на відчити, а Гальчун, ледар з натури, більше валявся на своєму ліжкові дома. Так минула зима. Тут весела Катруся чомусь зробилась така сумна-сумна. Саме під той час і Гальчун кинув квартиру й Катруся приходила в кімнату до його самого, а її мати кожного разу теж, слід за нею, заглядала туди. Одного разу вона дала йому зрозуміти, що їх відносини з дочкою—ненормальні і що треба, щоб зрятувати перед знайомими добру славу її дочки йому щось зробити. І Катруся тоді так сумно невинно дивилась на його, так благали його її звабливі, мов у сирени, очі, що він добре зрозумів бажання й матери, й дочки і став однієї зятем, а другій чоловіком.

Після шлюбу він догадався, чого втік Гальчун... Тоді він взагалі багато дечого зрозумів, але йому вже тікати було нікуди. Та й натурою своєю він не такий був, щоб міг тікати: тяжкий дарунок долі прийняв відкритими грудьми. Віра в людей і жалість до їх згубили його. Найголовніше—жалість. Його альтруїстична вдача примушувала його ставити на перше місце не свої бажання, не своє щастя, а бажання та щастя інших. А ті інші брали з його все, що могли, без жадної вдячності, й навіть не помічали, що відбирають у нього, його душу, його життя.

Що було далі, після їх шлюбу, те знав тільки він сам. Але коли, через кілька років після того, його побачила рідна мати, то вона не вимовила ні слова, тільки обхопила руками його голову й облила все його буйне і вже тоді завчасу засріблене волосся гіркими материнськими сльозами. Серце матери без слів прочуло все лихо, та вона, знаючи синову вдачу, не сказала йому ні слова. Тільки коли держала на своїх тремтячих грудях його голову й її гарячі сльози котились у його по щоках, то то був час, коли цей безталанний чоловік уже безповоротно упевнився, що він безнадійно нещасна, пропадає людина...

Але він терпів твердо все, що випало на його долю, бо не мав ні сили, ні волі круто повернути своє життя, і те терпіння потроху, але напевне, пропалювало йому груди.

Тепер уже він був безнадійний. Блуканина за шматком хліба для сім'ї загнала його у цю глушину і єдине його задоволення, єдина втіха в житті були книги та карти. Але його мозок так знесилів з хвороби й тяжких обставин життя, що в останні часи він кинув читати і тільки грав у карти. Це помагало йому хоч трохи забуватись.

В станиці Закотній він оселився ще недавно, але Катерину Іванівну вже й тут усі знали.

Це страшенно мучило доктора.

Після свого шлюбу він мандрував з нею, як вічний жид, з одного місця до другого, шукаючи нових людей, щоб не знали його та його жінки. Але досить йому було де-небудь оселитись, Катерина Іванівна зараз-же заводила знайомості, збирала у себе гостей і починала співати їм свій репертуар. Вона співала відомі Некрасовські вірші:

Еду-ли ночью по улице темной...

а потім того переходила на

Когда утром иль поздней ночью...

Коли вона доспівувала до слів

Помолись, милый друг, за меня!..

то тут вона робила завжди такий вираз очима, що слухачі, а у їх виключно бували все чоловіки і все відомого, по смаку господині, розбору,—що слухачі робились її невірниками й вона добивалась того, чого бажала.

Далі все йшло вже своєю чергою. У доктора збиралась молодь, і коли він зачував виклик Катерини Іванівни—

Помолись, милый друг, за меня!..

то його усього щось мов пересмикувало, і через рік, а то й через півроку він виїздив з того місця, і його провозжали насмішками та глузуванням.

Чи він-же любив свою жінку? Ні, він не любив її, але він не мав сили порвати з нею всякі відносини: йому жалко було і її, і дітей. Найголовніше дітей. Він любив їх, і вони любили його. І він тяжко сумував, що сухоти п'ють його кров і нахиляють до землі, і що нікому буде довести до пуття тих безневинних і безтурботних янголят, отих дітей.

Багато вже місць перемінив він і тепер заїхав у Донеччину. І тут, минуло ще тільки п'ять місяців, як він оселився в Закотній станиці, а вже Катерина Іванівна давно відспівала всі номери свого репертуару, і все вже давно велось по попередньому шаблону...

III

Кінчалась одинадцята година. Гра затяглась. Учитель надобридав своїми давно всім відомими приказками; Крушак, сидючи рівно й нерухомо, як автомат, що-разу одноманітно стукав щиколотками по взятках і кутив папіросу за папіросою, не випускаючи її ні на хвилину з рота. Обличчя його, холодне та бліде, було нерухоме й тільки иноді він прищулював ліве око, як дим від папіроси заходив у його. Засідатель пихтів і сопів. Його після чаю дуже розпарило й він радий був-би зовсім скинути свій китель, але при дамі було ніяково. Йому не щастило. Він невпопад «купував» і «вістував» і ставив ремиз за ремизом. Це його дратувало і його масні очиці миготіли негарним блиском, а щоки, і без того червоні й повні, мов ще більш поналивались. Він без перестанку витягав з кешені хустку й витирав піт. Але це мало йому допомагало.

Отак-так його!.. Не ходи без матусі!..—аж захльобуючись від картярного запалу, вигукував учитель, ремизючи засідателя.—Становте, Кіндрате Івановичу, новенький ремизець!.. От сюди!.. от сюди,—там вже місця немає!.. Ха-ха-ха!..

— Ги-ги-ги!..—сміявся Крушак.

Засідатель пихтів і товстими, масними пальцями записував ремиза.

Катерина Іванівна підійшла до нього.

— Що, не щастить?.. Zobіжає Кузьма Петрович!.. Ну, подождіть—ми їм зараз віддячимо! А-ну, здавайте!..

Вона зовсім близько підсіла до засідателя, так що їхні коліна стали рядом одно біля одного. Кіндрат Іванович з несподіванки був спершу трохи одхилив своє, але Катерина Іванівна посунула своє ще ближче і стиха наступила своєю ногою йому на ногу.

Огневі мурашки побігли по ситій широкій спині засідателя. Обличчя його ще більш почервоніло й він увесь якось неначе аж осів на місці.

Грали далі. Катерина Іванівна брала живу участь у грі. Вона висмикувала з рук у Кіндрата Івановича карти, робила за його вихід, брала взятки, а він тільки сопів і пихтів під вагою того чуття, яке тепер усього його обгортало. Доктор усе те бачив... Тільки він навмисне навіть і не дививсь на жінку, бо не мав ні сили, ні влади ні зупинити її, ні збити бучу. Його тільки усього мов корчі поводили та на блідих його щоках запалали червоні плями.

— Та не так, та не так-же!.. Жир козир... З туза ходіть!.. О, який-же ви!..— вигукувала Катерина Іванівна і ніби за тим, щоб висмикнути з пухких і дебелих пальців Кіндрата Івановича того туза, вона ще ближче присувалась до нього. Права рука її ловила туза, а ліва під столом упиралась на сите, гаряче коліно засідателя. І він чув її руку, вона пекла його коліно і по всьому його тілі від тієї руки розливавсь огонь.

Та рука лоскотала його тепер вогке, розпалене коліно і щипала його, силуючись відтягти пальцями його товсто підіслану салом шкіру.

Крушак і вчитель кілька разів переморгнулись. Все те їм уже давно було знайоме. І вони насмішкувато поглядали на Кіндрата Івановича, що тепер сидів червоний і розпечений і вже зовсім нічого не тямив у грі. Йому було ще впервину...

Катерина Іванівна смикала його до себе за полукителя й ногою давала йому щось знати, але він

ніяк не міг зрозуміти, чого вона добивається від нього. Він раніше чув дещо про неї, але до цього часу не ням віри. Тепер він упевнився. Але, як чоловік немолодий, він не сподівався собі такої okazji й ніяк не міг прийти до пам'яті. Така історія з ним траплялася вперше. У нього була жінка й трое дітей. Старша дочка, така-ж товста й обрубкувата, як він сам, уже кінчала гімназію.

А Катерина Іванівна смикала й тягла до себе. Він думав, що вона хоче, щоб він теж наступив, їй, так як вона йому, на ногу і вже був поставив свій чобіт на носок її черевика, але вона живо висмикнула з-під його лапи свою ногу і з досадою штовхнула його нею, а сама, міцно здавивши рукою його коліно й потягнувши його до себе, підвелась.

— Ну, як-же у вас душно!.. Піти на ганок чи-що...

Вимовляючи ці слова, вона повела віями, показуючи Кіндратові Івановичеві на двері.

Тепер він зрозумів її бажання. Але він вагався. Все було так несподівано. А Катерина Іванівна, стоячи на балясах, уже співала в півголоса:

Когда утром иль позднею ночью,
Пред иконой головку склоня...

Учитель теж показував йому очима на двері.

IV

Кіндрат Іванович роздав у свою чергу карти, підвівся з місця й, чипляючись своїми дебелими ногами за стільці, пішов до дверей.

Доктор гостро подивився йому вслід і роздратовано пересунув свої ноги під столом. Коли-б у нього малась сила, то він ухопив-би за товсті в'язи того кабана і так-би й брязнув його спиною об землю!..

Але немає в нього ніякої сили... І він тільки стиснув зуби й зостався на місці. Ще одна крапля струти упала йому на серце й воно, хоч давно вже все наскрізь було пропалено тими краплями, ще раз болюче стислось у його в грудях. Він тяжко й надовго закашлявся...

Гра йшла далі. Доктор бачив, що його партнери навмисне затягають її. І він добре розумів їх гру. А на балясах тим часом чути було неясну розмову Катерини Іванівни й засідателя. Але згодом вона зробилась тихшою. Вони одійшли далі од вікон на другий бік дому, де було темніше. Доктор увесь тремтів...

— Дуню, Дуню — дивись!.. — доносився до залі притишений голос Зіни. — Ти спиш?.. А я ось як...

— Хі-хі-хі!.. — сміялась собі в руки Дуня.

Діти й досі ще не спали.

Доктор хотів гукнути на засідателя, щоб він ішов до карт, але не гукнув. Йому надмірно важко й гидко було зробити це. Він одхилився на спинку стільця. У грудях йому спирало дух. Кров стукала у виски... Слух, надзвичайно напружений, ловив кожен шелест за стіною...

Учитель і Крушак, зглянувшись один з одним, усилювались не поривати гри й розмови. Очі їх сяли затаєними нечистими думками. Доктор ледви сидів на стільці.

— Гоп!.. — скрикнула Дуня і було чути, як гупнуло об ліжку її товстеньке тільце.

— Дуню, серце... годі вам... — хотів був гукнути до дітей доктор і закашлявся.

— Кахи!.. Поздо-ровля-аємо!.. — несподівано ту-ж мить почувся під самим вікном чийсь роблено-нахабний голос. — Цілуйтесь!.. — і хтось голосно зареготався і дико завив по-котячому.

Ту-ж хвилину щось в ажко затупотіло по-за домом на балясах.

— О, будьте прокляті!..— простогнав доктор і схопивсь, як опечений.

Карти й свічки полетіли з столу й він з широко розплющеними очима, блідий як полотно, не пішов, а якось, мов не своїми ногами, побіг, увесь тремтячи, геть від столу. Партнери думали, що він побіжить на двір, туди, де почувся тепіт. Але він зразу повернув до свого кабінету, мов його щось кинуло туди. Перелякані, було, їх обличчя розпилились у веселу усмішку... Вони зглянулись один з одним і вчитель дошкульно ущипнув Крушака за бік, як ту-ж мить в домі щось дзвінко ляснуло, і щось повалилось на поміст, чіпляючись за стільці.

Учитель і Крушак оніміли. Вони не могли зрозуміти — що зчинилося. Їм здалось, що хтось стрелив у їх над головою.

Коли вони отямилися з несподіванки і вбігла з надвору Катерина Іванівна, а за нею переляканий, сплотноілий Кіндрат Іванович, то взявши світло, всі вони побігли до кабінету. Там неясно було чути якесь метушіння й дитинячий голос.

Вбігши, вони побачили зараз тільки Зіну. В одній сорочечці, вона схилилась над чимсь. То вона обвила шию Петра Петровича своїми тоненькими голими рученятами, силуючись підвести голову його з помосту.

— Тату!.. Таточку!.. Дорогий мій!.. — вимовляла вона, уся тремтячи й плачучи.

— Тату! . Тату!. — кричала вона де-далі, то дужче й голосніше. Тату!..—скрикнула вона гостро і злякано, підвівши собі на коліна голову Петра Петровича і побачивши при світлі кров. І заридала, і забилася в корчах, притуливши свою голову до його голови.

Він не озивався.

По блідому його обличчю, з невеличкої ранки на чолі, бігла кров, переливаючись через тремтячі

тоненькі рученята Зіни, і червоними плямами роз-
ходилась по її білій сорочечці... Вона розпливалась
і по некрашеному, щілястому, немитому й неметеному
помості.

І поміст своїми брудними устами жадібно пив
гарячу кров...

Гра скінчилася.

1901

СМЕРТЬ ЗОРАБА

Нарис

Молодий сосновий бір. Вітер ані шелесне. Пахне смолою й розпеченим піском. Старий Сірий тягне важку повозку по розбитому, піскуватому шляху. Коло його на орчику йде яхидна, безклуба Мавра. Вона справді тільки йде, удаючи, що ніби й вона везе. Це ледащо, з смердючим потом і брудною гривною, завжди дратує Сірого своєю нікчемністю і злою негарною вдачею. А найгидчіша вона буває по-весні. Тоді цей виродок що-року так кумедно підбадьорюється й аж липне на вигоні до миршавих сусідських жеребчиків... І коли б хоч що-небудь було з того, а то—анічогісінько!.. Гидка тварина, дармоїдка... Хоч-би трохи допомгла,—а бачить-же який пісок: колеса в йому пливуть... важко так... А тут до того спека гнітить, дихнути нічим. Чомусь розболілись у нього всі кістки, а в голові мов ковалі кують... Коли-б уже скоріше до міста! Там буде відпочинок.

Сірий добре знає, що вони їдуть на ярмарок. Скоро вже буде й містечко. Тільки як-же важко, як важко!.. Здається, ніколи так не було. А та, клята, Мавра тільки хвостом махає... У, каторжна!..

І Сірий повертає з-за дуги до Маври голову й хоче з лютощів ухопити її зубами за довгу шию. Але Мавра знає, що він може це зробити: вона на сторожі.

Вона зневажливо ухиляється від його зубів і починає зовсім безпечно махати своєю довгою головою. То вона навмисне вдає ту безпечність... У, огида!..

— Но, но, старий!.. Женихасься!..—сердито гукає на Сірого крамар, що сидить удвох із сином на повозці, звисивши з неї ноги, й хльоскає його пугою—раз і вдруге.

Сірий гарячиться й додає ходи. Йому-б хотілось восею поперебивати криві ноги отій паплюзі й другу кульшу звернути орчиком! У, гидотна тварюка!..

Але повозка тяжка. О, яка тяжка, її не підтягнеш!..

Невелике містечко. Ярмарок. Він тільки ще збирається. Будуються крамниці, напинаються ятки й стоїть уже готова оздоблена фантастичними картинами «кумедія». Сірий стоїть недалеко коло неї прив'язаний до повозки. Він низько звисив голову, а до сіна навіть і не доторкнувся. Не хоче він їсти, не хоче він пити, не хоче на світ дивитись,—він занедужав. Голову йому ломить, усі кістки болять і мороз ходить по-під шкурою, хоч надворі спека. Мавра стоїть біля його й жадно жере сіно, вибираючи найкращу й найсмачнішу траву з частки Сірого. Вона рада, що той стоїть похнюпившись і поспішає наїстися з його частки.

— Щось наш Сірий зажурився,—каже Хведько батькові,—не їсть!..

— Нічого,—відмовляє той,—це він з дороги.

Але придивився до коня й подумав, що треба-б його в цей ярмарок комусь зіпхнути, а собі купити молодшого... Старе вже, бидло, коли-б і справді не здох.

Хведько підходить до Сірого й гладить його рукою по шиї. Вона суха й гаряча. Сірий навіть не подивився

на його: на що йому він?.. Ці люди уміють тільки жили з їх тягти!..

— Геть відтіля!—гукає на Хведька батько.

Хведько відходить, але все дивиться на Сірого. Йому жалко його.

Що діється з Сірим?.. Ніколи цього ще не було. Голова йому горить, в ухах дзвенить і йому холодно. Він мов засипає і йому сняться сні. Але він не спить, то так йому вживається.

Озеро. Конюх Свирид купає його, Зораба й Рустема... Тоді ще його Зорабом звали. Вода чиста й холодна. Вони порскають і стрибають... Вириваються у Свирида й, підвівши високо голови, іржуть і бігають по зеленому березі озера. Набігають на табунець гусей і ті кидаються од їх з криком—гел, гел, гел!..

Ах, як болить голова!.. То не гуси, то в їй мов що кричить—гел, гел, гел!..

І знов увижається Сірому.

Місто. Вибруковані камінням довгі вулиці... Ніч... Падає тихо-тихо лапастий сніг... Вогкий і пахучий, він ласкаво в'ється, мов білі голуби кружляють на розгорнених крилах, і безгучно лягає на землю... Вони—вже тепер з Гнідим стоять запряжені в легенькі блискучі сани коло високого, освітленого будинку. Звідтіль чути музику. Машталір Сидір куняє на передку й гідко лається. Йому набридло дождатись, та й їм докучило стояти на одному місці. Вони гризуть вудила й тупотять копитами...

— Тпру!..—кричить Сидір.

Ні, то гукає крамар і б'є під черево ногою Мавру, і підгортає в повозці до купи ззіді.)

Як холодно! Зораб увесь тремтить... А сніг падає й падає... Укриває йому спину й голову... Йому важко стояти й він лягає...

— Тату, Сірий ліг!—гукає Хведько до батька, що викладає на ряденце свій крам.

— Ну, й хай лежить — здихатиме!—сердито відгукується той.

Він уже помітив, що з Сірим, щось не гаразд, що той, дивись, і справді здохне. Крамареві досадно, що не встиг збути коня, що занастив на йому з півсотні карбованців. Він глянув на Сірого. Той упав коло повозки й голова його повисла на повіді.

— Но, падло!..—скрикнув він, підбігаючи до його й б'ючи ногою.

Йому не хочеться, щоб ярмарок бачив, що у його здихає коняка.

Але Сірий не підвівся. Він тільки глипнув на його очима й підвів їх глибоко під лоба. Тоді крамар зрозумів, що півсотні карбованців загублено без вороття. Лаючись, він зняв з Сірого уздечку й одкотив повозку з тією уздечкою й Маврою геть. Мавра йшла, шкутильгаючи, за повозкою й жувала сіно. Вона не звертала ніякої уваги на Сірого. Нехай валяється,—вона за те наїється добре!

Люди обступили Сірого й дивляться, як він конає.

Він важко стогне й часом немов хоче підвестись на ноги. Але в його вже немає сили. Тоді він підводить тільки голову й дивиться мутними очима навколо себе. Але він нічого не розуміє, що з ним діється. І голова знову падає на землю.

І він, мов крізь туман, бачить стайню. У ній стоїть його мати, ворона Вероніка, а він, ще теж вороненький, бігає біля неї... Вона повертає до його голову з уродливими чорними очима і кличе: ги-ги-ги!

І знов усе повивається туманом. Йому нічим дихати; в очах темно.. в голові дзвенить... Він тягне повозку по розбитому, піскуватому шляху. Немає краю тому шляху... Сили немає у його більше. Світ у нього йде обертом перед очима... Сосни крутяться

навколо його й перевертаються коріннями догори... Він сам мов котиться в якусь безодню... Пручається... б'ється.. витягається... й затихає...

— Здох!—кажуть біля його люди.

Але він уже того не чує.

Був колись Зораб, потім був Ключинський, потім Циган, а наприкінці просто Сірий, і тепер його немає.

Люди обступили Сірого, а він лежить, відкинувши ноги й закусивши язика.

— Кров перемогла. Треба було кров кинути! каже хтось.

— Старий? — питає другий — Мабуть лїт з вісім єсть?...

— Розступіться, господа!—протискується поліцейський.—Убрать падаць! Щоб зараз не було!—командує він.—Ей, господа, допоможіть звалити на повозку!.. Давай повозку!...

Крамар з Хведьком підкочують свою повозку.

— А ну, беріть! —командує поліцейський.

Люди беруть труп Сірого, силкуються потягти його, підняти; безладно вовтузяться біля його, мов собаки, що приступлять слідком за їми... Але нічого не вдіють.

— Переверніть... на його... повозку, ув'яжіть за ноги... та тоді разом з повозкою... того... й переверніть на колеса!..—радить якийсь старий дідусь.

Його слухаються. Перевертають на труп повозку, прив'язують до полудрабка ноги Сірого й гуртом ставлять її знов на колеса. Майнувши проти неба голим чорним черевом і ясними підковами, Сірий опинився на повозці.

— Отак... і з чоловіком!—каже дідусь.—Умре, то роби, що хоч!..

І дідусь хитає головою.

Люди мовчать. Мовчить і поліцейський і дивиться, як крамар запрягає в повозку безклубу Мавру. А Сірий лежить на повозці, голова його звісилась на переднє колесо, губи безсило й жалібно одвисли й торкаються залізної шини. Очі дивляться в землю...

Возив Сірий увесь свій вік других, тепер діждавсь, що й його повезуть...

— Бери ножа та рогожу—шкуру завернути!—командує крамар Хведькові.

Ножем тим він опісля різатиме собі й дітям своїм хліб, а на рогожі—спатиме.

— Людям щастя: приїдуть на ярмарок—бариші мають, а тобі он що—бурмоче він злий та затурбований, стягаючи супоню.

Хведько добуває ножа й рогожу, крамар смикає віжками Мавру й повозка рушає з місця. Сірий б'ється старими, зморщеними губами й жовтими, ззіденими зубами об колесо й голова його хитається, мов він прощається з людьми... Хведько забігає, щоб підняти голову й покласти її на повозку, але батько кричить на його:

— Геть! не руш!..

І повозка їде з ярмарку на вигон, де над обрієм стоїть ясне, блакитне небо і з степу віє тихе, чисте повітря.

То віддають Сірому останню честь і за неї візьме чоловік—уже не з Сірого, а з його трупу—останню користь собі: стару, потерту шкуру, з старою вибитою сивою шерстю!..

Так скінчив свій вік колись уродливий, сильний і веселий Зораб, безмовний і вірний раб чоловіка...

МАРШ САГАЙДАЧНОГО

Імпровізація

Сумно мені.

Журба опанувала мою душу. Так тихо навколо, так безрадісно. Життя застигло в якихся страшних мертвих формах. Чи життя?.. Чи то може я сам застиг, заніміла моя душа, одвикла буйно ширяти в просторах вселюдського духу, скільки часу похливно ухилялась од подиху широких поривань громадянських, сама себе замурувала в дрібних повинностях до сім'ї, до родини, прикувала до праці з-за шматка хліба?..

Прокляте убоге, рабське життя!

Гидке море нікчемної буденщини!..

Але невже немає такої сили, щоб схвилювала тебе і щоб ти загомонило і заграло блискучими хвилями під золотим промінням сонця життя?

Сумно мені... І хто вирятуює душу мою з того страшного суму? Нема нікого.

О, рідна, широка й могутня пісне, невже й ти не врятуєш мене?

* * *

Задзвеніли невідомі струни і здригнулось од їх голосу моє серце і бачу я—широкий вільний степ. Золоті струни повітря дрижать понад млистим обрієм.

На горі женці жнуть жито.

Покірливо падає під їх серпами золоте колосся. Задоволене їх серце і тільки иноді прокидається турбота:—коли-б не наскочили татари, чи волохи, а то й мосциві пани-ляхи і не вирвали у їх того золота з руками і не пустили його під синє гаряче небо чорними хвилястими стовбами диму.

І озираються женці навколо!.. І бачать:—іде попід горою військо. Немов маком понялась вся долина. Виблискують на сонці сталеві списи і золота зброя. Тупотять копитами баскі коні...

Пройшла одна частина війська, йде друга. Попереду йде гетьман. Його соколині очі пронизують далечінь, а в зубах куриться люлька-бурулька... І мають в повітрі корогви й бунчук. Сурмлять сурмачі і гудуть бубни й цимбали і розтинається-розростається вільна, широка пісня вільного народу:

Ой на горі та женці жнуть,
А попід горою
Попід зеленою
Козаки йдуть!..

Попереду Дорошенко
Веде військо,
Військо Запорізьке
Хорошенько.

За ним, за ним Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн на люльку,
Необачний.

Йде старий гетьман і грає вітер його довгою бородою.

І дивляться женці й питають сами себе: куди він веде військо? У якій потребі загудуть самопали, затріщать списи і уп'ються кривими вустами червоного вина шаблі?.. На якому полі положать свої голови оті завзяті люди? А вони їх мусять положити. Такий

тепер непевний час, такі тепер постають скрізь страшні події... А у їх-же єсть і старі неньки і жінки чорнобриві. Невже їм не жалко їх кидати?..

І стискається їхнє серце великим жалем, і гукають вони, ніби жартуючи:

Обернися, Сагайдачний!
Візьми свою жінку,
Віддай тютюн, люльку,
Необачний!

Погляне на їх гетьман і осміхаються у його глибоко-глибоко тільки самі очі соколині: «ех ви, гречкосії! Прикували ви свої душі до ріллі, до плуга й нічого ви не розумієте! А хто-ж добуватиме долю рідному краю, хто дасть йому сили вибитись з неволі, хто положить за його, коли потрібно буде, свою голову?.. Не розумієте ви того. Жалко й нам і матерів стареньких, і жінок чорнобрових, і діточок дрібненьких, але кличе нас од їх инша, вища повинність... і мусимо на їй зложити свої голови».

І оповиває серце гетьмана жаль при згадці про свою жінку й діток... Але перемагає він себе й весело гукає:

Мені з жінкою не возиться!
А тютюн та люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться!..

І сурмлять сурми, гудуть бубни і цимбали, тупотять коні, бряжчить зброя і мають червоні корогви. Іде військо, військо запорізьке на велику страшну потребу.

Дивляться услід йому жєнці і сумно поник старою головою сивий батько; журливо схиливши на долоню голову, дивиться стара ненька; уся аж трипоче, струнка, як молода тополя, чорноброва дочка і, кинувши серпа на стерню, побіг услід за військом з тремтячим серцем, з палаючими очима молодий син.

Не біжи, не наздоженеш!..

Уже військо наближається до темного лісу і потопав в йому. І гримить у лісі могутня пісня запорозька:

Гей, хто в лісі,—озовися!

Та викрешем огню,

Та закурим люльку—

Не журися!..

Не журися!.. Нехай гречкосії орють лани, нехай винники й броварники цілються й милуються з дівчатами, нехай крамарі сидять по своїх крамницях, а ми... ми положимо, коли буде треба, буйні голови за свій рідний край, за його долю!..

* * *

Все стихло.

Але, що це за дивний птах трипоче крилами в ясному промінні, держучи золотими пазурами щось живе й криваве. Пронизують його ті гострі пазури наскрізь і, мов дорогі рубіни, спадають з його на землю краплини крови.

То б'ється в обіймах пісні моє тремтяче серце...

О, рідна пісне! Вирвала ти його з моїх палаючих грудей і вдивляєшся своїми прозорливими очима—чим трипоче воно, яким коханням б'ється його кров. І бачиш ти, що окуте воно журбою і болізно б'ється безсмертним коханням до рідного краю, до бідолашного роду людського.

Змарніло, знесиліло воно. Але ще хоче воно жити і таїться в йому негасимий і неситимий огонь, дарунок одвічного неба.

Гей, хто в лісі,—озовися!..

Ще будемо жити.

1902

Т О П О Л І

Оповідання

Іван Кузьмич, як завжди, повертався з контрольної палати спокійний і рівноважний. Рання весна трохи підбадьорювала його, і він навіть зупинився був на перехресті свого проулка, підвів угору до сонця свої сірі, короткозорі очі й двічі чхнув. Ця несподіванка трохи його була стурбувала. Він озирнувся навколо: чи не підглядив хто цієї пригоди та жвавіше потупотів у свій проулок.

Його невеличкий власний будиночок стояв саме над кручею, на кінці міста. Внизу видно луки, левади, чималу річку. За річкою знов починались луки й тяглись аж геть до обрію, де мріло село. А саме з-під тієї кручі, де приліпилась мов гніздечко ластівки хатина Івана Кузьмича, виринав високий насип і тягся, обсажений з боків вербами, аж до річки. То було шосе. На річці був високий і довгий дерев'яний міст і як раз до його доходила вузько-колійна залізниця й тулилися з своєю дрібненькою рудою станцією до насипу, мов ховаючись від світу поміж його вербами. Далі, геть-геть за станцією, уже близько до обрію, навіть переходячи через його вершинами вимальовувався ряд струнких тополь.

Ті тополі всьому краєвидові надавали чогось такого, без чого він був-би холодний, сумний і непри-

вітний. Хто-б з міста, з-над кручі, не дивився на луки й річку, очі його мимохіть приковувалися до тих тополь, що в ясні дні так виразно мріли своїми ставними постатями на блакитному сяєві неба.

Іван Кузьмич, як звичайно, не хапаючись пообідав тим, що принесла йому стара сусіда, у якої він харчувався; роздягся, надяг на себе стару щоденну одіж, скинув чоботи, вступив у м'які пантофлі й хотів був уже, своїм звичаєм, залягти на ліжку, але щось тепле й живе, що він почував у своєму тілі, не дало йому сьогодні зразу дати собі звичайний відпочинок, і він почав ходити туди й сюди по своїй невеликій, осяяній весняним сонцем, світлиці. Чи то ласка сонця, чи то чарчина горілки, що він дозволив сьогодні собі «по трудах», чи те й те вкупі, — тільки він почував себе надзвичайно гарно. Сьогодні навіть управитель палати похвалив його працю. А це важна річ. Це так корисно за-для його дрібненької кар'єри.

Іван Кузьмич ходив і ходив. Він думав. Ні, він не думав, — сами думки снувались у якісь безладні мережки і як засновувались, так і розплітались. То спершу були спогади найближчих подій цього дня, уривки палатських розмов, а потім і одгуки давніх, на півзабутих спогадів.

Іван Кузьмич почав нагріватись. У кімнаті таки було душно. Він підійшов до одного з вікон, що виходило до річки, відставив трохи од стіни стільця, сів на його верхи, прищулив свої сірі, поблідлі очі й почав дивитись на давно йому знайому картину.

Сніг давно уже розтав. Земля була чорна. За річкою червона лоза вигравала на сонці вишневим кольором. Вода виходила з берегів річки, розливалась, поки-що, по низинах, мов розтоплене оливо, й ставала по лощинах нерухомими озерами. Саме під вікном, у сухій піщаній землі, до-тепла нагрітій промінням сонця, кублилась сусідська ряба курка, а далі, на самім ріжку, цвірінчали горобці.

Іван Кузьмич, як сів, та немов і застиг. Не погасали тільки його очі. Руденькі їх вії ліниво змикались і розмикались. Іван Кузьмич був зовсім спокійний. Він може-б так і заснув був у такій позі, бо починав уже дрімати, коли до його вуха долетів міцний і довгий стогін. Він зрозумів, що це мабуть збирається йти парохід. Цього року він ще не бачив його. Пристані з його хати не було видно, хоч вона була й недалеко, і він поклав вартувати, щоб не прогаяти цього першого для його парохода. Він мусив іти вниз по річці. І парохід скоро показався.

Весь білий, по гранях тільки обмальований червоними смугами, з чорним, похилим димарем, він жваво різав білим носом блакитний водяний поверх, збивав своїми крилами на ньому хвилю й був такий чистий, такий блискучий і жвавий, що прикував до себе очі Івана Кузьмича. На верхньому чардаці метушилися чорні люди, може дехто із знайомих Івана Кузьмича, і йому чомусь хотілось, щоб з їх хто-небудь поглянув у його бік, побачив його хатину і згадав про його.

Парохід скоро пролинув, і серце Івана Кузьмича стислось журбою. Нікому в світі він не потрібний, він—підстаркуватий, руденький чоловічок, з жовтими віями й сірими погаслими очима!.. Нікому немає діла, чи він живе там, у тій нікчемній халупці, чи він спить, чи може він уже лежить мертвий на своєму убогому ліжку, спітканий наглою смертю, й на його дивляться, не бачучи його, очі портрета вродливої молодої жінки. Навіщо він їм, отим, усім людям, він—безталанна, бліда й безколірна людина?.. Вони не знають про його існування, а хто й знав, то давно забув про його. А колись і його знали.

Давно, дуже давно все те було—і як недавно... Як недавно трипотіло життям його. минуле й снівсья отой блискучий сон!.. Він був такий молодий, такий жвавий. Зачісував угору своє цупке, руде волосся й пов'язував шию розкішною червоною хусткою. Він так тоді любив оту вродливу людину, що портрет її висить на стіні, був такий закоханий і мабуть чудний. Він не міг усидіти на місці, забачивши її: човгав ногами по помосту, вигинав свою невеличку постать і говорив їй самі що-найдобірніші милощі. І вона була закохана в його, вона—Маруся—в його—Жана. Так, дійсно так—Жана. Вона так любила це ім'я і так чудово-звабливо уміла його вимовляти своїми червоними губоньками Жа-ан!..

Еге, то був сон, чудовий сон.

Вони одружилися. Вони одружилися повесні. Як він любив її, палко він цілував її в карі блискучі оченята, в невеличкі свіжі вустонька!.. Він покілька разів уряд переціловував її тонкі, «аристократичні», як він казав, пальчики. Йому тоді було дозволено цілий тиждень не являться на службу в палату. Він раював. Вони раювали. Він тоді був мабуть дуже схожий на того жвавого горобчика, що он там, на ріжку, так чудернацько вистрибує на сонечку біля своєї подруги...

Іван Кузьмич усміхнувся. Йому стало жалко себе, досадно за себе. Як скоро, і як безслідно розвіялось те його щастя!..

Він пам'ятає все. Він все чисто пам'ятає. Ті гідкі, масні очі, ті закручені догори вуса, облипкуваті червоні рейтузи й ті мізерні, брязкучі остроги,— вони, вони взяли його щастя!.. І як скоро, як скоро!..

А що найголовніше—зовсім для Івана Кузьмича несподівано.

Він, як той горобчик, стрибав біля неї, своєї коханої, коли одного разу почув:

— Ох, сумно, сумно мені!..

— Тобі, серце моє сумно? Хіба ти не любиш мене?...

Вона мовчала.

Це було тоді, як вона познайомилась з тим гидким чоловіком у тому мерзенному маскарадї. Як він тоді не хотів їти з нею у той маскарад, як прохав зостатись дома!.. Так гарно тоді було в них. Він сам натопив дровами грубу, вигорнув наперед увесь жар і вони грїлись удвох, мов перед каміном. Йому тоді хотїлося-б навїки зостатись отак укупі біля печи; він так палко й ніжно пригортав свою Марусю, коли вона сказала:

— Ну, час одягатись!

І вони пішли.

Не поїхали, а пішли. У них не було грошей на візника, ледви стало на Марусине убрання та на білети. Потім того вони довго надолужали ті гроші, їли один борщ з житнім хлібом.

І той маскарад відібрав, на віки відібрав у його Марусю.

Там було душно. Танцювало безліч пар. Було багато всякого люду. Був і той. У його («будь проклят, огидо»!—виринається з глибу душі в Івана Кузьмича), були страшенно вузькі червоні штани, і він так незвичайно й зухвало танцював, так нечемно брязкав своїми острогами, що Іван Кузьмич навіть спершу сміявся. Ніколи він не бачив ніде—ні між знайомих, ні в палаті—щоб люди отак поводитись. Коли він узяв Марусю танцювати, Іван Кузьмич аж розсердився був, що той блазень може скомпромітує його кохану, але знов ще більш розсміявся з своєї

ревности: та це-ж маскарад, вона в масці; ніхто її не пізнає!..

Еге, вона була в масці і потім того вона ніколи вже не здіймала її. Холодна і страшна була та маска, але вона не здіймала її...

Ні, зняла.

Це було саме у цім-же місяці у квітні. Оттак-же було тепло й ясно, тільки річка того року розлилась більше. Тоді була велика повідь. Вони жили давно вже мов чужі одне одному. Якось непомітно так воно склалося. Вона тікала від його й була холодна, холодна, мов льод. Холодна й склизька, мов змія. Але він її любив. Любив глибоко й безтямно. Як він жадав поговорити з нею «щиро», вияснити—чого вона стала така! Він готовий був-би душу віддати, щоб мати знов її своєю, такою, як вона була раніше. Він і віддавав їй свою душу, та вона не взяла її, гидуvala нею, кинула геть. І він сам не піднімав її душі своєї, з брудної долівки дійсности. Він мов зав'яв. На що йому була та душа без його сонця, без його Марусі?..

Було так.

— Я їду в Київ—сказала вона.—Як тільки прийде перший парохід, я їду.

— Чого?—спитався він.—У нас так мало грошей. На Великдень у нас будуть всі мої товариші з палати і нам треба буде добре пригостювати їх, щоб сорому не набратись. Було-б не йти в маскарад, тоді-б можна було й до Київа проїздитись. Поїхали-б укупі.

— Тоді-б не треба було їхати в Київ,—сказала вона гостро й зловісно.—Я їду!..

На тім розмова скінчилася. Вона таки поїхала.

Прийшов перший парохід і взяв її і був він такий саме, як і оцей: білий і блискучий. Він узяв

його щастя. Ні, не він. Воно вже було давно украдене. Украли його ті гидкі облипкуваті червоні рейтузи, оті нікчемні остроги, намащені, смердючі вуси!..

Опісля вона все написала. Він довідався тоді про все. Вороття вже не було. І він залишався сам у своїй кривобокій батьківській хатині, він,—розтоптаний черв'як—Іван Кузьмич Мацко. І з того часу він не живе, а безпомічно мацає навколо себе, як справді таки той роздавлений черв'як, і нічого не вдіє своєму горю, і нічим не погасить свого болю, і всі люди йому чужі й ворожі і він всім чужий...

Червоні рейтузи, закручені високо вуси, жагучі очі того пройдисвіта—і він, нікчемний, руденький Мацко, Іван Кузьмич...

— Ха-ха-ха!..

Іван Кузьмич безгучно засміявся.

Не він сам засміявся, а там, десь глибоко в грудях у його щось засміялось, а обличчя залишилось холодне й нерухоме. Сірі очі дивились, не моргаючи перед себе туди, де, залиті м'яким вечоровим сяйвом, стояли стрункі, холодні, мов мертві, тополі. Іван Кузьмич сидів й несвідомо перелічував їх: п'ять... дев'ять... дванадцять... тринадцять. Тринадцять?.. І знов лічить він: чотири, сім... дев'ять... дванадцять, тринадцять. Так, їх тринадцять. Він ясно тепер бачить, що їх тринадцять.

Тринадцять. Це страшно здивувало Івана Кузьмича. Колись, у ті золоті, ясні дні, коли він кохав, і його кохали, вони вдвох сиділи отут, біля цього самого вікна і не умовляючись, але несвідомо якось звязуючи своє щастя, свою долю з тими стрункими тополями, силкувались перелічити їх. Та зробити не могли. Тополі зливались у їх в очах. Він казав, що їх десять, а вона—вісім, то одинадцять. А їх було тринадцять!..

— Три... над... цять...—шепоче Іван Кузьмич.

І якесь містичне просвітлення обгортає разом його душу. Все йому стає ясне: все його життя, вся історія його кохання. Тринадцять!..—он де розгадка його нещастя. Воно було неминуче. Інакше не могло бути. Але тоді вони обоє того не бачили. Тепер він бачить це й знає.

І кріпко-кріпко стислося серце у Івана Кузьмича, і він підвівся зі стільця, впав на ліжко й тяжко, як ніколи, заривав. Він тяжко й довго плакав, а сонце сідало за обрієм і тополі потопали в вечірній млі...

1902.

С Л У Г И

Нарис

I

«Ні, так жити неможна!.. Це, матінко, і ступити неможна буде, щоб вона не несла всього до вух хазяйських. Подумайте,—хіба-ж таки видана річ, щоб слуги отак жили!.. Нам треба жити дружно та спільно, одному одного держатись. Ну та нехай, я з нею побалакаю!... О, господи, гріхи тяжкі!.. Тут говіти треба, сповідатись, а тут такий клопіт та сварка»...—казала сама до себе стара Степанида у півпільмі дитської кімнати і побожно перехристилась.

Вона служила за няньку в панів і її дуже дратувало, що друга служниця, Меланка, не живе з нею у згоді, а держиться панського боку. Сама Степанида любила побалакати і ніколи не могла не виявити в розмові своїх думок і таємниць перед Меланкою. А та розказувала все пані. Ось і вчора пані накинлась на неї, що вона опізнюється з церкви додому, до дитини.. Це Меланчини штуки!

«Яка-ж, матінко, недобра дівчина, яка недобра»...—думала далі Степанида, лагодячися йти до церкви.—«Ну, і пішла, прогулялась трошки... була у внучки... Все-ж вона кривна мені, не чужа. Не

зараз же бігти з церкви додому, до колиски. Набридла вона мені. Ну, та нехай,—я побалакаю з нею!».

— Меланіє!...—гукнула вона стиха з дитської кімнати у пекарню, побачивши, що Меланка уже одяглась, узяла кошика і ладна йти на базар.— Пождіть трохи. Ось і я зараз одягнусь, та разом і підемо.

— Добре. Виходьте на вулицю,—відказала їй Меланка.

II

Вийшли. Ранок. Тихо. Мла оповиває сонні бульвари. Голі дерева на їх ждуть першої тільки справжньої ласки сонця, щоб приснути вогкими, бальзамічними пуп'яшками. Крізь їх просвічується річка. Вона недавно вийшла з берегів і широко розлилася по луках навколо міста. Жалісливо розмовляють по церквах постові, немов захарчовані дзвони.

— Тин-ні!..

— Дон-н-ні!..

Далеко десь свиснув парохід. Це він знизу підходить до міста. По бульварах і цегельних пішоходах, попід домами швидко тупотять дебелі чоботи слуг і м'яко підкидаються калоші господинь, прямуючи в осередок міста, до базарю. Стрілось межі людей два сусідські пси, обнюхались і розійшлись мовчки.

Меланка й Степанида, не хапаючись, ідуть за людською течією. Меланка—дебела, повновида сільська дівчина. Обличчя її червоне й масне, а на повітрі зробилось навіть синє. Степанида—сухорлява й бліда—тюпає вряд з нею, вигинаючи наперед свою старечу трьохкутну, в бурнусі, постать.

Їй кортить почати розмову, але вона не знає, як почати її зручніше.

— От бачите, Меланіє, — починає нарешті вона, — собаки, на що вже собаки, пси, а і то живуть у згоді одно з одним, одно одного не кусають. Обнюхались он, і розійшлись собі... А от ми... так бач як!.. Пани привезли вас сюди з собою з села, а ви вже так, неначе продана душа, мов приковані до пані! Все несете їй до вух.. А так неможна. Не-можна... Хіба вони коли пожаліють нашого брата, або-що?.. Їм роби та й роби!.. Заплатила тобі ті гроші та й годі! Ще як заплатять... Он мені пристав—жила у його, робила—і досі не віддав п'ять рублів... нехай вони йому на подзвіння підуть!..

— А хіба я що?

— Як—що? От я сказала вам учора, що була у внучки, а ви зараз хазяйці в уха... А так робить негаразд!

— Та хто-ж це вам сказав?

— Та вона-ж сама й казала, пані твоя мальована!—спалахнула—Степанида.— Не чула хіба, як учора накинулась на мене: «ви, каже, няню, як вас пущено одговітись, не ходіть скрізь по городу, нічого вам витришків купувати; ідіть із церкви просто додому»...

— Ну, а я-ж тут чим винна?—зупинилась Меланка.

— Як-же.—Це-ж ви їй сказали!..

— Отаке!.. Та ви-ж сами розказували, який ви торт бачили у вікні в кондитерській. Де-ж кондитерська, а де собор!.. Ха-ха-ха!..

І Меланка зареготалась.

— Отак завсігди буває з вами: сами все порозказуєте, і що слід, і що не слід, і нічого не пам'ятаєте, а тоді ще й других винуватите.

Степанида здивувалась.

— Ох, матінко, та невже я при їй казала про це?.. Подумайте, ото вскочила!..

— От бачите, сами винні, а на мене кажете.

— Ну, та це так. Нехай...—знов почала Степанида, немов виправдовуючись і звертаючи розмову в другий бік. А все-таки ви негарно робите. Ви людина молода, не знаєте людей. Не вчені ви. Чи вас-же хоч батько бив коли?—з ласкою в голосі запитала вона.

— Ні, ніколи не бив.

— Отого-ж ви й такі. Як бур'ян той у лісі росли. Як б'ють дитину, то її розуму навчають, а не бий, то ледащо буде. Я це добре знаю..

— А вас хіба бито?

— Мене дуже бито! Ой, як дуже бито!..

— А чому-ж вас навчено?—неначе зовсім просто, але з затаєним яхидством, спитала Меланка.

— Як це чому?..—не помічаючи того, здивувалась Степанида.—Та я все знаю, голубочко моя!.. От пождіть, нехай чоловік проїде.

III

Вони зупинились на пішоході на перехресті, поки проїхав віз. На возі сидів мужик і знехотя поганяв батогом мишасту коняку.

Проїхав. Пішли далі.

— О, я вчена!—починає знов Степанида. Скільки один батько, було, полюб'є... Та й мати, царствечко їй небесне... А чоловік?.. Зате-ж і людина з мене вийшла,—скрізь мене любили. От і у протодякона кілька год жила у куховарках. Гарний чоловік, учений... Він і «православіє» читає і «анахтему» возглашає... при всіх архіреях. Бачили ви коли?

— Ні.

От підіть колись у великий піст після пущення у першу неділю...

Степанида була рада, що нарешті вона набігла таки тропи. Протодяконом вона переконає цю дівчину, піднесе свій авторитет в її очах. А то їй усе не давалась ця справа. І вона живо, з захопленням заговорила далі, боючись упустити щасливу хвилину.

— Гарний чоловік... учений... Все мовчить. І жінка у його гарна, тільки сувора,—слова від неї не почуєш. І з ним така. Тільки як принесе він з кружки гроші... багато носить!.. то тоді вона коло його, як ясочка: «Кузочка, Кузочка»!..

— Що воно таке—Кузочка?

— Та це йому ім'я—Кузьма, а вона його Кузочкою взиває, як гроші забачить. А то він у неї просто, Кузьма. Ну, а все-ж таки гарні люди були. І мною довольні були,—з сумом казала Степанида, чуючи, що ось-ось Маланка, мов риба, знов виприсне з її рук.—Скрізь мене, де не жила, любили, не так, як отут.

— Та ви-ж казали, що і з чоловіком негарно жили, що...

— Е, дівонько, то таки правда!—Зраділа Степанида.—Скільки він мене попомучив: на гарячу сковороду хотів посадовити!.. І за що?.. Була ще моя Зінька маленька, на руках носила. Треба мені було піти до комори, борошна взяти. Посадила я її в коробку, поставила коробку на стіл, дала їй в ручечку шильце... Там таке у нас завалященьке було. Нехай, думаю, пограється та подивиться на образи, то й мовчатиме. А у мене, матінко, гарний один образ був! Увесь у квітках: і в рожевих, і в жовтогарячих, і в синіх,—одна пані їх мені надарувала.. А святі на йому всі з довгими-довгими бородами. Літні все люди... Отак стоять і рученьки позгортали... Так-би ото, їм оті рученятка і цілувала-б і цілувала!.. Так ото пішла, кажу, коли чую: реве моя Зінька і чоловік біжить, аж з городу з граблями до хати.

Побігла і я... Коли лежить долі коробка, лежить і Зінька, а шило їй у лобі стримить... Хто-ж його знав, що воно так буде?..

— І вмерла Зінька? — запитала здивована Меланка.

— Як-же-ж умерла?.. Це-ж вона тепер отут у доктора живе. Так тільки дарма попомордував мене кат мій. Граблі чисто потрощив на мені... Ох-ох-ох!... На гарячу сковороду клятий, хотів посадити...

Великі карі очі Меланії сміялись. Степанида поглянула на їх і зрозуміла, що та сміється з неї. І справді, які дурниці, вона говорить. І їй схотілось сказати щось гарне, розумне, щоб загладити вражіння попередньої розмови.

— Постіймо тут. Ще встигнете на базар сходити. І в соборі ще не передзвонили, — сказала вона, щоб задержати Меланку, якій треба було звертати праворуч в улицю.

Товаришки стали на перехресті. Степаниді так хотілось приєднати до своїх думок Меланку, але у неї все якось не виходило. Вона блідими сивими очима журливо дивилась вздовж вулиці, вишукуючи в своїй думці чогось такого, чим вона взяла-б цього будяка.

Мить—і очі її засяли.

IV

По вулиці згори, просто до їх, щось котилось на возі—велике й незграбне. Воно було розмальоване зеленою й червоною фарбами і над ним підіймалось велике зубчасте залізне колесо.

«Стій! Ось чим я її доберу!»—подумала Степанида, і в голові її разом утворився план.

А віз наближався до їх, торохтячи й риплючи. Очевидячки на йому везуть якусь важку машину.

— Ось бачите, Меланіє,—хапається Степанида знов за розмову,—жили ви на селі і нічого не бачили. А от подивіться: он везуть машину... Це така машина, що нею операції роблять. Ось погляньте: ото довге дерев'яне—туди кладуть чоловіка, а ото залізне... повернути його оттак...—і вона показує пуками, як його повернути...—оттак... і одріжуть чи ногу там, чи руку, чи що друге. Я знаю, це—казьонна, з заведенія везуть. Постійте, подивимось, куди повезуть. Мабуть хтось утоп, то його різатимуть.

Але віз повертає не до річки, а в протилежний бік.

— Е, ні, он куди везуть...—з захопленням спостерігає Степанида поворот воза в другу вулицю.— А, знаю!.. Це там слідчий живе. Мабуть хтось завісився, або-що. А може кого забито, так ото лікарі різатимуть... Розріжуть усього таки чисто: і серце виріжуть, і печінки... Та тоді і скажуть, чого він умер: чи обпився, чи його убито... Так... так.. от зараз повернуть до воріт. Дивіться, дивіться!

І Степанида збігає на шосе з пішоходу, тягнучи за собою за рукав і Меланку з її кошиком і вся тремтючи від захвату. О, вона таки покаже цьому одороблові, що вона не аби-яка людина,—вона все знає!..

— Он дивіться: ото біля того дерева!..

І вона простягла руку, показуючи, де саме квартира слідчого. Очі у неї горять і рухи зробились жвавіші й зручніші.

— А на що це ви дивитесь?..

Вони обидві разом обернулись туди, де почувся чужий чоловічий голос. То був прохожий міщанин з карими лукавими очима, довгою русявою бородою і рожевим облупляним носом.

— А ото, бачите,—заговорила Степанида, наближаючись до його і витягаючи вперед голову

~~— праву руку,~~—я показую дівчині оту машину... Кажу, що мабуть везуть її до слідчого—операцію комусь робить...

Лукаві очі міщанина єхидно заграли, вуси і бороду скосила хитра усмішка, і коли-б зненацька заgrimів грім, він менше здивував-би Степаниду, аніж те, що вона почула з-під тих вусів.

— Та то со-ло-мо-різ-ка!..—промовив міщанин, сміючись і розтягаючи слово.

— Га?!.. Невже?.. А я думала, пранці на його, що то машина...

— Та машина-ж таки, щоб нею соломі різати!..—додав той, повернувся і пішов далі, сміючись і обертаючись назад.

V

Степанида була приголомшена тим словом. Всі її заходи розпались порохом. Меланка сміялась, аж реготалась.

— А вже, здається, передзвонили в соборі... От як я забарилась, а сьогодні сповідь!..—схаменулась Степанида.—Ідіть, ідіть собі, справляйтесь на базарі!

І вона, зовсім збентежена, потупотіла до церкви.

Меланка повернула і пішла до базару, і на її повному червоно-синьому обличчі розповзалась бай-дужа, туманувата усмішка: «оце так операція!.. Треба—думала вона—розказати пані».

Уже передзвонили у всіх церквах. Тільки десь в одній далекій церквіці плакав убогий дзвін і мов скаржився на марність надій і заходів людських.

— Оце так операція!—проказала сама до себе ще раз Меланка, доходячи до базару, і засміялась.

НА ВОЛЮ

Оповідання

I

Подих осіннього вітру, вільний і невпинний, ішов із широкого степу, з-за далекого, похмурого бору, з неомірної далечі світу.

Він ішов невинний і величний.

І ніс він з собою пахощі широкого степу, сум похмурого бору й непереможну силу того вільного синього моря, що обгортає собою землю.

Здавалось, що вітер не дув, не віяв, а справді йшов—невпинно й владно, і кликав за собою все, мимо чого проходив, в інший незнаний край. Він кликав на простір, закликав на волю, на святу, ні чим необмежену волю.

Він кликав за собою усіх і все.

Але будинки міста, над якими він проходив, були глухі й німі. Вони не чули того заклику. Тільки дерева молодого міського скверу чули його й кожною своєю віткою, кожним чутливим листом поривались за ним.

Та дарма.

То було тільки поривання.

І він проходив над стурбованим сквером, бився у велику німу кам'яницю, що стояла біля скверу, і йшов далі на волю.

Вітер був західний. Дерева скверу нахилились за ним і тріпали своїми тонкими вітами. Вони тихо шуміли. А з неба на їх дивився блідий молодик, що вийшов на воздушне погуляння загодя, до заходу сонця. Воно ж, те сонце, недавно ще таке палке й блискуче, тепер сумно догорало в червоносизих хмарах, надаючи усій природі зловісного тону й обсипаючи останнім сяйвом і місто, й білу, огорожену високим дощатим барканом кам'яницю.

Те сяйво, вкупі з вітром вривалось у саму кам'яницю крізь одчинені заґратовані вікна. І з ними туди доносились і шум, і пахощі молодого тополевого листу, і непереможний, владний заклик: «на волю, на волю»!..

Вітер аж свистів у ґратах.

В однім із вікон тюрми, бо то була вона, саме проти скверу, виднілось обличчя молодого невольника. Смугляве й бліде, воно було отемрене шапкою чорного волосся. Міцні руки в'язня, з товстими, цупкими пальцями, вчипились за ґрати.

Він дивився на місто, на сквер і на високу саїтну тополю, що стояла, гойдаючи гнучкою вершиною, недалеко од замкової брами, де було чути ходу вартового. Він дивився на хмари, на вечерове сонце, і на його блідім обличчі грали останні одсвіти сумного сяйва.

А хмари на заході непомітно краялись на довгі фантастичні пелени, і краї тих пелен зловісно грали і жевріли жаром у той час, як середина їх робилась усе темнішою й темнішою.

Коли б можна було ближче придивитися до обличчя невольника, то стало-б видно, що він зовсім не вдивлявся ні в ті червонокраї хмари, ні в одсвіти схованого в їх сонця. Очі його блунали поза межами

тюремного двору, але вся його увага була тут, біля цієї кам'яниці.

Він, не озираючись, прислухався до самого найтихшого шарудіння в своїй камері, до кожного слова своїх союзників. Кожен найнепомітніший тріск примушував його здригатись, немов хто обсипав йому спину гарячим приском. Але він не обертався назад.

Він повинен був стояти коло вікна.

Часом до його підходив товариш. Клав на його плече руку, заступав своїм тілом останню частину вікна й питав:

— Ну що, як?..

— Нічого—одмовляв він.—А там як?..

— Гаразд.

І вони замовкали.

Не треба було багато казати: розуміли все з одного слова. І коли їх очі, мов проти волі, спинались на вартівім, що стояв коло брами, і яку хвилину потай стежили за ним, вони зараз-же, мов чого злякавшись, зводили їх геть кудись поза баркан..

Вони ждали. Ждали чогось бажаного і страшного, при спогаді про що міцніше билось у грудях серце й спирало дихання.

II

В тюремній камері № 18 було п'ять чоловік. Їх було взято в тюрму не за однакові вчинки, але в будучині усім увижались довгі роки неволі. Деякі з їх були відомі злочинці.

Головою їх був Бетман, великий і товстий чорнявий чоловік, з круглою широкою головою, рідкою кучерявою бородою із вузько прорізаними очима. Він уславився надзвичайними хитрощами і обміркованістю своїх вчинків. За свого життя він стільки

забив і пограбував людей, що його злочинств було-б досить, щоб поділити на всіх п'ять його союзників. Але він зовсім не чув у себе на душі ні ваги своїх вчинків, ані якою з їх задоволення. І був він лінивий і до всього байдужий. І фігурою нагадував годованого ченця.

У камері його звали ігуменом.

Він багато їв, багато пив і спав. Навпаки всім другим невольникам він був неохайний і брудний. Умивався не що-дня, а волосся зовсім не розчісував. До товаришів був незлий, але якимось не звертав на їх уваги. Він жив сам у собі і, хоч здавався ледащим і спокійним, але завжди про щось думав.

Які у його були думи,—про те він знав сам.

Другий звався Вовком, і справді був схожий на вовка. Його худе й бліде довгасте обличчя кінчалось унизу довгим зубатим ротом, а вгорі—вузьким і низьким лобом. З-під рудих рідких брів блищали карі, рухливі, з недобрим блиском, очі. Він був широкий у плечах і трохи згорблений, рухливий і нервовий. Мав тонкі покривлені ноги і довгі жилкові руки, що, мов клешні в рака, були надзвичайно цупкі й міцні і якимось немов закруглялись на переді.

Вся його постать виявляла жорстоку й немилосердну вдачу.

Третій був Повзун. Він був невеличкого зросту, але мав повне, чисте обличчя, гарну, дуже довгу, русяву бороду і пригадував собою старовіра. Всі його рухи були зручні й лагідні. І вся його постать була мов зв'язана в тугий вузлик.

Його легко було вважати за крамаря, але це був завзятий коновод.

Він, мов кішка, упирався в спину краденої коняки, прилипав до неї, мов крапля розтопленого воску до старої церковної книги, і не було сили, яка

могла його звідти зірвати. Він летів, як вітер, і його ніколи не наздоганяли.

Піймався він випадково і удавав з себе перед начальством безвинного.

На його душі теж лежала вага людської крові й сліз, але й він її не чув. Він був веселий і лукавий. З його був чудовий оповідач про всякі злодійські події й пригоди.

Четвертий був чорнявий, похмурий чоловік з вугластими плечима, низьким лобом, широкими міцними щелепами, задраним догори носом і глибоко, немов у ямах, посадженими під насупленими бровами очима. Він сидів за те, що в сварці схопив каменя, що сидів на їй у підпільній компанії, і на місці положив нею за якусь образу свого кума.

Він завжди був насуплений і мовчав. У його на селі залишилась сім'я. Жінка іноді приходила до його з найменшою дитиною, ще немовлятком, приносила йому їжу і завжди тяжко й довго плакала. Потім того, всю ніч, коли засипали його товариші по камері, він теж потай плакав.

Прізвище його було Сидорченко.

Наймолодший був Крамарчук, отой, що стояв коло вікна. Його винуватили в тім, що він отруїв дівчину. Приміти склались для його так фатально, що всі селяни були певні, що він у тому винен.

Але він був невинний.

Всі вони жили вкупі кілька місяців і добре зжились, і всі умовились утекти. План виробили Бетман і Повзун. Було кілька проєктів, але вони були відкинені геть, як непідхожі. Останній план поклали здійснити.

І тепер усі вони, кожен по своєму, марили про ту, найдорожчу за все, кожній живій істоті, волю. Всі вони були певні, що їх засудять на каторгу, і та каторга вставала в їхній уяві, як щось непомірно

важке й страшне, що вип'є з їх кров, виїсть все їхнє нутро, мов павук муху, і заморозить холодом далекого страшного Сибіру...

Про все це говорив їм Бетман, коли підмовляв утікати.

Коли так, то краще смерть!..

А воля так близько, он там, за тією огорожею, отам у тім сквері, отам за містом, у широкому полі. І всім їм малювалась та воля ясною й звабливою, а каторга страшною й темною, мов ніч, мов могила.

Поклали утікати.

Всі до одного. Що буде, те буде.

Але як утікати?

І тут прийшли на поміч Бетман і Повзун.

III

Вони довго радились проміж себе пошепки.

Розходились і знов зіходились, і все думали й думали.

Бетман лягав на піл горілиць, зводив догори свої товсті коліна, підкладав під голову руку, прищуплював очі і, здавалось, замирав. Коли-б він не зідхав і не перекладав коли не коли праву руку, то можна було-б думати, що він спить.

А Повзун сідав на край полу, увесь мов збирався в грудочку, завязувався у вузлик і теж замирав у тій позі. Він тільки все гладив і гладив свою викохану бороду. Спершу гладить спереду: раз проведе по їй пальцями згори донизу, вдруге, втретє. Потім рука пересовується трохи праворуч і теж веде: раз, вдруге, втретє... Дійде до краю, переходить на лівий бік і знов те-ж саме: раз, два, три—веде він рукою, намагаючи пучками найдовші волосинки і наприкінці трохи задержуючи їх.

Дійде до краю лівої частини і знов переходить на середину.

І так сидить годину.

Потім піде до вікна, стане біля його, рука знов береться до бороди, а очі стають глибокі-глибокі й нерухомі. Але він нічого не бачить поперед себе. Він увесь, уся його душа, потопає в одній думці: як знайти ту стежку, ту щілину, що вивела-б їх на волю?...

А Вовк ходить без перестанку з кутка в куток по камері, мов дикий звір по клітці, і крутить і гризе свої коротенькі руді вуси і теж про щось думає. Але він нічого не може видумати...

І він з пересердя плює на долівку і знов ходить і ходить.

Сидорченко сидить мовчки там, де доведеться йому сісти. Він теж про щось думає. Тільки не про те, як утікати з цієї хурдиги. Він певен, що утікати не можна. Такі товсті, такі міцні двері і такі сторожки доглядачі!..

Що буде, тому не минути. Він винен. Він убив. Страшенно розгнівався на кума, раптом схопив каменя і з усієї сили, так само, як колись у лісі, будиши малим хлопцем, він убив з одного разу гадюку, — тепер убив кума.

Еге, він винен, він лиходій. Його будуть карати. Але ці люди кажуть, що треба тікати...

Коли треба, то й він утіче. Хоч йому й не хочеться. Бо куди він подінеться?

Далі повітового міста він ніде не був. Він, мов куш той, приріс до своєї землі... І вся оця утічка йому малювалася мов у тумані, мов то не він Петро Сидорченко, буде тікати, а хтось другий. Йому нікуди більше тікати.

А Крамарчук теж свої думки має.

Утікати, бо засудять... Так усе негарно склалося, що навіть Бетман, що піввіку прожив по тюрмах

І знає закони не гірше від «облакати», І той сказав: «шкода... пропадеш...» І додав: «не журись, не ти один підеш безвинно до Сибіру,—чи мало уже є вас там таких, чимало й ще прибуде!»

І засміявся. Гидко засміявся.

Що йому той Сибір, йому пропащій голові,—коли він без вагання розбивав, як сам розказував, шворінем, мов молоді гарбузи, голівки дітям, йому, що уже давно й перелічити не може всіх занапащених його руками душ.

Але йому, Денисові, що ніколи за все своє життя не зробив нікому злого, йому взяти на себе цю несподівану вагу, йому йти до Сибіру?... Та за що-ж, боже, за що така кара?

І він бачив убитих горем батька й матір, чесних і на все село шановних людей, бачив увесь свій рід і добре розумів те обурення, що обгорнуло всіх їх, коли довідались, що він, Денис Крамарчук—лиходій.

Лиходій...

За те тільки лиходій, що ота безталанна Пріська закохалась у нім сліпо, безтямно. Що він, жаліючи її, сам добре не розуміючи її бажань, ходив на вечорниці й ночував з нею...

Та він-же їй нічого не обіцяв.

Та він-же сам може так само безтямно кохався у тій гордій Марині.

Хіба він винен у тім?.. Хто-ж міг сподіватись, що воно так станеться? Коли вона, Пріська, прохала його купити у місті мишаку, хіба він знав, нащо він їй—той мишак?..

Так, він купив того мишаку. Він не зрікається... Він дав його Прісці й собі трохи залишив... Нащо залишив він і сам добре не знає. Йому здавалося цікаво мати у себе отруту... Якесь дитяча примха штовхнула його на це. І потім він чує, що Пріська отруїлась. Не мишею потруїла, як казала йому, а

себе отруїла... Він перед тим признався, що не любить її, і ніколи не любив. А вона сказала, що як не буде за ним замужем, то ні за кого не піде.

— Підеш!..

— Не піду! Пам'ятатимеш мене.

І тоді йому здавалось, що вона намислила щось недобре.

Так і сталося.

Загуло все село, що Пріська Мазуренкова отруїлася і, умираючи, виказала, що не сама вона отруїлась, а отруїв її Денис.

Зробили у його трус і нашли мишак. Справились у містечку в крамниці,—він купував мишак.

Та він і сам не відмовлявся, що дав мишаку Прісці!..

І ось тепер тюрма. Гидка, страшна тюрма. А там і суд, і Сибір. Краще-б умерти, Зараз отут умерти. Боже, які несправедливі люди, які вони злі. Як усі визвірилися тоді на його,—раді були-б, здається, розірвати його на шматки!..

Але він невинний. І він один тільки знає те. Знала ще Пріська, та її немає.

Це її помста.

Може й не помста.

Вона сказала: «Денис укоротив мені життя»...— і вмерла.

Воно правда: Денис прилучився до її нещастя.

Але чим він винен?..

А люди того не розуміють і не схотять зрозуміти.

Тікати... Тікати кудись звідци!..

Але це було не легко. Добре стерегли їх доглядачі й міцні острожні стіни. Тільки хитрощами й можна було-б визволитись. Та що вигадаш, запертий у чотирьох стінах, не маючи ні ножа, ні гвіздка, ані якого інструменту? Єсть тільки голова у невольника...

Думає день, думає день, думає ніч, думає тиждень, місяць,—і нічого путящого не видумає.

А воля так близько: он там, за тією огорожею!.. Там, по селах і городах, усе живе усе ворухиться. Там, мов веселка кольорами, грає усіми звабами життя. Там є де розійтись вільній і смілій людині!.. А тут?..

IV

Помалу план визволення утворився.

Всі подробиці його були обмірковані й зважені.

Бетман і Повзун довго радились, поки дійшли до згоди. Але вони зразу не виявили свого плану. Спершу вони довірили його Вовкові. Вовк згодився. Вже наприкінці дещо було довірене Сидорченкові й Крамарчукові. Але про подробиці мовчали.

То була таємниця трьох чоловік, що вже були в бувальцях. Вони одні розуміли, на що зважились і на які небезпечності сами йшли й вели других. Їм ніщо не здавалося страшне і нічого не було шкода. Волі!.. Волі!.. Однієї тільки волі!.. Кращого за неї нічого немає на світі.

Сьогодні все вже було доведене до краю. Тільки щасливий мент—і вилетять з тісної темної клітки на волю вільні птахи.

Крамарчук стояв біля вікна на сторожі. Ще кілька годин і буде... буде щось страшне, але бажане... страшне... але звабливе...

Починало смеркати. Крамарчук дивився на браму. Він чогось ждав. Він боявся когось проминути, не вглядіти. Підійшов Вовк і вони почали стежити вдвох. У камері все затихло.

Там десь прислухались.

Слухали, що діється в тім поверсі замку, що був під ними. Для Бетмана й Повзуна там було все.

І вони пронизували думками поміст під собою. Вони бачили в тім поверсі все, мов воно діялось перед їх очима. Всі їх думки були скупчені на тому чоловікові, що був там.

Він збирається йти... Брязнули ключі від скриньки. Стукнув об поміст скинутий чобіт. Тупотять і риплять нові чоботи. Тихо... Це він причісує голову. Мастить волосся й причісує... Закручує вуса перед дзеркалом... Іде до дверей. Чимсь стукнув там. Мабуть п'є воду...

Іди!.. Іди!.. Скоріше виходи!..

І він вийшов.

— Дивіться пильніше, куди піде...—шепотить Повзун.

І кожне його слово мов упивається в мозок Вовка й Крамарчука.

Вони дивляться.

Вони не дихають, і вся їх істота обертається в зір.

— Іде... Іде...

Так, вони не помиляються: він іде до брами, удвох з Басанькою.

Дозорчий одмикає браму.

Бряжчать ключі, гримить засув... Риплять двері й вони зникають за брамою.

Їх немає.

— Тепер—пошепки, мов боючись, що його почують і стіни, каже, ставши посеред камери і піднявши вгору правицю, Бетман,—тепер настав час: або волі добути, або й голови збути!.. Тихше... Щоб ніщо не хруснуло, не тріснуло. Я стану слухати коло дверей, Крамарчук—до вікна... Сидорченко спустить вас—кивнув він головою до Повзуна й Вовка.

— Дивіться, щоб усе живо й гаразд зробили. Тоді дасте знати... Спускайтесь!..

Щось тихо зашаруділо. Обвалився шматок глини й стукнув об поміст.

Коли Крамарчук озирнувся назад, Повзуна й Вовка вже не було в камері. Тільки на грубі в вечеровій сутіні чорніла велика дірка, а біля неї виднілась широка Петрова спина.

Денис знав, що Бетман і Повзун наважились тікати через світлицю тюремних доглядачів, що була саме під їхньою камерою. Кілька тижнів вибирались цеглина за цеглиною в тій грубі, що була у їхній камері, і в тій, що була в світлиці доглядачів, саме під їх грубою. Та дірка, що тепер виразно чорніє на білім боці груби, штучно що-разу заліплювалась папером і жованим хлібом і притиралась крейдою.

Папір добували буцім для того, щоб писати апеляцію в справі Повзуна.

Доглядачі нічого того не помічали.

Тепер хід у нижчий поверх зроблено.

Серед ночі виберуться на двір, переберуться через огорожу й тоді... тоді будуть на волі.

Тільки-б не повернувся рано додому він той доглядач. Але він не вернеться. У нього на другім кінці міста—полюбовниця. Він цієї ночі не черговий і тому прийде тільки перед світом. Вільного часу досить. Повзун і Вовк скоро впораються. Їм сказано все, що треба робити.

І вони роблять своє діло.

Тихо, мов коти, спустились вони в спідню грубу... Тихо вийняли кілька цеглин з боку груби... Так тихо, що можна було подумати, що то шарудять під помостом миші. Вийшли з груби... Повзун навшпиньки підійшов до дверей: чи замкнені?.. Замкнені. То й добре...

— Шукай ножа,—шепоче він Вовкові.

Найшли ножа одного й другого.

— Чи немає де верьовки?

Шукають...—Нема.

— Треба зробити з рядна та ковдри.

Беруть ковдру, здіймають з ліжка ряденце, крають їх на широкі пасма й звязують краями. Стягають вузли.

— Добре,—шепоче Вовк.

Тепер треба клинів роздобути. Шукай цурок... Шукають цурок.

— Нема нічого,—каже Вовк.

— Чорт має... Бери дошку з ліжка.

Взяли дошку. Ріжуть її потиху ножами на частини, колять на цурки й загострюють кінці.

Єсть клини!..

— Тепер гака треба...

Шукають гака.—Немає.

Шукають якої штаби залізної.

— Немає.

— Єсть,—каже Повзун.—Іди сюди.

Підходять до ліжка. Тихо виламують удвох середню ніжку з залізної кроваті. Кроваті гримить.

— Тихше, сатано!—шипить на Вовка Повзун.

— То ти сам садонув!—огризасться той.

— Сам!.. Як так смикатимеш, то нас тут мов курей на сідалі заберуть...

-- Не заберуть.

-- Цить!.. Хтось іде.

Вони притихають. За дверима в коридорі чути чиюсь ходу. Підходить ближче...

Чи не вернувся він?...

Іде рівно, спокійно...

Ось уже біля дверей...

Бере за клямку, міцно смикає двері...

Очі Вовка й Повзуна в тій хвилі засвічуються, мов у вовків. Рука Вовкова міцно стискає залізну ніжку, а Повзунова—ножа...

— Замкнено. Знов чортяка понесла кудись!..—
Чути за дверима голос доглядача Труби.

Він незадоволено кашляє, плює й відходить геть,
міцно стукаючи важкими чобітьми.

Пішов.

— Туди й дорога — к чортовій матері!..— шипить
Повзун.— Давай зігнемо залізяку.

Підкладають її на половину під важку шахву,
що стоїть у кутку; приступають ногами й силкуються
зігнути. Шахва скрипить і тріщить зісподу. Вони
підмощують ганчірку до дерева, напружуються з усієї
сили й потроху згинають штабу в гак.

Єсть і гак.

Тепер тільки діждатись півночи, коли все посне
в тюрмі й дріматимуть коло брами сторожі й тоді—
гайда!

Але ще буде перевірка арештантів. Буде ходити
доглядач і заглядати крізь віконце у дверях,— що
роблять по своїх клітках підборкані птахи.

Щось стукає на горі.

То дає знак Бетман, щоб підніматися на верх.

Дві людські постаті ще хвилину маячать у млі
вечерового присмерку й зникають у чорній пельці
білої груби. І знов у хаті стає тихо, як було. І коли-б
не та чорна пляма на грубі та не скудовчене ліжко,
то було-б усе так, як було раніше, коли господар
кімнати виражався на любе вітання до своєї коханки.

VI

Тюремний доглядач Іван Вовкотеча рівно о пів-
ночі повертав з В'юнища, де жила молода вдова
Катерина Нечаїха, до тюрми.

Він ішов сердитий і незадоволений. Так йому
хотілось порозкошувати цю ніч, і не пощастило.
Він посварився з Катериною. Якось так склалось.

Мабуть той вітер, що дув цілий день і ще тепер гаразд не притих, навів недобрих думок у Катрину душу: ні одним добрим словом сьогодні вона не одгукнулась до нього. Він спершу хотів був прилеститись до неї, почав був жартувати, але вона дошкульно ударила його по руці і аж скрикнула:

— Геть! Не в'язни до мене!..

Він подумав: що то за знак? Чи, бува, не перебіг йому хто шляху до Катриної хати? Перебирав у своїй думці усіх кавалерів і тільки ї міг подумати на поліцейського Стрюка. Колись, він добре помітив, якимись ласими очима дивилась на Стрюка Катерина, як він проходив проз її хату по В'юнищу у білім кителі з шаблюкою при боці... «Це вона знюхалась зі Стрюком», поклав він у думці. — «Ну, я йому поперебиваю циби!»

Він ще який час посидів мовчки біля стола, тоді встав і промовив:

— Ну, то що-ж, коли наше не в лад, то ми й назад. Бувайте здорові з тим, кого ждете... поки в його цілі ноги й голова!..—не зміг він не додати.

І Вовкотеча гелпнув дверима, штовхнув у сінях ногою в діжку й пішов до тюрми.

— Чорт з тобою!—бубонів він. — Сама заклика-тимеш удруге.

Він ішов по довгій мертвій вулиці, зарослій травою й бур'яном. Було тихо і тільки дерева в садах шуміли своїми верхами. Небо було чорне. Молодий місяць давно вже зайшов і воно все повилося хмарами. І ніч стояла така темна, як на той час була темна й душа Вовкотечі.

Він був дуже злий, і коли з одного двору загавкала на його собака, то він підняв з дороги камінюку і з серцем шпурнув нею у той бік, де вона гавкала. Камінюка ударила в ворота й собака аж заскиглила в дворі від злості й почала гризти зубами ворота, брязкаючи залізним ланцюгом.

— З цепу спускають, подлеці!.. Боятися злодіїв, чортові пічкурники!..—промовив Вовкотеча, радий на кому-небудь зігнати своє серце.

Коли він підходив до тюрми, то роздратування його ще не вгамувалось, але він почував якусь слабкість у ногах. Хотілось скоріше дійти до ліжка і, не роздягаючись навіть, кинутись на його. Він підійшов до брами й тихо двічі стукнув рукою в неї.

— Хто там?—озвався вартовий.

— Свої,—тихо відповів йому Вовкотеча й стукнув знов двічі так само в браму.

Так було у їх умовлено, щоб по тому знаку пускати своїх уночі, не роблячи галасу. Бо начальством було заборонено кого впускати або випускати з двору, як тільки смеркне. Але не можна було обійтись без того, щоб нікого не впускати й не випускати. І робили це потай.

Брама тихо відчинилась і Вовкотеча увійшов у двір.

— Чом так рано?—запитав його товариш.

— Та так чогось голова болить,—збрехав Вовкотеча.—А Басанько вернувся?

— Ні, ще немає.

— Ну, я піду.

— Іди.

Вовкотеча глянув на тюрму, позіхнув і пішов тихо до своєї квартири.

В ту-ж хвилю у вікні над нею промайнуло щось біле й зникло.

Він не звернув на це уваги й пішов у будинок. Злість стискала його серце. Хотілося знову вернутися до Катерини. Але ні, не діжде вона того! Він провчить її. Сама буде блукати побіля тюрми, щоб зустріти його.

Вовкотеча прийшов до своїх дверей, одімкнув нутряний замок у їх і ввійшов у кімнату.

Біла пляма, що промайнула у вікні над кімнатою Вовкотечі, було обличчя Крамарчукове. Він постеріг, що то несподівано вернувся до-дому Вовкотеча й зараз пошепки промовив товаришам:

— Вовкотеча вернувся!..

— Спускайся всі вниз!..—скомандував Бетман.

І, мов звірі в нору, один по одному пірнули в грубу всі п'ять чоловік—союзників і спустились по верьовці у спідній поверх. Камера спустіла. Вітер тепер вільно віяв крізь одчинене вікно й ходив по хаті. Все затихло.

— До дверей!—скомандував внизу Бетман.

І всі стали до дверей, не знаючи добре, що вони робитимуть. Ні, Бетман, Повзун і Вовк добре те знають. Бетман щільно притиснувся спиною до стіни біля самих дверей з одного боку, Вовк так само—з другого, Повзун став трохи осторонь, увесь на поготові.

Крамарчук і Сидорченко не знали, що робити і стали теж біля других. Їм здавалось, що всі лагодяться, як тільки одчиняться двері тікати. І вони налагодилися, як тільки Вовкотеча відчинить двері, прожогом кинутись за другими з хати.

В хаті було темно. В вікна крізь ґрати мутними очима зазірала похмура ніч.

— Дивіться, щоб -тихо... Щоб не стукнути... І всі гуртом, шепоче Бетман.

Ніхто йому не відповідає. Всі мов зацікавлені. В коридорі чути ходу. То йде він...

— Тс!..—шипить Бетман.

Ось він підійшов... Брязнув у замок ключ. Повернувся раз... Удруге... Двері відчинились і в їх освітленій рямі вималювалась постать Вовкотечі.

Він увійшов хутко й хутко зачинив двері.

Крамарчук і Сидоренко були похитнулись на місці, щоб кинутись до дверей, але зупинились. Стало знов темно.

Вовкотеча простяг перед собою руку і зробив один ступінь наперед, коли почув, що щось хапає його за горло й раптом стискає так, що там хруснути кістки. Ту-ж мить його вхоплено за руки і за ноги й піднято з помосту.

Він не встиг зрозуміти, що з ним діється, але з усієї сили пручається, хоче зірвати з свого горла кліщі, що обхопили його, та дарма... Борюкається руками й ногами, але нічого не вдіє; страшна вага повисла на їх... Хоче дихнути,— нічим. Світляні кола пішли йому в очах... Молотки забили у висках... Груді розриваються... Все тіло його здригається... раз... у друге... Він увесь б'ється в корчах і падає в якусь чорну безодню...

— Мотузка!..— тихо й спокійно, мов мати коло приспаної тільки-що дитини, каже з переходом Бетман

Повзун кладе на поміст з своїх рук ноги, що ще тримтять і здригаються, й добуває з кешені мотузку.

— На!

— Кладіть до-долу... Сюди...

Тихо, мов важко хворого, кладуть Вовкотечу на поміст і Бетман хутко двічі обмотує мотузкою йому шию, міцно стягає кінці і зав'язує вузлом. Вовк і Повзун схиляються до трупу, обшукують кешені і стягають з теплої руки срібну каблучку,— подарунок чорнобривці коханки, вдови Катерини.

— Капут,— каже Бетман, переступаючи через тіло на середину кімнати.

Тільки тепер Сидорченко й Крамарчук зрозуміли, що сталося. Вони обидва тримтіли, мов у пропасниці, але їм ніколи міркувати; уже Бетман одчиняє в коридор двері. Вони раді світлу і раптом вилітають за ним з темної кімнати, штовхаючи його в спину.

— Тих...ше, чортаки!..— опікає їх словом і поглядом Бетман.

Очі його блищать. Він страшний мов у нім сидить диявол. Наче й волосся на нім настовбурчилось.

— Сюди!..

І п'ять чоловіка, мов тіні проходять по мовчазнім коридорі до вихідних дверей і зникають за ними. В коридорі й скрізь у замку тихо, мов у домовині, тільки в кінці його, за кімнатою доглядачів, скорчить цвіркун та блищить на стіні сонна лампа.

VIII

На дворі тихо. Спить велика кам'яниця з своїми жильцями. Дрімає біля брами вартовий, вслухаючись, як за огорожею тихо шумить листом молода тополя. Немов то прийшла до тюрми вночі сестра чи кохана якогось невольника й боїться підійти до самої брами, а стала осторонь і тихо викликає його з тієї страшної будівлі туди, де живуть вільні люди, туди, де й той невольник мав надії на щастя, і де його зрадила доля.

У другім кінці двору теж стоїть вартовий. Ніч темна й холодна. Сонно дивиться він на мертво тюрму, і очі йому сами собою склепляються...

А тим часом з заднього виходу безгучно проходять по-під кам'яницею якісь людські постаті.

Ідуть, мов тіні.

Повертають за кам'яницю...

Тепер хоч і розплющити очі, то вже не побачити їх.

І він знов розкриває очі... Все гаразд. Скрізь тихо. Спить подіравлена вікнами кам'яниця. І він знов склепляє очі.

А тіні вже підійшли до огорожі, підійшли в такім місці, звідкіля їх не видно ні од брами, ні з другого краю двору, де сидить другий вартовий.

— Повзун полізе перший, повтикає клиннй й зачепить гака,— тихо каже Бетман.— Тоді подереться Вовк, за ним—я, за мною Крамарчук, а останній Петро. Тільки глядіть, щоб тихо.

І він стає біля огорожі. На його злазить—на плечі, а потім і на голову—Повзун, тягнучи за собою гака з двома прив'язаними до його верьовками з ковдри та ряденця Вовкотечі і втикає скрізь у щілини поміж дошками клиннй. Він простягає руку, щоб дістати верху огорожі, але вона ще далеко... Тоді, мов кішка, чипляється він за клиннй, що понастромлював. втикає вище себе другі... І ось він ухопився рукою за верхню перекладину на огорожі. Вона вся набита великими гвіздками, що стоять на їй, мов зубки на граблях. Закидає гака на перекладину, піднімається на ній на самий верх баркану. Перекидає один кінець верьовки за огорожу... Потім обмотує гвіздок верьовкою і по малу пригинає його... Пригинає другий... третій...

Тепер готово. Він злазить на верх огорожі, хвилину маячить там проти хмарного неба і зникає геть.

Він уже на волі.

Поки Повзун порався, другі стояли й стежили за кожним його рухом. Їх биля нервова пропасниця: що, як він зірветься з огорожі?.. що, як стукне чим, або трісне що-небудь?.. Але все йде гаразд. Он уже його немає.

Тихо, держучись за верьовку, лізе по клинах, мов драбині, Вовк. Ось він на верху... Зник і він.

— Тепер я,— каже Бетман і зручними рухами, не вважаючи на свою тушу, він лізе на огорожу.

І він уже вгорі.

І його немає.

Слідом за ним похапливо лізе Крамарчук. Він доліз до половини...

Сидорченко теж зараз полізе. Він уже ухопив гарячими, тримтячими руками за край верьовки. Серце йому стукає в грудях, мов молоток... Він стежить за Крамарчуком. Один клин випав з під ноги у його і він трохи не зірвався, але вдержався.

Крамарчук теж увесь дріжить; воля так близько... Ось і він ухопився за верх огорожі рукою і на неї дихнуло вільним холодним вітром...

Але саме в той мент щось раптом заторохтіло за барканом, гучно шморгнуло по огорожі і важко гепнуло на землю...

То увірвалася верьовка під вагою Бетмана,

— Хто там?.. Стій!..— хрипко, з просоння, кричить вартовий.

— Держи-и...— чути голоси сторожів.

Вони біжать сюди. Але Крамарчук не може зупинитись. Він хутко дереться на верх огорожі. Його всього обгортає холодний вітер... Він уже перекинув одну ногу через огорожу, вирвавши з литки гвіздком шматок м'яса, як з тюремного двору моргнула до його блискавка, щось злегка стукнуло йому в висок і він, широко махнувши у вільнім повітрі руками, мов сполоханий птах крилами, полетів не відомо куди...

Він поплинув на волю.

А Сидорченко з ляку так і застиг у пітьмі на місці, мов терновий кущ коло шляху.

Він ніколи не побачить волі.

ВОДА ПРИБУВАЄ

Оповідання

I

Ми стояли над річкою. Коло нас на невеличкому піскуватому острові, мальовничими купами стояли вози й повозки з мішками зерна й борошна. Коло їх вештались люди, а праворуч і ліворуч—шуміла вода.

Вона ці дні прибувала.

Непомітно підходила вона з півночі, несучи в собі велике напруження й силу. З поверху її лоно було ясне й лагідне, тільки круглясті чорторії, що закручувались по її бистрині, давали знати про те, скільки енергії таїться в ній. Течія її прудко ринула по піскуватому дні, помежи низьких берегів, то розбиваючись на кілька рукавів, то знов сполучаючись в досить широку річку.

Вона йшла з далекої півночі на ясний південь.

Але люди, ще з давніх часів—за гетьмашини, а може й раніш—спостерегли непереможність її бажання тепла й світла, за якими вона йшла на південь, і поклали, своїм звичаєм, взяти за це з неї чинш.

— «Коли ти така міцна, коли ти така енергійна й коли ти так бажаєш того тепла й світла, то дай нам, темним і кволим, хоч частку твоєї сили й енер-

гії»—сказали вони. І підстерegli її, мов Печеніги Святослава, у тісному місці саме поміж островів, межі лозами, і заступили дорогу.

— «Стій! роби на нас, а то не дамо тобі пропуску!..»—«Не буду я робити на вас!..»—Одмовляє вона і. напружується і піднімається вгору, на їх загату, реве мов роздратований звір і проривається крізь заставу, рвучи і краючи об неї своє ясне повне життя й сили, лоно...

А вони, оті хижі людці, раді, що зчинили таке з нею, що розбили на частки її силу. Понаставили на всіх її протоках нікчемних халуп, наладили по прудководолах дерев'яних іграшкових кол, і засіли, щоб брати з неї мито...

Нчого вони не візьмуть з неї. Бо вона рве загату, вертить ті коліщата, реве і піниться у справедливім роздратованні, а далі... далі знов зливається до купи, загоює всі свої рани і йде, міцна й блискуча, як і до тієї нікчемної хижацької залоги.

Вона йде своїм шляхом, а люди, раді, що украли в неї частку її сили, що передали тую силу через коліщата важким кам'яним жорнам, сидять над ними і день і ніч, запорошені борошном, і добувають собі з тієї крадіжки чужої сили шмат хліба.

Вода гордує ними і навіть не помічає їх. Але вони завжди чують її силу і гнів, й сами дрижать, і тримтять їх халупини, дрижить уся хибка справа.

II

Ми стояли на початку греблі. Ціла низка водяних млинів, мов поплавці на волоті, дугастою петлею перегачувала Сейм. Більш як два десятки водяних кол пінили наелектризовану криштально—чисту його воду і прудко крутились, маючи своїми чорно-едвабними боками в дощі перлових бризок.

Вода, блискуча й рухлива, як живе срібло, зупинена кріпкою греблею, угамувала свій хід попереду неї і, краючись на десятки пасм, потиху підходила тими пасмами до самої греблі, йшла повз неї і потім, зустрівши проход, прудко вривалась в лотоки.

По берегах Сейма скрізь вгору росли вітласті верби й купи лози. Далі за ними білили хати й церкви славного колись міста Батурина. А ще далі, на ріжку гори, мріли руїни палацу останнього гетьмана України, Кирила Розумовського...

Сонце давно звернуло з півдня і вже наближалось до обрію, обливаючи рожевим сяйвом і млини, і Сейм, і Батурин, і руїни палацу. Вони, оті руїни, здавались золотими, мов нагадуючи про те, що багато золота і праці народньої змарновано на їх будівлю...

— А вода все прибуває,—каже Максим, старий козак, з яким ми раніш познайомились у Батурині, а тепер зустрілись коло млинів і розбалакались.— Здосвіта прибуло на три вершки. Мабуть десь упали великі дощі... Тепер то людям дощу тільки подай,—саме в пору!..—додає він переогодом.

І ми знов замовкли, як мовчали кілька хвилин і перед тим. Дивимось на воду, як вона прудко кидається в лотоки, ще прудчіше летить по лотоках і аж стрибає пінястою хвилею на чорні кола. Тут вона чиста й прозора, як сльоза, а вище греблі стала вже зовсім рожева і на їй, мов іскри, раз-по-раз вилискують срібні скалки. Тепер май і то безперестанно скидається дрібна молода риба.

III

Чудова картина і шум води мов зачаровують нас обох на якийсь час. Але думки снуються далі в голові в Максима і він, розігрітий попередньою розмовою, починає далі:

— Я кажу дітям: дивіться, діти, живіть тісно та щільно, та обережно, то вас і лихо не візьме. Де далі, то все важче та тісніше стає людям жити. Ви й не помітите, як те лихо підійде. От і в писанні сказано: «прийдуть на вас глад і хлад, і тіснота, і не можна буде і ступня вільно ступити». Як убережетеся то гаразд буде, а житимите необережно, не дружно, то пропадете!.. Лихо, як оце вода, прибуває—хто його знає відкіля...

І Максим дивиться в гору по річці, мов сподіваючись, що вода сама скаже йому, відкіля вона йде й відкіля береться лихо.

Але вода нічого не каже і він прижмурює свої старечі очі й спотиху хитає головою.

— Я оцю тісноту ще тридцять літ назад бачив і казав, як воно буде. Так і сталося,—говорить він, мов сам до себе.—Раніш. було, йдеш мимо панського двору, то пан і гукає: «Максime Петровичу, Максime Петровичу!.. А зайдіть сюди... Здорові були!..» Підійдеш:—«Здрастуйте й вам». «Чи ви вже знайшли де собі земельки, чи може-б у мене виорали собі?.. Дам я зерна, дам землі,—оріть собі дві десятини, мені—одну».—«Та я вже й так набрався, пане»!..—«То я накину по мірці зерна на десятину»... От і береш, було. Єсть над чим і робити єсть з-за чого й клопотатись. А тепер ти прийдеш до пана, кланяєшся: «Чи не дасте, пане, хоч десятинки земельки?»—«Ге, каже, уже Пилип та Кузьма забрали,—немає вільної» Прохаєш, кланяєшся: «Та може ще яка хоч заваляща десятинка зосталася... Будьте ласкаві».—«Ну, каже, як виореш три десятини, засієш своїм зерном, скосиш і звезеш мені дві десятини, а собі одну, то бери»!.. Отаке то...

— Що-ж, і берете?

— Беремо, бо нікуди подітись. Он Мурасиха—так тій оброби за десятину дві десятини, висій своє

...десятини зведи копи до неї в клуню, змолоти, віддай їй половину, третину соломи, та тоді вже забирай своє зерно та останні кулі та й їдь додому!. Он як у нас!

— Невже правда?

— Авже-ж, що правда. Старий я, щоб брехати!..— одмовляє з ледви помітною образою Максим, стукає ціпком по греблі й дивиться старими, але ще добре зрячими очима в далечінь по річці.

— Тут така петля, що вже й не вискочиш з неї,—каже з перегодом він.—Єсть у нас такі дурні,—думають, що як оце наїхали з губернії якісь паничі, статисти чи-що, так буцім нарізка буде... «І не думайте, кажу їм, і не сподівайтесь! Ніколи цього не буде. Хто собі ворог? Ніколи пани у панів не одберуть землі». Та й землі то в наших панів зосталось тепер мало,—все в руках у козаків та в мужиків. Народу намножилось—от що, от де біда!.. Нікуди людям подітись. «Це,—кажу,—коли-б у государственному совіті, чи у государственному сенаті пани-господа зговорились: «дамо мужикам та козакам землю, яка єсть зайва, а нам нехай банк гроші виплатить»... Ото так. А то, кажу, ніколи в світі того не буде!..

— А от у нас там,—каже, хвилину помовчавши, Максим,—єсть козак, Йовпл Бузун... чули може?..

Максим глянув на мене й усміхнувся, таке, мов, чудернацьке ім'я у того Бузуна!

— Так от Йовпл і гною цієї весни на поле не вивозив. Люди й купували у його, так ні: «не продам, каже; може нарізка буде,—свою земельку вигною».—«Дурню, кажу,—хіба-ж можна, щоб у одного чоловіка одібрати землю, а другому дати, ні-за-що, ні-про-що?.. Тільки купити можна, по согласії... А так не можна-ж». А дехто вірить. «Ні, кажу, не може того бути».

Максим, здається, цілком певен, що того не може бути. Над цим питанням він, як видно, довго думав і, дійшовши до своєї думки, стоїть на ній твердо. Він навіть ніби трохи вихваляється нею. І тепер він насмішкувато дивився в далечінь, а на його старому, але вродливому ще й досі, обличчі грало вечерове сяйво сонця.

Я не хотів з ним сперечатись. Все одно він залишався-б при своєму.

— А-ну, господа, дайте дороги!—обернувся до нас якийсь селянин, ведучи до греблі за вуздечку свою, запряжену в навалену мішками повозку, конячку.— Но!..

Ми одходимо на край греблі.

— Но-но!.. Лякашся!..—звертається він знов до своєї мишастої й проводить її далі.

Максим дивиться йому вслід, розглажує рукою сиві вуси й починає знов:

— Тільки й може мужикам допомогти банк. О, то добра штука!.. От і в нас, у Підтоках, купила казна тисячу десятин лісу й дала нам на виплату... Зрубаєм, скільки по закону слід, і що-року заплатимо, скільки там упаде того викупу. Так на тридцять вісім літ... Оце так добре. Всі ми на тім лісі поправились. Оббудувались, обгородились... Хазяїнами стали. Хоч-би й я... О, мене тепер і не пізнаєш!.. То жив у хижі—ні сісти тобі, ні лягти... Бідував увесь свій вік. А тепер, ге! така в мене хата, й комора й винбар, і клуня, що-ну!.. Перше—треба тобі ціна, чи бича, плати п'ятака. Треба пужална,—плати... От за цей ціпок—і за той плати. Треба було бідному чоловікові чи три, чи й п'ять копійок дати.

І Максим показує свій ціпок з ліщини і копірсає його своїм товстим нігтем.

— Тепер!.. тепер у нас зовсім не те!.. От коли-б скрізь, по всіх волостях так зробили.

— А може й зроблять?

— Навряд, щоб зробили... Клопотати треба.

V

Максим спинається підборіддям на ціпок і дивиться на воду.

Вона зробилася вже аж червона і понялась ледви помітним синім одблиском. По їй виразно, сталевими смугами, визначаються стрижні, де вода бере напрям до лотоків. Скидається проти сонця тисячами скалок срібнолуска цьогорічна рибна молодь. На березі й на греблі, далі од нас, сидять рибалки, пильнуючи своїх поплавців. А над річкою скиглить і має рожевими, проти сонця, крилами пара білих чайок. Далі на горі, мов у вогні, червоніє Батурин.

Дивлюсь на його, і згадується мені його минуле, осяяне славою, залите кров'ю й повите пилом забуття... Колись, незгірше ніж зараз, він палав у морі справжнього огню, коли зрадник Хвиль потай перевів до його через брід на Сеймі військо кровожадного Меншикова, коли було вибито всіх населенців Батурина, опріч того Хвиля й його сім'ї коли якийсь безвісний діякон з підлітком—дочкою одбивав у Москалів потайний хід у фортеці й перший поруч з нею, поліг головою в йому; коли загинув Чечель і з ним увесь Батурин, а Мазепа за Десною вітав Карла...

Сумна подія. Про неї тепер свідчать тільки окопи «Мазепиного городка» та спомини старих батуринців. І сумне питання—«хто тому винен?»—прокидається десь глибоко в душі в мене, мов має крилами жалібниця-чайка.

— Світле місто Батурин,—каже, теж на його дивлячись, Максим.—Світле воно для панів, гарне!..

Тут не жити їм, раювати: широко, просторо!.. А мужикам — о, як тісно!.. От їздили вже з його в Томське й на Амур, та назад і повертались... Скрізь тісно, скрізь важко жити. Поки доїдеш—втратишся, а там з голими руками за землю приходиться братись. У кого було тисячі по дві, по три, ті добре посправлялись, а то... горе!.. Те саме що й тут. Нема свого—прийдеш до кого другого: «пусти, чоловіче добрий, хоч за харч робитиму»!..

— Та я так думаю,—знов каже, помовчавши, Максим,—що як у кого єсть три тисячі, то йому й тут добре буде. А бідному, тому скрізь скрутно. Скрізь стало важко, скрізь стало тісно людям жити. Отже, кажу, що коли-б тільки у державному совіті, чи в державному сенаті порішили господари, щоб дати мужикам через банк землю, то-ото б гарно було. Вони-б за неї втричі виплатили їм!.. Та тільки ніколи цього не буде.

Максим безнадійно махає рукою. Довгий вік він прожив, багато бачив, багато виніс на власному хребті, щоб дурити себе марними надіями.

А вода таки все прибуває,—кажу я, постерігши, що поки ми стояли на греблі, вона справді піднялася трохи.

— І вода прибуває, і горе людське прибуває, і де воно береться, і звідкіля воно підходить —святий його знає!..

VI

Ми ще довго стояли на греблі й розмовляли. Вода ще більше посиніла й почала темніти. Потемнів Батурин, померкли й руїни палацу Розумовського... Тільки млини шуміли як і раніше, і безперестанно пінили своїми колесами чисту й ясну воду.

Т Е М Р Я В А

Оповідання

I

Темно й холодно.

Вітер гуде і виє. Він то підлітає в гору, то б'ється об землю, кидаючись з одного напрямку в другий, і жене по землі валку сніжаних хвиль. Мов грізний фантастичний велетень жене табун диких гривастих коней. Він б'є їх немилосердно своєю пугою, свистить на їх і гукає страшними голосами, і вони, роздратовані й налякані, стрибають одно на одного, іржуть і мчаться мов шалені, не дивлячись куди. Мчаться по рівному степу, кидаються на гори, стрибають у провалля, знов вихоплюються з їх і летять без вісти, тільки чути їхнє страшне: і го-го-го!..

А за ними мчаться другі так само гривасті коні, і так без краю. І здається, земля гуде під їхніми колитами, і хмари збитого їми холодного пилу застилають все небо і закривають бліде обличчя місяця, що стоїть високо-високо над тими хмарами, дивиться на землю й думає свої одвічні думи...

Мчаться сиві дикі коні в безумно сполоханім табуні по степу, і скрізь лунає їхнє: і-го-го-го!.. Налітають вони на чорні будівлі вугільних шахт, на

великий залізоробний завод, що дихас п'ятьма доменними печами. Кидаються на той світ і в огонь, вихоплюють з його й летять у долину, де стоїть і світиться вікнами убога станція степової залізниці. Іржуть вони і б'ються об стіни станції, звиваються на диби, перестрибують через будинок і летять, летять далі, невідомо куди.

А в шахтах, під землею, стукають кайлами чорні шахтарі, довбуть вугіль, насипають його в тачки й котять ті тачки до «шурху», і нічого не чують того, що діється на землі. На заводі гудуть печі, кликоче розтоплена лава, стукотять, клацають, сопуть і зідхають машини і крають ножами огнені рельси. Коло їх метушаться червоні від огню й духоти люди, і теж ніхто не чує того, що діється на дворі.

Тільки на станції залізниці прислухаються й чують, як ірже, і вис, і стогне завирюха. Слухають той стогін блідий начальник станції і ще блідіший телеграфіст і щільніше загортаються в свою потерту одіж.

І думають вони, що через два дні Різдво, що слід-би по людському провести святки між рідними й близькими, але доля закинула їх на чужину, в оці степи, де так холодно, де так дико реве вітер, і де під таку добу такі злі люди.

Ось і вони сьогодні посварились. Посварились через те, що молодший з їх — телеграфіст — без відома начальника станції попрохав собі одпуску на святки і може йому й дадуть той одпуск.

— Тільки ні, не поїдеш, голубе, додому дурити голови дівчатам та хвастатися новими штанами та рукавичками, — злісно бурмоче начальник. — Замете дорогу, то сидітемеш отут-о! Як собака на ланцюзі!..

Телеграфіст думає теж саме, і злість ворухнеться у його в серці.

Слухають лемент завирюхи ще дві душі.

Коло станції, там, де навернено гори вугілля, стоїть сторожка, а в її сидять сторож, Кіндрат Рева, і його внук, Сашко. Горить у їх маленька лампочка, і палає в грубі вугілля, аж дверці зробились червоні, мов жар. Але в хаті холодно. Вітер продуває крізь тонкі стіни, вривається з грюкотом у вікна й двері і тихо, непомітно виходить із сторожки, забираючи з собою тепло.

Навіщо воно йому? Куди він його подіне?..

Хто його зна.

Бо все на світі переплуталось, усе зробилось ворожим одне одному, усе стогне й борюкається, дереться й шкрябається, тримтить і стугонить. Завируха захопила все і безладдя царює на всьому степовому просторі.

II

Дід з онуком сидять мовчки і думають свої думи. Сашко тільки сьогодні прийшов до діда з хутора і його захопила хуртовина на станції.

— Діду,—питає згодом Сашко,—а тепер дуже холодно на дворі?

— Холодно, хлопче, дуже холодно!

— І вовкам холодно?

— Холодно й вовкам.

— Адже-ж у їх теплі шкури?

— Ге, що тепер шкура!.. Такий вітер дме, що он і пічка не помагає—у хаті... А то в степу.

— А горобцям холодно?

— Холодно, хлопче.

— А де-ж вони тепер подівались?

— Ховаються попід стріхами.

— Та там-же холодно.

— А хоч холодно, зате затишно. У затишку не замерзне.

— А ми в затишку?
— А як же, в затишку.
— А вітер он дме в двері..
— То нічого. От нагріється груба, то в нас буде тепло.

— Коли-б скоріше нагрівалась...

— А хіба ти змерз?

— Змерз.

— От тобі й козак!.. Накинь кожуха!

Сашко сідає з ногами на лаву і обгортається дідовим кожухом. Дід кочергою перегортає в грубі червоний жар.

— Діду, а поїзди сьогодні придуть?

— Ні, мабуть не придуть.

— А де-ж вони будуть?

— Стоятимуть десь по станціях. А який-то може і в степу у заметі попостеє.

— То люди й померзнуть?

— Ні, бог дасть, не померзнуть.

Хвилину обидва мовчать. Слухають, як хуга б'є у вікно і в стіни холодним снігом.

— Еч, як посипає, мов просом..— каже дід.

Сашко сміється: він любить ходити посипать на Новий рік. І він уявляє собі, як хуга сипле на їх будку просом і примовляє:

Роди, боже.
Жито-пшеницю
Та всяку пашницю
І те, що коні їдять!..

— Діду, — питає він знов, — а що, як нас завирюха отут замете? Що, як наверне оттаку-о-о гору, — показує він рукою, — вище дверей, вище стріхи, вище димаря?..

— А що, візьмемо вранці лопати та й одкидаємо сніг.

А Сашка йому помагає.

— А як-же, удвох зручніше... А як ти думаєш, чи не пора нам вечеряти?..

— Мабуть уже пора.

Дід лагодить вечерю. Обидва христяться, сідають до столу й вечеряють, їдять борщ, що зварив сам дід.

— А що, Сашко, добрячий у мене борщ?—питає він.

— Добрячий!

— Мати такого не зварить?

— Куди їм!..

— Ще хочеш?

— Ні, вже наївся.

— То молися богу та будемо спать.

— І ви будете?

— І я зараз лягатиму.

Сашко молиться богу й лягає на полу, що прилажено його коло груби.

— А тут, діду, тепло,—каже він весело, помацавши рукою гарячу грубу.

— Тепло буде, не померзнемо!.. От я ще підкину в грубу вугілля, щоб на цілу ніч стало.

Дід одчиняє кочергою червоні, аж білі, дверці в грубі, набирає лопатою вугілля й кидає в грубу. Вугілля падає на жар, тріщить і враз береться чорним густим димом. Груба гуде, аж стогне. Вона жадібно жере те вугілля і мов просить ще. Дід підкидає ще й ще. Вибирає у відро жужавницю з піддувала приймає геть ящик з вугіллям і підмітає біля груби долівку віником.

— Тепер гаразд.

— А труби зачиняти не будете?

— Ні, удосвіта закрию..

Дід стає на молитву й довго молиться. Очі в Сашка злипаються. Він дивиться на стелю й слухає,

як реве завирюха. Йому здається, що з стелі сиплеться й сиплеться на нього золоте просо, а між ним чудові квітки, такі, як ото робляться на першому тонкому льоду, як ударити по ньому кійком... Він жене ковінкою по тому чистому льоду свинку, і вона біжить по ньому, й торохкотить.

— Уже й заснув,—каже, дивлячись на його й осміхаючись собі в уси, Рева.—Треба вийти, подивитись, що там робиться на дворі.

Він одягає кожуха й виходить на двір. У хаті тихо, тільки гуде груба та за хатою реве завирюха.

III

Вітер гуде і виє. Він кидає сніжаними хвилями на місто, на станцію, кидає ними й на хутір, що притаївся в балці за шахтами, смиче в йому солом'яні стріхи, голосить у димарях і грюкотить у вікониці.

На хуторі трохи вже чи не по всіх хатах темно, але ось у одній горить світло. Там сидять два чоловіки й жінка.

— Не їдьте сьогодні, я вас не пушу!.. Де-ж таки видано в таку завирюху їхати,—каже ще не стара смуглява з блискучими очима жінка,—пропадете десь! Устигнете ще вдруге: ваше од вас не втече!..

— А-ат!.. що там балакать,—хіба ми дороги не знаємо! Первина чи що? Ідемо, куме,—каже господар хати, одягнений по-дорожньому, русявий невеликий на зріст, але огрядний чоловік,—пора!..

— Каленику! Тобі кажу—не їдь!.. Що ти смерти собі хочеш?..

— Патякай! Геть!..—гримнув він на жінку, що рішуче заступила двері, сяючи своїми чорними очима, ухопив її за руку і з силою відкинув геть—Ходімо, куме!

І вони вийшли з хати, сам Каленик і його кум, Петро, чорний і смуглий, мов чавунний, здоровий чоловік з кучерявою бородою. Сіли на гринджоли й виїхали з двору.

— Пропадуть,—думає жінка,—замете десь!..

І їй стає так сумно, так боязно. Навіщо вони поїхали? Хіба вони забагатіють з тих рельсів?.. Все однаково проп'ють гроші, прогайнують.

Вона сідає на полу, згортає руки й дивиться, не зводячи очей, на лямпочку, що горить на столі. Цвіркун під лавою співає свою пісню. Спить біля печи теля, а на дворі б'є хуртовина. Вона скиглить і верещить, немов з розгону кидається на хату і, здається, аж хитає її.

— У-у-у!..—гуде вона.

— Пропадуть,—шепоче жінка й сумно дивиться своїми блискучими очима на лампу.—Але що з ним зробиш,—думає вона про чоловіка,—коли його під завирюху, сам каже, що разу тягне на яке-небудь діло. Нічим не вмовиш, нічим не вблагаєш. Мов зуб починає крутити, і що хоч роби йому, не затихне...

IV

Завирюха крутить і б'є. Вона то сипоне снігом згори, то дмухне й помете по землі, мов бажаючи чисто вимести той сніг з під саней: нехай мов, ідуть просто по землі ці уперті люди, що сидять на їх!

Але люди не дивляться на те і їдуть своїм шляхом.

— Поїдемо просто до будки,—каже Каленик,—Тепер ніяка собака носа не виткне на двір.

— Та так...—одмовляє Петро.—Тільки як ми доберемось до містечка? Коли-б на горі не збились з дороги!

— Не зіб'ємось!..

І Каленик смикає віжками, придивляючись до дороги: їм треба увесь час тільки держатись балки і вона доведе їх до станції. Там вони наваллять на сани пару рельсів і поїдуть у містечко до жида Соломона. Соломон їм заплатить, що слід, по таксі,— як у їх уже кілька літ установлено на всяку річ таксу,—вони добудуть у його горілки, випють трохи, вернуться додому й заляжуть спати.

Нехай собі б'є й лютує, скільки хоче, завирюха,— їм буде байдуже.

А тепер щось дуже таки холодно.

Дуже уїдливий вітер. Так і пронизує крізь свиту й кожуха до живого тіла. Кидає в їх снігом, мов якимись гострими шкляними скалками. Січе ними й ріже по обличчі. А захиститись зовсім відлогою— неможна, бо треба пильнувати дороги.

І Каленик пильнує її. Він робить рукавицею захист над очима і придивляється з-під неї в мряку ночі, в сніжані хвилі. Петро повернувся до його спиною й сидить за вітром. У його вже повна борода сніжаних склянок і на вусах понамерзали крижані бруньки.

— А-ну сідай ще ти на перед!—гукає до його серед реву завирюхи Каленик.—Дуже вже дошкуляє після хати вітер...

Петро сідає на перед. Каленик повертається спиною проти вітру й починає зогрівати обмерзле обличчя руками.

— Таки справді, дуже сьогодні б'є...—каже він, і в думці у його зринають слова жінки: «не їдьте сьогодні,-- я вас не пущу!...»

Може й справді не слід було-б сьогодні їхати: рельси-б не втекли від їх. Але Каленик жене ті думки: ніколи він не слухався жінки й ніколи не послухається. Він сам собі пан.

— Но-но!..—гукає Петро на коняку й махає кінцем віжок.

Це вони саме піднімаються з балки на гору. Тут півверсти і буде станція. Вітер ще лютіше свистить і кидається з одного краю в другий.

— Гу-у-у!..—чути в реві завирюхи якийсь новий гармонічний голос.

То гудуть телеграфні дроти. Це вони доїхали вже до насипу... Он майнули вогні з вікон станції... У мряці вимальовується її двохповерхова постать з освітленими вікнами. Пусто навколо неї, ані душі не видно.

Ідуть далі.

Он чорніє сторожка.

Петро повертає коняку до неї. Ідуть просто через насип. Коняка напружується, згинається і стягає на насип гринджоли. Полозки стукають об рельси і коняка разом пірнає по черево в замет.

Сніг заліпляє Петрові очі, Каленик міцно держиться руками за рожни на гринджолах...

Ось і сторожка.

Зупинились. Злізли з саней.

У пітьмі мацають руками й ногами по замету рельсів.

Немає.

Мабуть ближче до сторожки.

Підходять ближче.

— Єсть!..

— Заходь з того краю, — командує Каленик.

Петро лізе по замету, намацуючи ногами рельси. Він найшов край.

— Єсть, — каже він.

— Піднімай!..

Рельси страшенно важкі. Каленик папружується з усієї сили й піднімає свій край. Петро піднімає свій, але й у того й у другого другий край рельси лежить на землі.

— Підняв? — питає Каленик.

— Підняв.

— Та то ти не ту взяв!.. Кинь, шукай тієї, що я держу!..

Петро кидає свою рельсу і напомацки наводить другу. Піднімає свій крій, і вони вдвох, орючи ногами замет, несуть рельсу до гринджол.

Важка, каторжна!

Ледви-ледви руками вдержиш...

Ось і гринджоли.

— Сюди, сюди, подай!.. каже Каленик.—До мене... так... Клади!...

Положили рельсу на сани. Мовчки йдуть, беруть другу. Несуть її до саней.

— Клади...

— Ой! Бодай тебе... Руку прищепив...—каже Петро.

— Нічого!.. Притягай верьовкою...

Вони упинаються ногами в сани, притягають верьовками рельси й зав'язують вузли.

— А що ви тут, сучі сини, робите? Га?—чують вони несподівано чужий голос, і чоловіча постать вимальовується попереду коняки.

— Геть з дороги!..—гукає Каленик, раптом хапаючись за віжки й кінцем їх б'ючи коняку по спині.—Но!..

— Ні, скидайте мені зараз назад рельси!.. Не пущу!..—гукає сторож і кріпко держить коняку за недоуздок.

— Геть з дороги, тобі кажуть!.. Бий його!..

Петро вихоплює з саней рожен і біжить до сторожа.

— Геть, а то голову провалю!..

— Скидайте назад рельси!

Петро підіймає в гору рожен.

— Калавур!..—розтинається серед гомону завирюхи і Рева падає в сніг.

Петро б'є тим-же рожном коняку і вона раптом кидається в бік, рвонувши за собою сани з рельсами й сідоками, і всі вони разом потопають у темряві, щезають без сліду.

V

— Куди ти його садонув?—питає через кілька часу Каленик.

— Здається, по плечах. Кажуть чоловікові: «геть з дороги!..» так ніт-же, треба лізти, щоб голову розтовкмачили!—каже Петро.

Серце в його прудко й міцно стукає в грудях і йому, не вважаючи на вітер і холод, стало аж душно. Його роздратувало те, що дурний Рева підвернувся йому під руки. Ударь Петро трохи инакше, він розвалив-би йому голову. Так, ні з того, ні з цього... За чуже добре. І винен був-би Рева: не лізь, куди не слід! Честю просять: одійди! Ні, лізе під коляку...

— Ну то нічого, коли по плечах: попочухається та й забуде!..—сміється Каленик.—Тепер треба пильнувати, щоб не збитись з дороги. Приглядайся, де завод буде.

Товариші замовкли.

Тепер вони сидять вряд на рельсах один лицем на один бік, другий на другий, щоб не збитись з дороги. Шляху зовсім не видно. Вітер дме їм на зустріч і жене то поволі, то раптом з великою силою гострі холодні сніжані хвилі. Вони мчаться по землі, немов на селі огонь пожежі по солом'яних стріхах, коли серед спеки несподівано вихопиться він де з хати, розгориться і захилюється проти сонця червоними маками.

Коняка йде помалу, бо вага велика. Каленик і Петро встали з саней і йдуть рядом, щоб зогрітись. Дуже вже дошкуляє їм мороз і вітер. В темряві вони

скоро загубили приміти й тепер ідуть навмання. Але це небезпечне діло, бо так можна вскочити разом з саннями, конякою й рельсами в яку-небудь покинену й необгорожену шахту. А їх по цій горі немало.

І Каленик і Петро обидва думають про це, але один до другого не признаються. Вони тільки якомога пильніше придивляються перед себе.

— Чи не чуєш диму?—питає з перебором Каленик.

Петро нюхає повітря, впливається очима в пітьму.

— Ні, не чую,—каже він.

— Де той завод?... Пора-б уже йому отут десь бути...—роздратовано каже Каленик, показуючи рукою у мряку.

— Що?—питає, не розчувши, Петро, бо вітер на той час ударив по землі снігом ще з більшим напруженням і заніс геть слова.

— Кажу, що де той завод!.. Час уже-б йому бути!..—кричить Каленик.

Петро мовчить. Він сам думає про це. Обидва вони знов придивляються у пітьму.

— Стій!.. гукає Петро.

— Що таке?

— Он щось чорніє.

Каленик спиняє коняку. Петро йде вперед.

— Не заходь далеко!..—кричить до його Каленик і вітер разносить його крик далеко по степу й заглушає своїм свистом і ревом.

— Будка!—каже він.

Вони догадуються, що забрали ліворуч і прибились знов до чавунки. Їм тепер треба їхати праворуч, щоб вітер їм дув у лівий бік. Завод недалеко.

Повертають і ідуть.

— Що, ти дуже змерз?—питає Каленик.

— Та таки єсть...

— У мене ноги мерзнуть.

— Гу, гу, гу!..—озивається до їх вітер і пориває розмову.

Вони знов сідають на рельси, щільно загортаються поверх кожухів у свитки і скорчуються, немов крюки на дереві підчас завирюхи. Обидва думають, що таки не гаразд зробили, що не послухались Марини. Чого доброго, так можна й замерзнути, або вскочити в шахту. Але в цьому саме місці шахт немає,— вони з того боку заводу.

— А все таки, чи не скинути рельсів геть к ідоловому батькові, та чи не вернутись додому?—думають вони.

І їх бере гнів на ці важкі й холодні рельси, мов ті рельси винні, що вони оце блукають в степу...

Але не хочеться й так покинуть початого діла.

Каленик не може на те згодитись, щоб він вернувся до дому, нічого не зробивши. Ні, він поставить на своєму. Мерзнуть у його на ногах великі пальці, мов голками їх шпигає, але він не звертає уваги на те, б'є ногою об ногу й поганяє коняку.

— Завод!..—гукає зраділий Петро.

І справді, праворуч кріз темряву ночі й завирюху, мов кріз дим, вимальовуються височенні димарі. З їх виринаються пара й дим... Доменні печі палко дихають огнем... Горять електричні лихтарі...

«Погрітись-би»—думають обидва товариші.

Тільки зробити цього неможна. Та хіба й можна з рельсами показатись межи люди?

І знов їх бере злоба на рельси, а рельси, мов на зло, дзякотять, б'ючись на нерівній труській дорозі одна об одну. Каленик сердиться, лається... Смикає віжками коняку.

— Но-о! Но-о, падло!..

Вони звертають і знов їдуть у пільму. Дороги знов немає. Ніч стає немов темніша, вітер ще сердитіший і холодніший.

Довго їдуть мовчки просто до міста.

Холод пронизує їх наскрізь

— Таки правду казала кума... Сиділи-б дома...—
говорить Петро.

— Мовчи вже хоч ти!..—грімає на його Каленик.—
Багато вас, порадників! Краще пильнуй дороги!..

VI

Спить Сашко і сниться йому, що з неба падає
на землю густий, лапатий сніг. Він крутиться й па-
дає, немов сідають на тік білі голуби.

— Гулю! гулю! гулю!..—гукає він, махає до їх
руками і весело біжить за ними, тягнучи за собою
на мотузку маленькі санчата, що зробив йому дід.

І другі хлопці теж бігають і гукають: «гулю! гулю!
гулю!..» Ні, навіть не хлопці гукають, а самі голуби
то так вимовляють своїми крилами...

— А—ей!! Хто скоріше на гору!.. — гукає
Сашко до товаришів і біжить по снігу на гору.

Він не біжить, а летить, так як голуби, надувся і,
зробився легкий, як бульбашка, й піднявся над землею.

Він уже не дотикається до неї ногами, а тільки
махає ними в повітрі й летить.

І другі хлопці летять.

Ось уже й шпиль. Вони спускаються на нього,
сідають на санки й летять на ніх згори до хутора.

Та й прудко-ж летять! Аж у вухах свистить:
гу-гу-у!..

Ось уже й низ, Рибасенкова левада. Але санки
не зупиняються. Вони котяться далі, й далі. Сашко
сидить на їх і гукає:

— А що, я далі всіх проїхав, у мене кращі санки!
Мені дідусь зробили!..

Але що це? Сани раптом нахиляються на бі
і він уже лежить боком на снігу.

Це він перевернувся. Треба скоріше схопитись, щоб не бачили товариші.

Сашко хоче підвестись і не може, бо щось мов держить його на снігу. А сніг холодний. Йому холодно в плече й бік. Ні, не холодно, а то сніг пече... Та дуже-ж і пече!.. Терпіти неможна.

— Ой-ой!—кричить Сашко в-ві сні.

— Що таке?—питає його дід.

— Пече.

— То посувайся сюди, ближче до мене. То груба дуже розігрілась,—каже дід і, стогнучи, зсовується на край ліжка.

Сашко вже прокинувся. Він чує, як стогне дід.

— Діду, чого це ви стогнете?—питає він.

— А так, щось кістки болять...—стиха відмовляє той.

— А я вже не хочу спати,—каже весело Сашко, сідаючи на ліжку й тручи очі кулаками.

— Спи, ще рано.

— Ні, не хочу!.. Я вже виспавсь. Діду, давайте не будемо вже спати.

— А що-ж ми будемо робити?

— Ви кажіть казку, а я слухатиму.

Сашко вже зовсім прочуняв. Опечені плече. й бік трохи щемлять у його. Але то дарма. За те в хаті тепло. А на дворі й досі б'є завирюха. Еч, як гуде!..

— Діду, а може вже нас замело,—питає Сашко прислухаючись до бурі, і схиляється дідові на груди, а руками обхоплює його шию.

— Ой-ой!.. Легше, легше!..—скрикнув дід, приймаючи з плеча Сашкову руку.

— А хіба у вас що болить?..

— Плече болить.

— Чого-ж воно болить?..

— А хто його знає чого воно. Мабуть так, здуру!..

— А ви підете до Савчихи, щоб вона нам загоїла?

— Піду.

— І я піду. Нехай і мені загоїть.

— Добре.

Сашко щупає своє плече.

— А в мене вже й не болять, — каже він. —
І в вас не болять?..

— Ні, в мене болять.

— І здорово?

— Здорово.

Сашко яку хвилину мовчить, сидячи коло діда. Дід лежить не роздягнений, обережно поклавши на край ліжка подалі від Сашка, перебите плече. Як тільки розвидниться, треба йти на завод до доктора. Бо мабуть і кістки перебито... Так болять, що, здається зубами-б вирвав те болюче місце...

І що воно були ото за люди?.. Здається, й знайомий голос, але не пригадаєш — хто саме? Треба зайти й до начальника станції, повідомити про крадіжку.

— Діду, діду! Ви спите? — питає знов Сашко.

— Та дрімається.. — Каже той, хоч через усю ніч і трохи не заснув, бо дуже болять плече, і все не йде йому з голови ота нічна подія.

— Я не хочу спати. Давайте розмовляти. Кажіть мені казку!

— Яку-ж тобі?

— Розкажіть про розбійників.

— Та цур їм, тим розбійникам! Ще присняться.

— Я їх не боюсь. Я їх усіх повбиваю!.. — каже грізним голосом Сашко, махаючи у п'ятьмі руками.

— Я знаю, що ти молодець у мене. Ти вже ляж отут потихеньку, щоб мене не штовхав, а я тобі розкажу казку. Лягай... Отак... Осюди голову клади... — укладає дід Сашка, маючи надію, що той знов скоро засне. — Ну, тепер гаразд.

— Кажіть-же казку, та га-рну!..

— Добре, слухай... У далекому царстві, у заморському госу^дарстві, за тридев'ять земель, за тисячу морів, жив собі цар Картаус... Був він сильний і храбрий... І було в його три с^ини та одна дочка. І вже став цар Картаус старий, і прикликав до себе своїх дітей, і каже їм: «діти мої любі, діти мої милі»... Чи ти-ж пак слухаєш?—питає дід.

— Слухаю,—озивається сонним голосом Сашко.

— Ну, слухай,—каже дід і починає казку далі.

Він каже казку, а сам думає: «хто-ж-би то був ото вчора?.. І які то сміливі й одчаянні люди є на світі: така віхола, а вони на крадіжку йдуть... Коли-б уже з голоду або-що крали! А то-ж тут скрізь люди небідні. Заробити є де—хоч на шахтах, хоч на заводі... Так на горілку, іродові душі, крадуть»...

— Чуєш, Сашко—питає він з переогодом, розказуючи далі казку.

Сашко мовчить. Він уже спить, заколисаний тихою дідовою мовою, обвіяний чаром фантастичної казки. Його душа літає за тридев'ять земель у теплому й ясному царстві вигадок:

І сам Рева починає дрімати. У голові у його снуються думки про рельси, про Сашка і про те, що треба-б ще підкинути в грубу вугілля. Потім йому починає здаватись, що неначе щось важко гупає за хатою. «Чи не крадуть знов рельсів?»—думає він і в його немає охоти прокидатись з дрімоти, і немає сили перемогти себе. «То вітер шумить... То—вітер»...—мов говорить хто йому, він починає знов дрімати, але раптом прокидається і зіскакує з ліжка.

— Га?.. щось стукає?!.. —здивовано говорить він, ще не визволившись від сонних мрій.

Справді щось стукає у двері сторожки.

— Гей-ей, хто там єсть!.. Вийдіть сюди!

— Хто там?—питає Рева, але його запиту не чути на двір за ревом завирюхи.—Хто там, чого треба?—гукає він, підійшовши під самі двері.

— З Петрівської якономії!.. Везу чиновника.. пристава!.. Вийдіть сюди, або пустіть в хату. З дороги збилися.

Рева одягає кожуха і шапку, й виходить зі сторожки. Крізь віхолу він бачить запорошеного снігом чоловіка, а далі ледви мріють коні з саньми і брязкотять балабончиками.

— Везу чиновника в містечко, та збився з дороги... Скажіть, куди ми це заїхали?.. Ніч така, прости господи, що добрий хазяїн собаки на двір не вижене, а тут ось... Просто нещастя!..

Рева розказав, куди вони заїхали й куди треба їхати тепер. Чоловік подякував, сів у сани й ходою поїхав удовж насипу залізниці, обминаючи купи вугілля.

Рева постояв ще яку хвилину, провожаючи його очима. Скоро сани зникли у млі ночі і згуки балабончиків загубились у голосінні віхоли. Рева пішов у хату-

VII

Жене грізний бородатий велетень своїх диких коней. Жене він їх з холодної півночі на південь.

Сердитий він і строгий. Бє їх немилосердно. Але гукає тепер уже не так голосно, та з притиском, спідтишка... Спідтишка підкрадається й хльоскає своєю пугою... І коні ще більше починають боятися його. Після кожного удару вони ще шаленіше стають навспиньки й стрибають один через одного, утікаючи від його у простір спепів.

Але він не відстає ані на крок.

Він знов біля їх, і знов свистить і хльоскає їх пугою. І тяжко `стогне під їхніми повітряними

копитами степ, і неначе й земля хитається під їхньою вагою.

У сніговій куряві ворухиться якась комашка. Притоптана отим несвіцьким табуном, пручаючись у снігу, повзе вона не вість куди.

То їдуть Каленик і Петро.

Вони вже не їдуть, а їх везе по темному безкрайому степу, без шляху, без дороги, просто за вітром, маленька Каленикова коняка. Давно вже їй дано волю. Давно вже скинено серед степу десь у заметі рельси, і тепер вона сама шукає по степу людського житла.

Та тільки даремно.

Нічого вона не чує, нічого не бачить... Стане, постоїть... Поведе сюди й туди головою, послухає...

Нічого не чути!...

Тільки свистить шалений вітер і голосно іржуть по степу дикі коні.

— І-і-го-го-го!..

Вони її кличуть за собою, невідомо куди.

І вона йде, йде, не думаючи про те, куди йде. Вона б бігла, бо за нею наступає щось страшне й непереможне... За нею женеться смерть...

Але в неї немає сили. Вона ледви ступає по грузьких заметах, а сани зробились страшенно важкі й без рельсів.

Що там на їх таке важке?..

На санях лежать Каленик і Петро. Вони повкутались у кожухи й свитки. Вуси й бороди їх пообмерзали і позапорошувалися снігом. Лежать з заплющеними очима.

Але вони ще живі.

Ще недавно Каленик озивався до Петра... Будив його, щоб той не спав...

Довго вони бились, шукаючи шляху, з того часу, як кинулись з рельсами геть від будки, але не

Виходили ані одної примітки. Тоді зрозуміли, що треба не здобич добувати, а рятувати життя.

Скинули ті закляті рельси.

Шукали знов дороги й не знайшли.

Спершу сварились, лаялись, винуватили один одного. Потім кожен потай від другого молився богу, благав, щоб не загинути під завирюху. Після молитви повірили, що бог допоможе їм, і почали утішати один одного...

Іноді їм здавалося, що вони знаходять приміти якоїсь дороги, або бачать димарі заводу, або будку залізниці. Але то що-разу була мана. Каленик з відчаю й жалю навіть нишком плакав. Петро сидів мовчазний, мов одубілий.

Спершу правили конякою, а потім кинули: все однаково... І тепер коняка йшла сама.

Вони не чули ні рук, ні ніг. Непереможна сила склепляла їхні очі й туманила голову. Знали, що як заснуть, то й замерзнуть.

Але не було сили боротися зі сном.

Чудові мелодії лунали в їхніх вухах. Такої музики вони ніколи не чули. І їм помалу робилося тепло й гарно і тільки, немов десь здалека, таємна, турбота нашіптувала про небезпечність.

Потім і вона вгамувалась.

Чули тільки чудову музику, їх колисала невідома сила, й тіло обгортала давно жадана теплота.

Вони заснули.

А коняка йде та йде все далі. Вона намагає ногами ярки й обминає їх, бо там і її смерть і тих людей що на санях. Іноді вона стає і сумно ірже.

— І-і-го-го!..

І кругом по степу тільки чути: «і-і-го-го!..»

То реве вітер.

Коняка йде далі. Пірнає в замети, перебирається з саньми через якісь гірські шпилі й спускається в долину.

— Га-у-у-!..—долітає звідкись до неї знайомий звук і потопає в реві хуртовини.

Вона зупиняється... Слухає.

То вие собака. Десь близько повинно бути житло.

І справді, скрізь мряку вимальовується постать вітряка.

— І-і-го-го-го!..—радісно ірже вона й рушає з місця.

VIII

Марина, вирядивши чоловіка, не могла заспокоїтися. Серце її мов що недобре чуло. Прикрутила трохи лампу, щоб згорало менше гасу й лягла одягнена на піл.

Спати не могла.

«Навіщо вони поїхали?»—думала вона.—«На що їм ті рельси?»

І в її душі прокидалось каяття: чом вона раніше не спиняла Каленика, щоб він не робив крадіжок, не злодіював?..

Але вона й сама якась жадна людина. Вона всім заздрить і нікого не боїться. Її завжди дратувало, що в других людей більші достатки. Вона бажала-б бути багатішою за всіх на хуторі, мати краще від усіх убрання й хазяйство—на зло усім отим багатилям.

І вона ніколи не спиняла Каленика і навіть іноді підмовляла його на деякі вчинки.

Тепер її бере каяття. Але вона силкується приглушити його. Ще має надію, що Каленик скоро вернеться. Тут недалеко і станція і місто. Вони добре знають шлях...

Але-ж як б'є віхола!.. Он, як гуде і стогне, стугонить по горищі. Здається, що й крізь стіни продамає... Аж лампа блимає.

І Марина дивиться на вогонь.

«Це вони тепер»—думає вона—«уже взяли рельси й під'їзять до міста. Сторожів на тій вулиці, де живе Соломон, немає. Та хоч і були-б, то тепер позабивалися так, що і з собаками їх не знайдеш».

Марина уявляє собі ясно все.

Он вони під'їзять до двору. Стукають тричі у крайню від воріт віконницю... Потім ще двічі. Так умовлено. Вона знає. Бо іноді й сама їздила з Калеником, поки той не придбав собі побратима, кума Петра.

Жид виходив.

— А хто там?—питає.

— Свої!

— Чого?

— Сіна привезли!

Це теж так умовлено казати, щоб жид знав, що свої.

Жид одмикає ворота, вони в'їзять у двір і скидають рельси. Беруть у його гроші, пляшку горілки, шмат хліба і їдуть додому. Порожнем скоро доїдуть. Та й дорога відти просто на хутір примітна: все треба їхати понад проваллям. а тоді трохи горою і знов балкою.

— Ех, коли-б скоріше вже їхали! — зідхає Марина.

Прислухається: неначе щось ворітьми грюкнуло. Ні, нічого знов не чути.

Балакає крізь сон на печі дитина...

Вона встає з полу, лізе на піч, прикриває свитиною двох своїх дітей—дівчинку й хлопчика, дивиться на їх, і в її голові несподівано пробігає думка: а що, як ото лежать вже сироти?..

Серце її стискається болем і жалістю. Жене геть ту незвану думку, злазить з печі, іде до столу, підкручує гніт у лямпі й сідає на лаву.

Їй страшно. Серце мов вішує яке лихо... Ось-ось уже-б і час їм повернутись. Слухає, чи не зариплять ворота. Ні, не чуть, тільки коло причілка хати щось скиглить довго й жалібно... Немов плаче...

Марина хотіла-б не чути того плачу. Вона іде знов до полу, лягає на його. Навіщо вигадувати всякі страхи, коли нічого того не буде!.. Ось скоро вернуться, увійдуть у хату й почнуть обтрусювати сніг.

Вона ясно уявляє собі, як вони роздягаються, як тане льод у їх на бороді та вусах і вода біжить на долівку.

«А що, казала: «сидіть дома»... А цього тепер не хочеш?» жартує Каленик і трусить на долоні срібні гроші.

Вона відбирає їх у його, а він не дає, лається і нишком од кума дошкульно щипає її... Вона б'є його за те в спину і товкає до столу, а сама дає їм вечеряти.

Ще й досі, хоч у їх двойко дітей, а третє вмерло, вони любляться з Калеником.

— Ех, коли-б уже скоріше їхали!..—перебиває Марина свої думки.

Минає година, минає друга,—нічого не чути. Марина уже й дрімала й прокидалась, виходила з хати до воріт,—немає нікого. А завирюха крутить, аж страшно.

І Марина знов лягає на піл і думає. Думає про Каленика... Серце у неї щемить. Хотілось-би нічого не думати, про все забути... Сон тяжить її вії, вона непомітно засипає, іноді розкриваючи очі й дивлячись на лампу.

І їй здається, неначе вона бачить чиюсь хату. У тій хаті горить лампочка, і незнайомі люди вештаються там. Вони схиляються над лавою і все водять руками по чомусь, а чому саме—не видно.

У руках у їх щось біле, чи крейда, чи сніг. Он воно й у відрі стоїть і з-під його тече вода...

«Що-ж вони роблять?»—Хоче дізнатися Марина.

Протискується межи людей і бачить, що на лаві лежать людські ноги, босі, без чобіт. І білі-білі, мов воскові... Де-ж голова?

А голови немає...

Люди труть руками ті ноги і від того в хаті стоїть грукіт. Мов хто стукотить у вікна й двері.

Марина прокидається, зхоплюється з полу, дивиться на лаву... Там немає нічого. Тільки знов щось, уже справді, стукотить у вікно й вона чує голос:

— Пусті-ть у хату!..

Серце у неї забилося з переляку і враз захололо.

IX

— Хто там? — питається Марина, схилившись до вікна.

— Заблудились... з дороги... Пустіть...—долітають до неї окремі слова незнайомого голоса, бо всього розібрати не можна.

У неї відлягало від серця.

— Зараз вийду!..—гукає вона, одягаючи кожуха, й виходить з хати.

Коло порога цілий намет. Вона ступає в його, набираючи снігу в халяви чобіт. Іде до воріт. Там крізь віхолу мріє людська постать у кожусі, уся запорошена снігом.

— Ради бога пустіть заїхати обігрітись!.. Трохи не пропали. Оце прибились на огонь...—гомонить подорожній.

— Хто ви такі, звідкіля,—питає Марина.

— З Петрівської якономії. Везу чиновника, пристава в містечко. Пустіть ради бога, бо чисто заклік!..

І по голосу Марина чує, що чоловік змерз до краю, але-ж як пустити? Чиновник... каже. А Каленик?... А коли це тільки підход, коли це тільки штуки, щоб вислідити Каленика з Петром?..

— Не можу пустити,—каже вона.—Чоловіка нема вдома, я сама з дітьми...

Подорожній одходить від воріт, іде до коней, вештається коло саней і через хвилину відтіля до воріт ідуть дві постаті.

— Пусти, молодице, в хату обігрітись. Ми нічого не зробимо. Хай і коней чоловік у двір заведе,—говорить друга огрядна постать.—Бач, яка віхола!.. Пропастися можна. Думали попасти в Горнівку, а попали он куди!..

Марина згадує, що й Каленик з Петром поїхали в Горнівку, і десь глибоко в ній заворушився знову жах: а що, як і вони отак заблудились?..

— Заїздить—каже вона, відчиняючи ворота.

Гримлять балабанчики, й виморені коні, обдаючи її потом, проходять мимо неї в ворота.

Через яку годину пристав і його візник були в хаті, розминались і грілись, утираючи червоні з морозу обличчя від води, що текла з їх волосся, вусів і борід, запорошених снігом.

— Ти вже, молодичко, дозволь нам переночувати в тебе. Бо вже куди тепер їхать?..—говорив пристав, ще не старий, невеликий, але огрядний і веселий чоловік з густою й довгою бородою.

Голос у його був басистий, але привітний і поважний, а очі, коли він говорив і дивився на Марину, мов гладили її, тихо осміхаючись з-під насуплених трохи брів.

— Що-ж, ночуйте,—відмовила, й собі усміхаючись, Марина.—Тільки, як над, їде чоловік, то буде тісно.

Пристав спитав, куди той поїхав і, почувши, що в Горнівку, сказав:

— Ну, то він там заночує на постоялому. Не біда!.. Там йому ще краще.

Тепер Марина й сама-б хотіла, щоб так було.

— Куди його їхати?.. Ми ось виїхали з Петрівки надвечір. Блукали, блукали, насилу потрапили на станцію. Звідти, здається, рукою подать до Горнівки, а ми он бач у другий край поїхали. Ну, що-ж, будемо спати, або що, — балакав, сидячи коло столу, розправляючи вуси й бороду і все чогось зводячи очі на Марину.

І видно було, що йому не хочеться спати і що зараз спати він не буде: не так починають грати в нього очі.

Він добув пляшку й випив з неї. Хотів, щоб і Марина випила, але вона відмовилась. Він засміявся і, насупивши свої до купи зрослі брови, пильно подивився на неї.

Марина почувала на собі той погляд і їй робилось ніяково. Вона потупила очі й злегка почервоніла. Але їй і самій хотілось так саме глянути на пристава і хорошенько роздивитись на його і вона зпідтишка зиркала на його.

Пристав ловив ті погляди й чудні вогники почали перебігати у його прижмурених, як у кота, очах.

Несподівано почалась якась непевна гра, і це зацікавлювало Марину, і потаємна радість починала ворухитись у неї в серці. Вона почувала, що ще не стара й не погана і що до неї ще можна залицятись, а думка про Каленика десь одступила геть. Бо їй тепер вірилось, що він заночував у Горнівці і до ранку додому не вернеться.

Розмовляючи з приставом, вона зачувала инколи скигління вітру з-надвору і тепер їй було навіть приємно його чути: нехай собі лютує на дворі, а в хаті гарно!

Через кілька часу візник приставів уже лежав на лаві коло дверей і, здавалось, спав. Пристав

лагодився на лаві, на покуті і підстилав під себе єнотовий кожух.

— От тепер добре буде! — балакав він, улаштувуючи під голови комір кожуха й лягаючи на нього, мов на подушку.—Можна й світло гасити.

Марина хотіла було сказати, що нехай горить, бо може таки Каленик вернеться з містечка, то йому легше буде потрапити додому. Але підійшла до столу й мовчки погасила лампу.

І ту-ж мить почула, що хтось доторкнувся до неї.

Вона відскочила від столу...

Х

Не може спати дід Кіндрат. Страшенно щемить у його плече. Напухло й болить. Неначе сверлом хто крутить. Сорочкою неможна доторкнутись. А тут ще завирюха... Вітер скиглить і крутить і б'є снігом... Залізна стріха всю ніч торожкотить, немов по їй хто ходить. А в комині щось плаче й плаче...

І дід хотів-би не чути того плачу, та не може не слухати його. І він пронизує йому душу.

А думки, дражливі й непевні, осідають голову.

«Життя каторжне!.. Не знайдеш у йому ніякого просвітку... Ввесь вік товкся, як проклятий, упадав коло хазяйства, платив усякі податки, а на старість довелось, мов собаці, стерегти чуже добро. А й від кого стерегти? Від своїх-же людей, таких-же як сам. От і ті злодіяки, що сьогодні крали, певно свої-ж люди. Не даром здалось, що голоси знайомі. Мабуть з хуторян».

І Кіндрат думав, що не так нестатки, убожество, а більше баловство призводять людей до крадіжок, а то й до розбою. Пригадав, що й самому йому траплялось красти за-молоду й снопи з панського

поля, й сіно, й ліс. Часто їздив уночі по вугілля, на шахти...

І нічого того не вважав за гріх.

Бо не з жиру-ж робилося, не знечев'я, а з не-
статків.

Бо коли понаїхало в степ отих аглійців, та
бельгійців, та французів, коли набралось, мов черви
в старій печериці, поляків, жидів, коли найшла сила
того голого та п'яного москаля, коли заревли гудки
на шахтах та заводах,—то тісно стало жити людям,
котрі звикли ходити коло хазяйства, коло хліба.
Молодий ще заробить. А старий—лягай, та й умирай...
Або крадь, поки в острог не попадеш.

«Така вже ідолова робота! Всі крадуть: і аглійці,
і бельгійці, і французи. Про поляка й жида гово-
рити нічого!.. Наше крадуть, а ми в їх крадемо»,—
думав Кіндрат і йому й самому тепер хотілося зро-
бити якусь велику кражу, щоб разом розбагатіти...
як Довгаленко. Той увійшов у компанію з жидами
та поляками, а тепер уже на своїй землі шахту риє!

— Тьху ти, яка бридня в голову лізе!—аж
у голос скрикнув він.—Яка там біднота краде! Бід-
ний у ярмі, як віл робить. Просто харцизяки, п'яниці,
щоб на горілку заробити! Погнала-б мене неволя
у таку ніч на кражу йти?.. А горілка пожене!.. На-
род тепер!..

Думки його путались, мов нитки, що позсову-
вались з клубка. І хоч він часто й побагато думав
про нове життя з його шахтами й заводами, але ні
до чого не додумався. Не міг охопити всього за-
разом: занадто воно було велике й складне.

Вугілля в печі вже давно погоріло. Треба було вста-
вати та засунути грубу, а то вітер витягне все тепло.

Дід устає з ліжка і йде до груби. Ліжко похит-
нулось і заскрипіло. Сашко прокинувся. Він мацнув
коло себе рукою—діда немає...

— Діду!..—злякано гукає він.

— Я тут. Спи собі!..—озивається дід, брязкаючи в п'їтмі заслонкою.—Ось закрию грубу, то й знов прийду.

— Ідїть, а то я боюсь.

— Чогож-ти боїшся?..

— Та... та мені снились... страшні люди...

— Що-ж вони робили?—питає дід, знов підходячи до ліжка.

— Взяли мене та й кинули в сніг, у яму... А сніг все сиплеться на мене, все сиплеться... А я лізу в гору з ями, лізу... Тільки долізу, тільки видряпаюсь, а вони знов мене кинуть... Та сміються... Та такі страшні-ї!

— То нічого. То ти будеш завтра на санках спускатись з гори... Давай спати, ще рано.

Кіндрат лягає знов коло Сашка.

«Поподряпаєшся, хлопче, в житті!»—думає він.—
«Скоро вже почнеш дряпатись з тїї проклятої ями. Всі жили повимотуєш, всі пучки позриваєш...

— Ну, давай, хлопче, спати!—каже він.

— А мені спати не хочеться.

— А мені хочеться.

— А ви не спіть.

— А коли хочеться?

— То кажіть мені казку.

— Он як! Як-же я казатиму, коли мені спати хочеться?

— Ви кажіть, а воно й не буде хотітись.

— Ну добре, слухай. У далекому царстві... за тридев'ять земель, аж там, де кінець світу, стояла гора.

Дід починає знов казку. Сашко слухає. Він добре знає цю казку, але буде слухати її десять разів підряд і вона буде йому однаково цікава. Він чує дідів голос, смутно розбирає слова казки і скоро помалу засипає.

— Ти-ж слухаєш?—питає дід.

Відповіді немає. Сашко знов спить. Пробує й дід Кіндрат заснути. Умощується, як зручніше, й закриває очі.

— Г-гу-гу!..—гуде вітер.

— Тах-тах-тах!..—відмовляє криша і мов уся будка дрижить від вітру.

— А щоб тебе побила лиха година, як ото ти так торохкотиш!—бурмоче напів крізь сон дід і засинає.

XI

А завирюха не втихає. Сніжані хвилі летять над землею, ледви торкаючись її. Небо темне. На горі завод дихає своїми п'ятьма огненними пельками й додає до завирюхи хмари диму й пари. Електричні лихтарі ясно й рівно горять, тільки иноді пригасаючи, немов блимаючи. А далі геть од заводу стоїть станція. Вітер січе її холодними сніжаними скалками, але нічого не вдіє їй: вона спить.

Спить в своїй квартирі начальник і спить при світлі, простягшись на жовтій ясеневій лаві, блідий телеграфіст, уклавшись шинелею і підмостивши під голову руку.

Він спить і не спить,—дожидає депеші. Тільки не може побороти дрімоти. Сон такий міцний і такий солодкий.

— Тр-р р!.. турчить апарат.

То дають депешу.

Схоплюється з свого твердого ліжка, тре сонні очі й приймає її.

«Поїзд № 5 забито заметами на 157 версті».
Поздравляю. Сиди дома й не рипайся.

Другу половину депеші додає від себе знайомий телеграфіст з сусідньої станції, Чубенко, що знає про надії його на відпуск.

— Свиня!—похмуро промовляє телеграфіст і пересилає депешу далі.

І скрізь по станціях ідуть-перестрибують ті слова: «поїзд № 5 забито заметами на 157 версті», і сонні люди, лаючись бурчать:

— Ну й нехай стоїть! І чорт із ним!

І знов лягають спати на тверді ліжка.

— Пропали святки!—теж сердиться телеграфіст на Раздольній.—Тепер доведеться сидіти отут у заметі з тією ступою!—лає він начальника.—Буде товкти що-дня!..

Вітер ударив снігом у вікно й мов посипав по ньому дрібним камінням.

— У, проклята віхоло, де ти взялась!—крізь зуби кидає він, глянувши на темне, забите снігом вікно і перевертається на лаві до стінки на другий, ще не перележаний бік.

— Так-так!.. так-так!..—настирливо стукає над головою годинник.

— Так... будь ти проклят!... — озивається до його телеграфіст.

XII

Віхоло утихла тільки в обід. Пристав поїхав, не дожидаючись кінця її, а Каленика й досі не було. І чим більше вияснялось на дворі, тим важче й темніше становилось на душі в Марини. Ті гроші, що дав їй пристав, пекли її немов огнем, і вона виняла їх з кешені й кинула на саме дно в скриню, щоб ніхто їх не побачив.

Їй сором було пригадати про те, що сталося уночі, коли вона погасила світ і пільма обгорнула її. Ніколи з нею поперед не траплялось цього... І як вона тепер, коли Каленик може загигає десь у степу, в заметі: або у шахті... Як вона могла наважитись на

таке! Як могла піддатись спокусі того бородатого чиновника? І що в йому так уподобалось їй?

І вона пригадала, що їй упали в око його ласкаві очі й довга викохана борода. Панська, не мужича борода. Захотілось узяти її в руки, погратись нею...

Це було вночі й було дуже недовгу хвилину. Мов якась таємна, непереможна сила обгорнула її солодкою, пекучою хвилею, підмило її й поняло всю разом туманом і забуттям і вона потопла в тому тумані, забула все... Забула про Каленика. А тепер нею опанував неспокій: де він, що з ним?

Десятки разів вона вибігала на вулицю й дивилась на гору: чи не їде Каленик? Але його не було.

Взяла лопату, повідкидала сніг од порога, поробила проходи до базу, комори й хлівця. Одкинула сніг од воріт у дворі і на вулиці, розкидала намет од воріт до самої дороги,—Каленика нема.

Погнала до річки, напоїла корову й телицю. Увесь час дивилась на гору, чи не покажеться звідти,—ні, нема.

Нагодувала свиню й почала викидати кізяки в базу з-під повітки, коли надійшла Петрова жінка Олена.

Потай проскочила вона до Марини, щоб не бачили люди. Удавала з себе веселу:

— Що наших немає? Загостювались у Горнівці?

Але по очах видно було, що вона дуже стурбована й думає те-ж саме, що й Марина.

— Загостювались... І казала-ж я: сидіть дома, хай йому всячина! Ні, в одну душу: поїду!. Ось і поїхали! Іди сюди...

Марина смикнула Олену за рукав до себе під повітку. Бо по вулиці йшла з відрами Рябчиха. Але та вже побачила їх.

— Здрастуйте! — гукнула вона. — А чого-ж це чоловіка вашого не видно? Чи поїхав куди?..

— А, щоб ти була провалилась отам у копанку!..—прошепотіла Марина.—Уже довідалась...

— Та поїхав ще вранці у Горнівку,—гукнула вона потім.—Скоро вернеться!

— Еге. А я думала, що дома.

— Ні, поїхав.

— Еге-ж... Так... так... Бувайте здорові!

— Бувайте!...

— Щоб ти була луснула...—знов помалу додала Марина, поблискуючи очима і взялась за кізяки.

— Уже довідалась, клята,—заговорила Олена.—Йй всюди діло!..

— А як-же, без неї й вода не освятиться!

Молодиці ще сумно побалакали й Олена, як у воду опущена, пішла до дому. Обидві вони тепер були певні, що з чоловіками їх трапилась якась пригода.

XIII

Сонце почало гаснути й спускатись до землі. Знов набігли хмари й почало вечоріти.

— Коли до вечора не приїдуть, то значить замерзли,—сама собі говорила Марина, вештаючись по двору.

Вона не могла сидіти в хаті й тільки на хвилину навідувалась туди до дітей і знов виходила на двір.

Вийшла ще раз за ворота й дивилась на гору. Ще недавно біла, гора тепер посиніла й потемніла, а по балці попід горою поліг туман. Там уже смеркало.

На горі не було нікого.

Марина схилилась головою на хвіртку й трохи не заплакала: так їй у-раз стало важко на серці. Але схаменувалась: сусіди можуть побачити, Рябчиха,—і відхитнулась від стовпа.

І в ту-ж хвилину їй здалося, що ззаду, з другого кінця вулиці щось підїжджає до двору.

Щось, мов голкою, шпигнуло в серце.

Вона озирнулась.

Їхня коняка... їхні сани...

Кинулась на зустріч.

— Каленик!..

Але на санях чужий чоловік.

Вона разом охолола, і руки в неї упали вниз, мов підбиті. Світ закрутився перед очима й вона часто-часто заморгала.

— Не жахайся. Тут і Каленик,—гукнув, осміхаючись, чоловік.—Одчиняй ворота.

Марина кинулась до саней, мов на землю з стріхи підтала бурулька.

— Каленику!..

— Я!..—почула вона з саней знайомий голос.

Каленик лежав на санях, закутаний в кожухи.

— Живий.

— Та живий.

— Боже-ж мій!...

Марина кинулась до його.

— А Петро?

— Петра завезли теж додому. Одчиняйте ворота,—смикаючи віжками, сказав чоловік, що привіз Каленика.—Вже не рано.

Сани підїхали під самий поріг і Каленика вдвох перенесли в хату.

— Прибились ранком до нас на хутір, розказував чоловік.—Коняка сама привезла. Зняли обох без чуття. Насилу поодтирали снігом... Кажуть: їхали в Горнівку, а прибились... куди-б ви думали? Аж у Каменку... За двадцять верст одвідціля.

— Еге... завела нечиста сила,—проказав з-під ганчірок Каленик.—Думали, що вже й світу божого не побачимо...

— Я вже й сама думала, що не вернетесь.
— Куди-ж пак! Того другого ледви-ледви одходили... Ну, прощайте, одужуйте!..
Чоловік узявся за шапку.
— Куди-ж ви? Ночуйте в нас!
— Та воно, по правді кажучи, проти ночі й страшно.
— Ні, я вас не пущу з хати!..
Марина одібрала у чоловіка шапку. Той довго не змагався, роздягся й зостався ночувати.

XIV

Каленик і Петро довго й тяжко хворали. Руки й ноги їм побило на рани й рани довго не загоювались. Але згодом усе позажило і на масляній вони вже гуляли знов укупі, згадували, як блукали в степу й скинули десь на шпилью рельси. Жалкували, що пропаде їхня праця дарма.

— Тільки ні, я не попускаю, щоб хто другий покористувався їми. Я тепер знаю, де ми їх скинули сказав червоний од горілки Каленик.—Я їх знайду!

— Навряд!—хитав головою Петро.—Проклята нечиста сила по таких місцях водила, що ми зроду там не бували!

— От я не знаю, чи бували, чи не бували. А нехай трохи постає сніг, то не я буду, коли не найду їх! Вони не де инше, як на степу у графа, десь коло Високої Могили.

— А шкода, коли не найдемо! Тяжко вони нам дались, та й Реві ускочило.

— А нехай, дурень, не лізе, куди не слід!..

Приятелі зареготались. Сміялись і Марина з Оленою. Сміялись і Каленикові діти. Бо справді Рева став тепер чудний: мов кінь безклубий, одне

плече нижче другого. Гарасько, Калеників син, так і дратує Сашка:

— А в тебе ді-ід безклубий!.. А в тебе ді-ід безклубий!..

— К-ха!—підморгнув Каленик,—як найду рельси, то треба буде йому якось чверточку купити!

— А треба. А то так, ні за понюх табаки чоловік плеча позбувся.

— А ви й життя свого трохи не позбулись!..— граючи чорними масними від горілки очима, завважила Марина.

— Дарма: бог не видасть, вовк не ззість!..

— Іменно.

Вони пили й їли, усі четверо веселі й здорові, і радились, коли й куди поїдуть знов на здобич. У хаті було тепло й весело. Діти сиділи на лежанці й їли млинці.

— Гараську! Хочеш горілки?—гукнув Каленик до сина.

— Хочу...—засміявся той, схиляючи на плече таку-ж русяву, як і в батька, голову.

— Ну йди пий!

— Не давай!.. Не переводь!..—скрикнула Марина, вихватила з рук Каленика чарку й випила горілку сама.

— А я таки дам іди, Гараську!.. Пий, чоловіком будеш!.. Гарасько разом випив чарку горілки й поперхнувся.

— Нічого, нічого. Вдруге солодша буде,—підбадьорював батько.—На морозі краще горілки й нема.

— Тату, — сказав Гарасько закусюючи млинцем,—і я поїду з вами шукати рельсів

— Добре,—сміявся Каленик, і з ним разом сміялись усі.—Підрости ще трохи... А я таки рельси знайду! Не я буду. Я пам'ятаю, де... Мое не пропаде!..

СПІВЕЦЬ

Оповідання

Заходив тихий літній вечір. Ми сиділи в глухому повітовому місті, в убогому номері гостиниці, Сиділи й сварились. Наша робота, через яку ми й попали в це місто, припинилась: була косовиця й люди пішли в поле. Навіть у волості нікого не було.

В такому стані, звичайно, в кожній недружній громаді виникають усякі непорозуміння і зводяться всякі рахунки.

До цієї благородної роботи, кажу, й ми взялися. Змагалися властиво Макогон із Старкевичем. Я держав нейтралітет. Змагання скоро наближалось до сварки.

Почав її, як і завше, Макогон. Він ображав Старкевича своєю недбайливістю, нерухливістю, байдужістю до роботи, тим часом, як Макогон не міг терпіти Старкевичевої уїдливості, дріб'язковості, якоїсь дивної в молодій ще людині старечої рівноважності та скнарості.

Цього разу у їх почалася баталія з приводу питання про наш національний тип. Спершу виясняли його, рівняючи до інших слав'янських типів, а потім заходились критикувати його. Брали часи минулі й сьогочасні.

Макогон, як звичайно, аби дратувати свого супротивника, мішав українців з болотом, надаючи їм усі

негарні риси, які були в характері Старкевича. Старкевич паленів з образи і гнув у другий бік, наділяючи український тип усіми рисами характеру Макогона.

Одно слово поєдинок був оригінальний і дуже характерний для нашої інтелігенції.

— Зовсім не те, зовсім не те!..—вигукував Макогон, незграбно розводячи великими довгими руками.

— Я кажу, що українець горне під себе кожна дрібницю, кожне сміття й дрижить над ним, як жид. Він не знає широких думок, надзвичайних рухів... Він усе звів до копійки, на прибуток... Колись казав: «жид, лях та собака—віра однака»...—а тепер сам у жида пошився!..

— Неправда ваша! Це наклеп на нарід. Наш нарід, на жаль, навпаки—не хазяїн, а ледащо, харцизяка. Про його все «дарма», «байдуже»... У тім то й лихо наще.

Кажучи це, Старкевич уїдливо підкреслював улюблені Макогонові слова—дарма й байдуже,—якому справді було «байдуже», про все, і таким ходом він підливав ще більше масла в огонь і полум'я сварки вибухало ще з більшою силою.

— Коли-б було байдуже!.. Не так-би соромно було, що ми нічого не маємо й не будемо мати. Ми нічого-б не робили, але набирались сили і взяли-б своє, а то ми метушимось, мов шашлі в трухлятині й за порохом тієї трухлятини нічого не бачимо... аніяких обріїв!.. Слимаки, зінські щенята!..—хрипко кидав слова Макогон, сардонично сміючись, широко розводячи руками й велично підводячи свою круглу, як гарбуз, вкриту чорним цупким волоссям, голову.

Він дивився переможцем.

А Старкевич, малий і сухорлявий з довгим і блідим остаркуватим обличчям, з поріділими висками, витягав наперед голову, і з старечими рухами своєї пісної фігури, з тримтінням рук, дошкуляв свого

ворога. В його фігурі було стільки роздратовання і пристрасти, що його було навіть жалко.

— Нехай слимаки!.. Нехай зінські щенята!.. Але ми щось робили,—говорив Старкевич наївпростець, забувши з чого почалась розмова й відкриваючи свої карти.—Коли є у нас яка культура, то то наше придбання, а не ваше!.. Ви тільки знали руйнувати, гайнувати!.. То вас нарід заклеїв ганебним клеймом: козак—

Коли не п'є, то нужу б'є,
А все не гуляє...

— Сором, ганьба!..—шипів він, покинувши своє місце й нервово ходячи з кутка в куток по кімнаті.

Уже почало смеркати. Наша служниця, Хана, давно внесла нам самовар, але ні Макогон, ні Старкевич про його не думали.

Макогон тепер лежав на кріслі, витягши ноги на середину світлиці й закинувши п'ятерицю в свою чуприну. Він, як артист із своєї картини, любував з Старкевича, якого так роздратував. Він пильнував кожного руху бідолашного свого товариша, такого протилежного йому влачею, пильнував кожної риси його пристаркуватої рудавої постати. Він не був злий з природи й коли-б йому хто сказав зараз: «дядьку!»—так ми звали його,—«ходім на Убедь!»—то він-би сказав: «стривай, от зараз!»—Налив-би шклянку чаю, не хапаючись випив її, обтер свої цупкі чумацькі вуса долонею, дратуючи Старкевича своєю байдужістю, й пішов-би своєю лінивою ходою, махаючи руками й немов ловлячи ними, що в повітрі, на річку розмовляючи на якусь соціальну або філософічну тему. Пішов-би на річку, а звідтіль потяг-би до клубу й там грав-би до світу на біліярді, розказуючи цвілій міській публіці веселі анекдоти, на які був митець, щоб прийти вранці в номер, сопучи роздягтися й спати потім до обід

Він саме хотів уразити Старкевича в найдошкульніше місце,—це було помітно з того, як він підвів правицю й зупинив її врівні з очами,—коли в нашу світлицю відчинилися з коридору двері і в їх ускочила пляма світла й висунулась голова хазяїна гостиниці.

— Вибачте, панове,—сказав він,— може ви хочете послухати співу нашого сліпого співця?.. Він був колись кантором у нас. Чудовий був у його голос!.. А тепер так от співа, як хто попросить.

— Добре,—сказав я, радий, що можна спинити товаришів.—А де він?

— Ось тут, у мене в залі.

— Ми прийдемо.

Двері зачинились.

— Хай йому грець!..—сказав Макогон, незадоволений, що йому перешкодили добити, як йому здавалось, Старкевича — Чорт зна що: слухати старого жида!..

Але коли ми з Старкевичем пішли, то пішов і Макогон.

В чималій залі горіла велика висяча лампа. Під нею містився обідний стіл, а навкруги його сиділа сім'я господаря і старий, сивий єврей.

То був сліпець.

І господар і сліпець були в типових єврейського закрою картузах. По всій групі було помітно, що тут свято. Якийсь ледви помітний настрій прокидався у їх обличчях. І справді, заходила субота.

Ми з Старкевичем увійшли й стали біля дверей. Макогон не хотів увіходити й став на дверях кашляючи й незграбно переступаючи з ноги на ногу. Він звичайно поводився досить вільно з усіма людьми і досить не ввічливо, але добродушно. За це йому багато вибачалось.

— От не чули... кхи... добра!..—хрипко бубонів він.

Господар гостиниці, молодий ще єврей, сів був до столу, але побачивши, що ми не сідаємо, і сам схопився. Молода вродлива господиня грала чорними блискучими очима, переводячи погляд то на нас, то на чоловіка.

— Він вам заспіває «Вечірню пісню»,—сказав господар тихо, уклоняючись до нас і мов ховаючись щоб сліпець не помітив його рухів.

Сліпець сидів за столом нерухомо, мов статуя. На спокійному його обличчі не було помітно ані якої думки. Сиве волосся вибивалося з-під картуза і спадало вниз трохи не до плеч. Незрячі очі, ясні й чисті, дивилися спокійно, нічого не бачучи.

Але враз обличчя його перекривилось, неначе йому стало дуже боляче; він увесь зігнувся, притиснув праву руку до щоки й заспівав.

Голос був справді ще й тепер гарний, але сила була не в голосі, а в тій експресії, з якою він співав. Це був такий чужий для мене спів і такий оригінальний дико оригінальний. Я жадібно стежив усіх рухів співця і ходу мелодії. В їх було щось для мене надзвичайне, щось чуже й архаїчне, але міцне й палюче.

Морозом сипало поза спиною.

Старкевич слухав уважно, але Макогона цей спів дратував. Він органічно не розумів співів і музики. І він смикав мене за полу й казав досить виразно:

— Ходім, ходім!.. Пхи!.. виє, як пес, старий жидюга!.. Не варт слухати...

І справді, спів був дуже схожий до виття якогось дикого звіря, навіть, я-б згодився,—до виття пса. Але яка безодня суму, непереможного суму, була в тому співі! То скаржився до неба справді покинутий, загнаний у пустелі звір, якому прийшов час умирати. І він скорчившись уночі на голому, холодному камені, проти ясних байдужих зір, голодний і стурбований, виє всією своєю істотою і вірить, що голос його почує небо й воно врятує його.

Я не міг зрозуміти, про що він співає, чути було тільки кілька разів знайоме слово «Ізраєль», але з того, як уважно і з яким захопленням слухали співу господар і його сім'я, видно було, що співав він про щось поважне, щось болюче й пекуче, що то була молитва вигнанця на чужині за свій рідний, далекий, тепер уже напівфантастичний, але незмінно дорогий і святий край,—про осяяний містичним сяйвом Сіон...

Очі молодої господині потьмарились і журливо спустились униз довгі шовкові вії. Сяйво лампи освітлювало її вродливе нерухоме обличчя і вона здавалась мені в цю хвилину символом журби свого народу...

Я дивився на неї і на співця. На його обличчі щось забриніло. То були сльози, справжні сльози. Плакали сліпі очі за тим осяяним Сіоном, за незабутнім Іерусалимом, за тихою долиною Іосафатовою.

Я думав: яку треба мати віру в свій народ і який непереможний інстинкт до рідного краю, щоб не забути його за тисячі літ, у далеких краях, у всяких обставинах життя, і щоб плакати за ним старими незрячими очима перед чужинцями.

Мені пригадався псалом: «На ріках вавилонських там сідохом і плакахом»... Не тільки там плакали сини Ізраїля, плачуть вони ось перед нашими очима...

Ми мовчали. Навіть притих і Макогон. Не знаю, що він почував, про що думав Старкевич, але мені було до болю соромно, і в мене до горла підступали сльози. Якими нікчемними, непотрібними й гидкими здались тоді наші розмови про рідний край, рідний нарід і його долю!

Все то були слова й слова, холодні й нещирі...

Коли співець скінчив свою пісню, я вийшов мовчки, не сказавши ні слова. Не міг я тоді сказати нічого. Думки мої неначе розбіглись і слово не наверталось на язик,

Непомітно вийшов я й пішов на річку, на міст, і довго стояв самотно вночі над нею, слухав співи, що долітали з хутора за річкою, й дивився, як дрижать і грають на темній воді зорі. «Так вони виблискують тепер,—думав я,—і в воді Іордану»...

Я нічого не сказав тоді співцеві... Але тепер, з другого краю, через кілька часу, коли пригадаю той вечір, я кажу йому: «Спасибі!.. Спасибі за спів... За сльози!.. За те, чого я навчився з того співу, з тих сліз!..».

1903

VAE VICTIS!..

Оповідання *)

Смеркало, коли скінчилось повечеріс і з церкви почали помалу виходити ченці, послушники і кілька душ мирян.

Було холодно й кропив дрібний осінній дощ. Тепер він трохи притих і тільки, коли часом зривався вітер, то буйні й холодні краплі злітали з пожовклого листя дерев, що обступали доріжки монастирського подвір'я, і дружно падали додолу. Ченці й миряни щільно закутувались у одіж і похапливо прямували до будинків, де були келії братії й помешкання для богомольців.

Нарешті з церкви вийшов ігумен і з ним різничий. Обидва високі й огрядні у чорних керечах і високих клобуках, вони, не хапаючись, ішли до свого помешкання по широкій середній алеї, про щось розмовляючи. Коли вони підходили до будинку, де жив ігумен, і коли той прощаючись з різничим, поважно кивав йому клобуком, до його підійшов, низько уклоняючись, увесь мокрий, молодий послушник і подав пакунок.

— Пошта. — сказав він.

Ігумен взяв пакунок, розгорнув папір і мовчки передивився адреси листів, що були прислані до монастиря.

---

*) Відзначене премією на літературному конкурсі.

— Оці два віддай епітимістам! — сказав він, оддаючи назад два листи послушнику, і, повернувшись пішов у будинок.

Послушник зняв шлика, труснув мокрим волоссям, що спускалось йому на плечі, й подався у другий край подвір'я.

— Олексію!.. А Олексію! — покликав його з другої алеї старик, сухий і згорблений, увесь сивий з великими навислими бровами чернець. — А йди, лишень, сюди!..

Старий стояв і, хитаючи головою туди й сюди, мов гадюка, що пливе по воді, чекав послушника. Той щось пробубонів стиха, але повернув і пішов до старого.

— З пошти приїхав? — запитав він, вдивляючись олив'яними сльозливими очима в Олексія.

— Еге.

— А це листи кому?

— Епітимістам.

— А ну, покажи.

І старий взяв листи тонкими кощавими пальцями і, шамкаючи щось беззубим ротом, перевертав їх з боку на бік, мов вишукуючи в їх щось небезпечне, щось таке, що треба знайти і знищити.

Але такого нічого не знайшлось, і він ткнув їх послушникові.

— Еге, листи!.. Не втерплять, щоб не писати і в монастир!..

Олексій узяв листи од Пафнутія, — так звали старого, — й подався своєю дорогою, з ненавистю шепочучи:

— У, іроде, і тут тобі треба! Коли вже ти здохнеш!..

Дощ знову припустив. Дмухнув вітер і хряснув монастирськими ворітьми, що саме в тій хвилині зачиняв на ніч воротар.

Пафнутій припинився на дорозі й довго стояв під дощем, дивлючись на браму й на воротаря, й вороже хитаючи головою.

Подекуди по келіях заблимало світло. Смеркало. На монастирському подвір'ї було зовсім тихо, тільки під довгою повіткою, у однім кінці його, було чути гомін. То біля своїх возів та коней розмовляли богомольці-селяни. Коні гучно жували сіно й часом порскали.

Пафнутій пішов у той край.

Олексій знов перебігав двір з одного ряду будинків до другого. Він шукав штрафованого воропановського попа, щоб передати йому листа. В келії, одведеній під епітимістів, його не було, — кудись пішов.

Олексій шукав його по всьому монастирю і на решті дізнався, що той пішов до о. економа.

Тепер Олексій біг туди.

— Молитвами святих отець наших, господи, Ісусе Христе, сине божий, помилуй нас! — вигукнув він тонким завченим гласом установлене вітання, увійшовши в сіни помешкання о. економа й стоячи під дверима його келії.

— Амінь! — почулось відтіль. — Увійходь.

Олексій одчинив двері й увійшов.

У келії були: сам господар її, монастирський економ, о. Помпей, середнього зросту товстий чернець з повним спокійним обличчям і блискучою широкою лисиною, й сухий, безгрудий, молодий ще, воропановський батюшка, о. Сергій. Він-же кашляв і кривився, мов його що м'яло. І гість, і хазяїн сиділи біля столу й збирались пити чай.

Олексій уклонився їм низьким поклоном, передав листа о. Сергієві і, вийшов знов з келії.

О. Сергій якось несміливо взяв у руки вогкого, заляпаного дощем листа, підніс його до світла й слабозорими очима подивився на напис.

Рука була знайома.

Він осміхнувся кривою болізною усмішкою й положив листа біля себе на стіл, не розриваючи конверта.

— Що-ж ви не читаете? Рвіть та читайте! — промовив ласкаво о. Помпей, помітивши на обличчі о. Сергія знайому усмішку, від якої йому самому завше ставало якось ніяково, мов починало що ссати за серце.

— Нічого, ще встигну, — одповів о. Сергій, з тією самою усмішкою дивлячись кудись в куток, і глибока морщина біля правого його рідкого русявого вуса зробилась ще глибшою й кривішою, і Помпею на хвилину здалось, що саме в їй, у тій морщині, й боляче о. Сергію.

— Ну, то будемо чаювати.

Помпей білою пухкою рукою посунув склянку чаю до о. Сергія, кинув цукру в свою склянку й почав його розмішувати. Тільки його брала цікавість, що то за лист лежить на столі, і чом його не хоче читати о. Сергій.

— Вибачте, мені треба на хвилину вийти, де що сказати людям. Я зараз вернусь, сказав він, устаючи з-за столу.

— Нічого, йдіть...

— Я зараз прийду! — І Помпей вийшов з келії, думаючи, що його гість не хоче читати листа при чужій людині.

І він не помилився.

Як тільки Помпей вийшов із келії, о. Сергій, хвилину прислухавшись до його важкої ходи, узяв у руки листа й розірвав конверта. Він хутко пробіг очима листа, й бліде його обличчя зробилось мов ще блідішим, й знову на ньому зачорніла та глибока морщина біля правого вуса; яка так угрущала Помпея.

— І тут не кидають—у цій могилі!—з притиском сказав він, важко п двівся, мов розбитий, із свого місця, постояв хвилину, мов вагаючись, й підійшов до невеличкої шаховки, що чорніла в кутку келії.

Він одчинив дверці тієї шаховки, узяв відтіль якусь посудину—одну більшу, другу меншу, налив з однієї в другу раз і випив, налив у-друге й випив. Хвилину знову вагався, ніби прислухаючись, чи не йде Помпей, і випив у третє. Тоді причинив дверці шаховки, пішов і сів на своє місце.

Коли увійшов Помпей, то він зразу помітив, що листа на столі немає і що його гість був біля шаховки.

— Вибачте, отче, я трошки випив, — хитнув головою в куток о. Сергій і винувато осміхнувся.

— Нічого, на здоров'я!..

— На що мені здалось те здоров'я, коли на світ дивитись гидко. Ех, отче Помпею, важко жити на світі й гидко дивитись на людей і на вчинки людські!.. Вириють вони могилу для свого брата, шпурнуть його туди живого, кидають у ту могилу камінням, та ще й заглядають: чи попав камінь у його, чи боляче вдарив?..

— Це ви про листа?

— Та вже ні про що друге!—гірко мовив о. Сергій і закашлявся.

Помпей похитав головою:

— В миру живуть люди мирські й діла творять.

— А ви думаєте, у вас краще?.. Ви певні, що оце зараз не стоїть Пафнутій у вас під дверима й не прислухається до нашої розмови, щоб завтра піти з доносом до ігумена?

— Ну, зараз то його немає, ще десь по надвір'ю, мабуть, вештається, а іншим часом, то—справді, і Помпей покрутив головою, прижмуривши око.

— А ви думаєте, відкіля береться його прозорливість? Оце тепер, там під повіткою мужики з Перещепиною, то він біля їх десь у пільмі стоїть, прислухається. А завтра, як підуть питати поради святого старця, то старець їм такої закрутить, так їм розкаже про все, що їх турбує, що вони в ноги йому кланятимуться, як святому. І скрізь по селах будуть трубити його славу.

— Бог з ним, отче, не чипайте його, й не согрішайте: перед богом кожен дасть одповідь за себе. Немає бо людей, щоб не були грішні!—заспокоював Помпей о. Сергія.

Але той не скорявся. Лист збентежив усю жовч, що зібралась у його серці, а горілка піддала сміливості йому, хоч він завжди був чоловіком боязким. Помпей добре його знав за ті півтора місяці, що він пробув на послушанні в монастирі, і тепер збагнув, що мабуть дуже поганого листа приніс сьогодні Олексій отій бідній, знівиченій життям людині, коли вона насмілюється так казати, про Пафнутія, що панував над усім монастирем, якого боялись всі, од ігумена до останнього послушника.

— О, я знаю, що він корисний для монастиря,—казав далі о. Сергій,—хто про те каже! Але-ж це чистий...

І він сказав таке слово, що Помпей аж підскочив із свого місця.

— Ці!.. цитьте!—жахливо прошепотів він, озиряючись на двері, і в ту саму хвилину хтось досить сміливо постукав у двері келії.

О. Помпей на хвилину мов стерявся, але скоро оправився й спокійним голосом гукнув.

— Увійходьте!

Двері одчинились, і в келію увійшов другий монастирський епітимист—священик Аркадій Завадовський.

Як тільки він переступив поріг, то зразу зда-лось, що келія полюднішала й зробилась меншою, бо о. Аркадій був чоловік високого зросту, з відкритим обличчям, з вільними розкидистими рухами всього тіла й буйним, як у Авессалома, волоссям. З-під густих, трохи навислих над прямим носом брів у його дивились великі сірі очі, і здавалось, що з них іде якесь проміння. Вигляд тих очей був гострий, мов у дуже нервової, або в дуже талановитої і енергійної людини.

— Це казна-що,—ви сидите сами тут, а мене не покликали!.. Та ви на суху?—іронічно запитав він, підходячи до столу й бачучи, на йому тільки чай.— А-ну, отче економе, чи не добудете, ви чого небудь до чаю. Дайте горілки!.. Це ні на що не похоже, це не монастир, а тюрма,—змінив він одразу тон, мов демено ход човна.

— А що таке?

— Як, що таке? Запруть чоловіка в оцій хурдизі, а там дома сім'я умирає. Нікому поради дати, нікому за доктором послати, бо нічим і заплатити. У-у-у!—застогнав він, хапаючи себе за груди,—надало мені оцю хламиду на себе натягти!..

І він рванув на грудях своїх рясу, скинув її з себе й шпурнув геть, не дивлячись.

— Дайте горілки!..—гукнув він знов до хазяїна келії, що вже вештався біля шаховки у темному кутку.

— Зараз зараз!.. Що це ви сьогодні такі стурбовані?—казав о. Помпей, підносячи до столу пляшку й чарки і йдучи до дверей, щоб на всякий випадок взяти їх на гачок

— Чого стурбований?.. Листа сьогодні мені прислано. Такого листа, що краще-б він десь у дорозі застряв!..

О. Сергій глянув на його й мов хотів сказати очима, що й він має в кешені такого листа, але тільки осміхнувся.

— Пише жінка, що троє дітей лежать в скарлатині, а одну в понеділок на кладовище однесли. Того й дивись, що другі діти захворіють. А в неї ні хліба, ні топлива, ні копійки грошей!.. А я тут сиди, та додержуй строку, який велемудрій консисторії загодно було мені призначити!.. Давайте горілки!

Помпей дав йому чарку, і він з розгону, мов вона була порожня, перевернув її собі під вуса, скривився, крекнув і підставив, щоб той налив удруге. Так само він спорожнив і другу чарку й поставив її на стіл.

— Тепер чаю!

Помпей дав чаю, і о. Аркадій, виливши половину шклянки в блюдце, почав жадливо пити гарячий напитек.

Тепер графінчик з горілкою стояв на столі, і хазяїн і гості, п'ючи чай, часом черкали й по чарці, більше мовчки. Кожен з їх думав про своє, і не веселі були їхні думи.

Коли в келії робилось тихо, то було чути, як на дворі шумить дощ, що, здавалось, зарядив на всю ніч, і той шум дощу і вітру так гармонував з настроєм гостей о. Помпея і його самого.

Сум стискав їхні серця.

— Я уявляю собі,—говорив о. Аркадій—що там тепер робиться в мене дома!.. Піч холодна, нетоплена хата, вимучена, знесилина мати й хворі діти... лежать в жару червоні, непритомні... Нікому їх доглянути, бо й наймички немає. Баба там стара ходить... яка з неї користь! А я тут сиди... А на якого греця я тут, кому потрібний, яке я діло тут роблю!

— Та може-ж дома вже й не так погано, як вам здається,—вставив своє слово о. Сергій.—Правда, скарлатина важка хвороба, але дасть бог, всі одужають.

— Всі одужають... а Шура, моя найкоханіша дитина, одужає?.. Я-б шмат серця свого одірвав, щоб

вона була жива, і може-б вона не вмерла, коли-б я був дома.

— Погана, погана справа...

— Слід-би вам бути дома,—сказав о. Помпей.— Я так думаю: ідіть ви завтра ранком до ігумена, візьміть у його по́свідчення, що ви поводили себе в монастирі пристойно й послушаніє несли, як слід, нехай він пустить вас до архірея. Поїдете ви завтра ранком до архірея й попросите...

— Я й сам знаю, але просить оцього вашого хама, щоб він дав мені похвального листа?.. Ніколи я цього не зроблю. До його що-дня Пафнутій ходить і морочить йому голову. Ще вчора він докоряв мені, що я пізно прихожу до служби. Нізачо я його не прохатиму!

І всі знов замовкли, мов прислухались до дощу.

— Ні, ніякого добра я не знав і не бачив у нашому званні. Як тільки вирвусь із цієї хурдиги,—говорив немов тільки про себе о. Аркадій,—то буду клопотатись, щоб хоч перевестись у воєнні священники. Все-таки там більш волі, все-таки ми там більш на людей похожі. Заберусь куди небудь у Мевр, або в Фергану й візьмусь знов за музику й композицію. Тут-же я, в оцій мізерній Нехвороці, по пів року й інструмента в руки не беру. Одстав, обледащів, на чоловіка перестав бути похожим! А там я знов оживу!

І він задумливо дивився через самовар кудись в далечінь, і перед ним проносились осяяна сонцем далека Фергана, смирні й ледачі сарти й веселі офіцерські компанії. а в душі починали зарюватись незнайомі, нові мелодії, широкі й вільні, і йому стало зразу сумно-сумно й жалко свого молодого минулого, свого загубленого життя й талану.

— Вип'ємо!—відповів йому о. Сергій.—За ваше нове життя, воно... ще для вас може бути. А для

мене все загублено. Мені залишилося тільки могили
ждати собі!

— Чому-ж так?—ви ще житимете; ви ще зов-
сім молода людина.

— Де там мені жити,—з сухотами довго не
проживеш! Туберкульоз не шуткує, а певно веде
в могилу. Яке вже тут життя, коли...

О. Сергій закашлявся і не міг доказати того, що
хотів. Він схопився за груди, мов хотів видавити
з їх щось, і очі його з натури блищали, мов шкляні.

— Краще вип'ємо за вашу військову кар'єру!—
сказав він, оддыхавшись.—Будьте здорові, бажаю
вам усякої удачі!

— Спасибі!

— І я бажаю,—промовив о. Помпей.

— Коли будете десь у Фергані, то зійдіть на
саму найвищу гору, на самий що ні на єсть вищий
шпиль і згадайте мене, Сергія Вишинського, воропа-
нівського попа: був піп—і немає його, був чоловік—
і зник без сліду. А як він любив оті шпилі високі та
гори. Як він...

Кашель знов почав його душити.

Було вже під північ. У келії стало душно. Чути
було, як на дворі шумить вітер, але чи йде дощ, чи
вже перестав,—розібрати було неможна.

Помпей і о. Сергій увесь час сиділи біля столу,
а о. Аркадій все ходив із кутка в куток келії. Го-
лова його палала і від думок і від випитого. В роз-
дратованій його уяві, змінюючи одна одну, повста-
вали ясні й палкі картини того життя, якого він так
жадав. Він бачив осяяну сонцем Фергану, білі, на
сонці мов ще біліші, сорочки салдатів і кітелі офі-
церів... Блищать мідяні військові сурми й гримить
оркестр. Він грає його бойовий марш...

Потім йому зараз уявляється, що він чує свій
похоронний марш, який вже давно, несвідомо склався

у його голові в оцім монастирі. Офіцери несуть труну товариша. Гримить марш, потім затихає. Салдати співають: «Христос воскрес». — значить це вмер хтось на Великдень. А він, о. Аркадій, йде перед труною й кадить і те-ж співає: «Христос воскрес»...

О. Аркадій зупинився біля вікна келії. Воно було зачинене віконницями з середини і не було видно, що діється на дворі, але він почув, що йде дощ.

І зразу всі думки його одмінили свій ход.

Там, у Нехворощах, умирають діти, вибивається з сили жінка, а він тут марить про якусь Фергану і нічого не робить, щоб допомогти їм вирятувати із біди.

— Іду, зараз їду! — гукнув він повертаючись од вікна до світла.

— Це куди? — запитав Помпей.

— В город, до архірея! Скажу, що нехай, що хоче робить, а пустить мене в Нехворощі!

— На чому-ж ви поїдете? Підводи-ж немає, та й ніч тепер!

— Чому там ніч, — скоро буде ранок, а немає підводи, то й пішки піду!

І вже він надягав рясу й шукав бриля.

— Прощайте!

— Отець Аркадій, та куди це ви? Пождіть-же хоч ранку, заявите ігуменові.

— І без ігумена обійдеться, нехай дрихне собі! Прощайте!

І він хутко вийшов з келії.

II

В кімнаті зостались о. Сергій і Помпей.

Здивовані, вони першу хвилину мовчки дивились один на одного: так несподівано покинув їх третій бесідник. І хоч вони знали характер о. Аркадія, але

все-таки не сподівалися такого вчинку. На дворі ніч, дощ; всі виходи з монастиря позамикано і без дозволу ігумена нікого не випустять. До города, де живе архієрей, добрих дев'ять, або й десять верстов; дорога—то лісом, то болотом, а потім по кучугурах піску до річки; а там залізничий міст, через його теж уночі можуть не пустити... Все це знали і о. Сергій і Помпей і їм не вірилось, що о. Аркадій справді здійснить свій намір, що прийшов йому в голову так несподівано, під чаркою.

І вони ждали, що о. Аркадій скоро вернеться знов у келію, але він не вернувся.

— Оце так!.. Надумав і зразу з хати.

Тільки навряд, щоб владика Мемнон пустив його...

— А може й пустить.

— Навряд. Не такий він.

О. Помпей потягся й позіхнув. Він уже був не геть від того, щоб роздягатись і лягати спати, але о. Сергій, здавалось, і не думав кидати його теплої кімнати. Тепер він встав зі свого місця й ходив по хаті слідом о. Аркадія й про щось думав.

— Знаєте, про що я думаю,—сказав він переходя до Помпея,—я заздрю о. Аркадієві. Все-таки у його є сім'я, є місце, де він потрібний людям, є у його характер,—бачите який він! А головне—є талант. Коли-б ви знали, який він музикант!.. Мені довелось раз його чути, як я ще був семинаристом, а він уже був у рясі, і я сидів і плакав, слухаючи, як плаче скрипка в його руках, і уявляючи собі його долю, як вона його скрутила...

— Що-ж кожному своя доля призначена від бога. А у вас хіба немає сім'ї?

— І в мене є, але річ не в тім; нащо одному дається сила, здоров'я, щастя, а другому нічого не дається? Нащо, коли людина почне ліпити своє

щастя, як ластівка гніздо, хтось візьме зірве те гніздо й шпурне його геть? Кому потрібні муки мільйонів зовсім, здається, ні в чім неповинних людей? Візьмімо мене. Ви-ж мене знаєте.

Помпей хитнув головою, потверджуючи його слова.

— Був я звичайним хлопцем, добре вчився в бурсі й семінарії... Ніяких провин за мною не було. Кінчив семінарію, думав: піду служити народові, темним людям... Зроблю хоч малу користь їм. Відкрию в парафії школу, буду казати що-неділі проповіді...

О. Сергій засміявся й разом закашлявся, і не можна було розібрати, чи він властиво сміється, чи кашляє.

— Ще будши в семінарії, цілу сотню понавирізував я усяких збірок тих проповідей, та позаводив у палітурки,—говорив він гірко, трохи оправившись від кашлю.

— Златоустом думав бути... безсребреником! Хотів нічого не брати з мужиків за тебе. А ось тепер що таке я?.. Сами бачите.

— Що-ж, о. Сергію, кожному, кажу, своя доля. Одбудете епітимію, поїдете в свою Воропанівку, там одпочинете, поправите здоров'я й будете жити, бога хвалити!

Помпей говорив це, аби утішити о. Сергія, але й він сам не вірив ні крихти в те, що говорив. І він добре бачив, що цей молодий батюшка зовсім розламана рослина, що в грудях у його гніздяться сухоти, а в серці якесь важке, непереможне горе. Що саме завдає йому суму, він не знав і ніяково було зачипати й розятрювати чужу пекучу рану, але чулось, що горе велике й що не даром ця людина так жадливо п'є горілку, хоч та горілка зовсім не до смаку їй.

— Ні, не буде того, що ви кажете—сказав о. Сергій, підходячи до столу й наливаючи в чарку останню горілку.—Ніколи не буде! Ви прочитайте тільки цього листа, й сами побачите, що то марні слова, що то полова... дмухнув вітер і розніс її.

— Ну, навіщо я буду читати чужі листи,—одмовлявся Помпей, хоч у душі йому хотілося знати, що там у тому листі написано.—Лучче так скажіть, коли вже на те пішло.

— Ні, ви прочитайте, ви прочитайте, тоді будете сміятись з мене!

І голос Сергія затримтів.

— Боже мене спаси!.. Хіба я думав сміятися з вас?.. Голубчику, ви простіть мене, коли я необережно сказав зайве слово.

І Помпей досить проворно схопився із стільця, не вважаючи на те, що був чоловік досить огрядний, і взяв о. Сергія за руку.

— Бог з вами, що це ви вигадали?.. У мене й на думці ніколи того не було!

— Ну, от прочитайте, тоді й знатимете... все знатимете!..

Він сунув у руку Помпея листа, той поклав його на стіл, взяв з вікна окуляри й присів до столу, щоб читати листа.

О. Сергій став проти його, спершись боком об стіл, засунув руки у кармани підрысника й мов за-мер; тільки очима моргав проти світла.

Помпей читав не скоро, мов обмірковував кожне слово.

— У, мерзота!.. пробурчав він у однім місці.

Перевернув листа на другий бік, дочитав до краю, згорнув його, як він був, положив на стіл, накрив рукою і, дивлячись через очки на О. Сергія, промовив:

— Так он воно як!..

— Як бачите.

— І це правда?..

— Правда.

Помпей дивився на о. Сергія широко розкритими очима, мов бачив його вперше.

— Що-ж тепер робити,—питався він,—як-же тепер бути?

— А нічого не робити,—ждати смерти й умирати.

— Ні, так не може бути, це неправда, ви помиляєтесь!

— Правда, гірка, гола правда! Ви не вірите, то я вам все розкажу. Усе оте настояща правда, що пише писар... я знаю, що то писар пише, хоч він і руку одмінив. Уже, може, десятий лист він мені такий пише.

— Та невже матушка... того... з отим учителем?

— Правда.

Помпей журливо покрутив головою.

— І ви зрозумійте, що так мене мучать уже три роки. Я вам усе розкажу. Ще я не скінчив семінарії, як уже мене засватали! Бачите, мої батько й мати люди бідні, темні... дяк та дячиха... покладали на мене всі свої надії, хотіли вивести в люди. Вони спали й уві сні бачили мене попом, бо їм здається, що кращого й вищого над попівство нічого немає. Ну не встиг я ото скінчити курсу, як саме підчас екзаменів умирає в нашому селі, Веселих Тернах, піп, о. Петро. Нашим зараз і впади в голову думка: от гарно було-б, коли-б наш Сергій зайняв цю парафію! Але як її добути? З того то й уся біда зчинилась. Після о. Петра зосталась жінка й три дочки. Дві ще невеликі, а одна старша, саме кінчала вчення в єпархіяльному. Наші і надумали з удовою: поженемо дітей, ублагаємо архієрея, щоб парафію

віддав Сергієві, то буде усім добре—і нашим честь та пошана, й удові з дітьми не треба вибиратись з церковної хати.

Помпей знов сидів й уважно слухав оповідання о. Сергія, а той ходив по кімнаті, згорблений, немов увесь побитий, спиняючись часом, щоб відкашлятись. У лампі чи догорав гас, чи нагорав гніт, і в кімнаті було темнувато, а знадвору часом доносився шум вітру й торохтіння залізної покрівлі.

— Тільки я приїхав додому, як наші й почали мене умовляти: женись та й женись на Оксані! І нашу старість заспокоїш, і сім'ї Дашевських добро зробиш, та й самому буде добре. Одним словом накрили мокрим рядом, не дали й світу божого побачити. З Оксаною ми були знайомі, але так, щоб почувати симпатію одне до одного, того не помічалось. Чужі були зовсім. А тут почали нас що-дня зводити: то у їх чай, то у нас, то у їх вечеря, то у нас. Сидимо звичайно увечері в залі, коли, дивись, старі зморгнуть ся й одно по одному повиходять у другу кімнату, zostавлять нас на самотині.

— Це так звичайно роблять. Стара штука,— вставив слово Помпей.

— А ми сидимо та мовчимо: чужі зовсім між собою. А тут батько й мати що дня пристають: «сватай Оксану та й сватай! Не упускай часу, бо Дашевська була у архірея й прохала дати місце її зятеві, і він буцім на це згодився». Отак крутили-крутили, сам батько у старої Дашевської посватав для мене дочку, а та дала слово за Оксану, та через місяць і повінчали нас. Хотів був я просто з-під вінця піти під повітку та надіти петлю на шию, та, знаєте, проклята логіка та філософія: треба, бач, не бути егоїстом, не про своє щастя треба дбати, а про щастя других людей... треба себе приносити в жертву людям. От і приніс, та не одну жертву, а цілих дві заразом!

— Ех, коли-б я знав, що так буде,—говорив о. Сергій, хапаючись рукою за голову,—то я-б з-під вінця утік світ за очі.

Йому тепер знов згадалось все минуле, тільки теперішній настрій його усе те обкрасив у чорній колір, не кинув ані одного просвіту. Тепер минуле здавалось йому якоюсь ніччю, в котрій він блукав безсилий і затурбований, і якісь темні, ворожі сили кидали його з одного боку в другий, топтали і рвали його. Як тільки він скінчив семінарію, то уже й не бачив собі ніякої удачі, мов разом хтось одібрав у його й право на неї.

— Тільки женився,—мов самому собі розказував далі о. Сергій,—поїхали з жінкою та з тещею до архієрея прохати Веселих Тернів. Пішла теща сама, думала ублагати владику, а той її, звичайно, прогнав: «віддала дочку за «кончившого курс», то й буде з тебе! Нехай собі зять шукає другої парафії, а на цю вже є піп. Не стану я передавати парафії родичам, мов яку спадщину!»...

— Вернулась стара в номер, посилає мене. Пішов я—теж саме, та ще каже: «що ти за чоловік, який з тебе буде піп, коли ти за бабів ховасішся, через їх язик та сльози хочеш собі парафію добути»!—От як!

— О, влади́ка Мемно́н суворий!..

О. Сергій хитнув головою й подивився на Помпея. Той, обпершись ліктем на стіл і схиливши голову на руку, сидів і слухав.

— Вернулись додому. Дома сльози та досада. Приїхав новий піп, виселив з хати тещу. Прийняли її наші. Тіснота така, що нігде повернутися, а тут зима заходить. Послали мене знов до архієрея: «проси хоч якої-небудь парафії, та забирай свою сім'ю на свій хліб». Чуєте?—«свою сім'ю»... Після семінарії ще копійки грошей не заробив, а вже в мене «своя сім'я»!

— А таки справді, — довелось вам того... кру-
тенько.

— Поїхав, ублагав владику, дав він мені пара-
фію в Воропанівці. Забрав сім'ю, поїхали туди... Ще
по дорозі чуємо: «еге-ге! це та Воропанівка, що все
попи мруть!» Отаке! виграли справу... Теща зараз
у сльози, а жінка сидить на бричці та насіння лус-
кає. Їй усе одно, куди її не повезуть, сидить, мов
дерев'яна!.. Ні до мене, ні до матери. Ніколи я од неї
й доброго слова не чув.

— Приїхали в Воропанівку. Село чимале, люди
заможні й хата для священика церковна — гарна: така
весела кам'яниця, ще й не стара. Якось і не віриться
мені, щоб тут попи мерли... Оселились ми, зібрали
по-троху хазяйство, не я, а теща та жінка. Я зразу
поставив таке правило, щоб брати те, що дають,
і люди давали так, що можна було жити. Ну, а теща
звикла, щоб як прийде мужик чи сина женить, чи
батька ховать, то вже як узяти його за чуба, так
щоб і чуб в руках зостався. Чоловік іде од мене,
уже умовились про все, а вона у сінях його підсте-
регає, починає знов умовлятись, починає крутити
його й сюди, й туди, поки не викрутить всього, чого
їй бажається...

— А ви думаете як? — перебив річ о. Сергія Помпей,
і все товсте обличчя його наче засвітилось. — З ними
так і треба робити! Я їх добре знаю: як був дяком,
то натерпівся, трохи з голоду не опух був з сім'єю:

О. Сергій глянув на його повне обличчя, й бо-
лізна усмішка перебігла по його обличчю.

— Знаєте, кожен дивиться на людей своїми
очима й бачить те, що бачуть його очі, а в людей
очі не однакові. Одному здається, що мужики хами
й духовенству не дають тому, що не хочять давати,
а як я їх розумію, то вони мало дають тому, що
у їх і самих мало.

— Ні, я з вами в цім не згоден. От хоч візьмемо й тепер, у монастирі...

— Ну, та бог з ними,—перебив його о. Сергій,—кожен робить по своїй совісти. Так ми робили: я роблю одне, а теща з жінкою друге, бо та підлягала під материну волю цілком. Сварився, сварився я з ними, нічого з того не вийшло! Попрікають, що я дяківський син, що звик до хамського життя, а вони...

— Пхе, мов дяки так і не люди!—образився Помпей.

— А вони, бач, звикли до кращого життя. Ну, вийшло, що я стою на своєму, а вони на своєму, й забрали вони в свої руки все хазяйство. Понакупували дорогої меблі, гардин усяких, посуду різного, повдягались у шовки... Чую, вже й фастон при-торговують, будуть їздити, знайомитись з сусідами, попами, панами та полупанками! У їх ключі, у їх гроші, а в мене ні копійки, хотів був старим послати якусь дещицю, так і того не найшлось: усе забирають у свої лапи...

— Ну, а жінка з вами як?

— А ніякі!.. Мов чужа... Раз-у-раз з матір'ю, раз-у-раз з гістьми, а до мене рідко й слово скаже. Та мені й ніколи було на перших порах з нею й діла мати, бо все тягався по парафії, по потребах. А там підійшла осінь, роботи ще більше підбавилось, бо треба було ще вчити дітей у двох школах. Після Різдва я застудився, з місяць пролежав, а потім знов за роботу. А там великий піст, сами знаєте... Великдень... А потім того, тільки поздавали хлопці в школах екзамени, я знов зліг. Покликали доктора, подивився він на мене, вислухав скрізь, та й каже мені один на один: «а знаєте, що я вам скажу, батю,—треба вам все кинути, та їхати кудись у теплі краї, бо я боюсь за ваші груди»!..

— Розпитались, аж виходить, що поперед мене на цій парохвії три священики від сухот умерли. Всі молоді люди. І видно стало так, що зараза та гніздиться в самому будинку і в ризах, і в других речах.

О. Сергій зупинився і мов обдивлявся думкою по всіх тих заражених мікробами речах. І перед ним ясно, мов він зараз бачив, виявились одні старі, ви-терті, чорного плису, з потемнілим срібним брузу-ментом, ризи воропанівської ризниці. У їх мабуть більше всього гніздилося мікробів... О. Сергій аж скривився од гидливості, й мороз пішов у його по спині. А він-же їх спокійно, безпечно одягав, як хо-вав людей!..

— Як поїхав доктор, то я тільки рукою мах-нув: усе одно пропадаты! Знаю, що од сухот немає рятунку. Не сказав своїм нічого, та й досі не кажу. Тепер то вони сами бачать...

Новий приступ кашлю схопив о. Сергія і зігнув усього. Нарешті вн одкашлявся в хустку і гидливо сховав її в кешеню.

— Ну, як ото поїхав доктор, як подивився я навкруги, та розміркував своє становище, то така журба взяла мене, такий сум непроглядний обгорнув мою душу, що й сказати не можна: пропало життя нізащо!..

— А так!

— Було тікаю з дому, блукаю поза селом... Діло з рук валиться, а тут бачу, що й жінка веремія кру-тить з земським учителем. А я що можу зробити, як налагодити життя?.. А ніяк! Ну, й почав я пить. Вип'ю, то неначе мені легше. Про все забудеш. От і тепер випити-бі!..

Він подивився на стіл, але там у графінчику було пусто.

— Можна, отець Помпей, ще трохи добути?— кивнув він головою в куток на шаховку.

— Пізнавато вже, та... трохи можна.

— Ну, й дайте!

Помпей встав і пішов, розминаючи на ході ноги, в куток, а о. Сергій на хвилину спинився, мов дожидаючись, поки Помпей увіллє горілки, а потім знов почав ходити по кімнаті.

Коли на столі появилась нова горілка й закуска, то гість і хазяїн знов присіли до столу й пили, й закусували, й розмовляли, довіряючи один одному своє горе. Помпей розказував про своє життя. Було добре випито.

— Вам, то добре, ви хоч жили!..—вислухавши Помпееву сповідь, говорив о. Сергій.—А я що знав? Там каторга була, а тепер в монастирі мучитись... Та й тут не дають вільно дихати й сюди листи шлють!.. Думають, що я нічого не знаю,—очі одкривають... Добре я знав і знаю все, та терплю, бо все одно: не допоможе бабі кадило, коли бабу сказило!

— А за що саме ви до нас отсюди попали?—спитався Помпей, бо він і досі настояще того не знав.

— За піяцтво, отче, за злодійство!—одповів схвильовано зовсім підпилий о. Сергій.—Хотів церкву спалити, хотів село димом під хмари пустити!.. Хотів... Ха-ха-ха!—він махнув рукою й, не домовивши схилився, мов упав, на стіл руками й головою.—П'яний старі ризи попалив!..—гукнув він тримтячим голосом.—Щоб... щоб і другі, отак, як я, не набирались з них сухот!..

І він заривав. Заривав, тіпаючись всім тілом і все, чим далі, більше збираючись в одну грудочку. Тепер він здавався зовсім малим.

— Не треба... Не треба так!..—схопився до його Помпей.— Не треба так!..—утішав він його, мов дитину, і пригортав до свого м'якого й теплого боку.—Буде!.. Нащо плакати?..

Але о. Сергій не заспокоювався.

Лямпа підсліпуватим оком дивилась на їх обох і іноді моргала: вона збиралась погаснути.

III

Коли о. Аркадій вийшов од Помпея, то в голові його шуміло й він з хвилину вагався, чи слід йому зайти в свою келію, щоб узяти на всякий випадок свої папери й деякі речі, чи ні, але махнув рукою: нащо вони йому, адже ж і архієрей і в консисторії знають його. І він просто пішов у той край двору, де були монастирські стайні. Він там сподівався вибратись з монастиря, бо знав, що через браму вночі нікого не випускають.

Дош то йшов, то буцім переставав і знов починав накрапати. Небо було мутне й темне, без жадного просвіту. Принаймні так здавалось о. Аркадієві після світла в кімнаті. Блимало тільки два лихтарі монастирських у двох протилежних кінцях його двору. На світло одного з їх і попрямував о. Аркадій.

Підгорнувши своє кучеряве волосся під комір'яси й підібравши поли, він підійшов до стіни біля стаєнь, знайшов невеличку драбинку, з якою послушник Порфірій світив лихтарі, підставив її до стіни. Зліз на стіну й на руках спустився на другий бік її. Пустивши держатись за верх стіни, він стрибнув до долу, попав на якийсь камінь, чи колоду й дуже забився.

Коли він підвівся й оглядівся, то ніч йому здавалась не такою темною, і він побачив, як тут-же недалеко чорніє ліс, а під лісом ледви мріє якась худоба. По згуку, як вона рве траву, й по фирканню догадався, що то пасуться коні.

О. Аркадій спершу пішов попід монастирською стіною аж до брами й відтіль вийшов на дорогу.

Коли він після трави й бур'яну почув під собою грузьку, розбиту дорогу і з лісу дмухнув холодний вітер і обдав його дощем, то він подумав,—чи гаразд він робить, чи не краще було діждатись ранку й наняти собі підводу?

Але тепер уже пізно було розмірковувати й вертатись, і він, натягши тугіше бриля на голову, підбравши до колін поли, рішуче подався по дорозі в ліс.

Тепер уже очі його, звикши до пітьми, добре розбирали все навколо, і він ішов досить певною й скорою ходою понад дорогою, по траві. Скоро вже він почув, що чоботи його промокли, але не жалкував, що не взяв калош, бо все одно порозгублював-би їх по дорозі.

Він ішов і придивлявся навколо. Все було незнайоме і незвичайне, і це його цікавило, бо ніколи йому не траплялось бути при таких обставинах. Просто перед ним чорніла грузька дорога, якої він мусив остерігатись, щоб не загрузнути в болото, а праворуч і ліворуч стояли чорні, неначе живі, лави дубового лісу. І ті лави шуміли й коливали то дужче, то тихше, мов скаржились на вітер, або сварились на кого. А дощ теж то припускав, то затихав.

«Ех, життя бідолашне!..»—думав о. Аркадій—Чи сподівався я коли отак тинятись, неначе злодій, по нетрях! Утікати з монастиря, мов острожник, плентатись уночі пішки до архієрея... Що то ще архієрей заспіває!»

І він собі уявив високу й широку, величню постать архієрея, сивого й поважного, і перед ним свою фігуру у мокрій, закаляній болотом одежі, у таких саме й чоботях,—блідую й понижену. Той сивий і величний грізно дивиться на його й питає.

«Ти чого сюди прийшов? Твоє місце в монастирі!»

«Ні, моє місце не в монастирі,—одмовляє він,— а біля хворих і умираючих дітей моїх, в моїй сім'ї холодній і голодній, покинутій!».

«Ти сам її покинув, ти сам її мориш холодом і голодом! Ти понизив свій сан, ти, мов п'яний мужик, кинувся на старшого від тебе!»

«Я не кидався».

«Ти не віриш у бога, ти не йому служиш своєю музикою та співами, а дияволові!»

«Коли я служу дияволові і, значить, вірю в його, то як же я можу не вірити в бога?..»

«Ти вольнодумець, ти нігіліст!—гукає архієрей.— Ти не скоряєшся начальству. Я рясу з тебе здійму!»

«Я сам її скину!»—одмовляє о. Аркадій, і серце його тримтить і болізно стукає в грудях, а десь мов у другім поверсі його уяви, в такт того, як стукає його серце, дибають ноги, несвідомо снується мелодія:

У сусіда хата біла,
У сусіда жінка мила,
А у мене ні хатини,
Нема жінки, ні дитини.

— Тьху, бридня яка!..—спльовує о. Аркадій.— оступившись в якусь яму, повну води, і збившись з такту.— Там діти умирають, а тут «У. сусіда хата біла!»

Хміль його уже пройшов, і тепер він, ідучи, обмірковував, як-би краще налагодити справу й викрутитись з петлі, в яку завела його доля. Він знов бадьоро ступав по дорозі, а в голові його знов, у такт ходи, одбивались слова пісні:

А у мене ні хатини,
Нема жінки, ні дитини!..

Та пісня дратувала його, але вигнати її з своєї голови він не міг: починав іти тихше—й вона задержувала темп, надавав ходи—й пісня снувалась скоріше.

«Скинеш рясу з мене?.. Скидай! Не пожалку» за нею. Хіба я хотів натягати її на себе,—говорив знов о. Аркадій до того сивого й величного,—живосилом на мене натягли її! Живосилом утовкмачили у болото попівське, та ще тепер і глузують, та ще тепер і жалкують: «пропав чоловік!» Та ні, ще не пропав... Ще побачимо... Але-ж діти!.. «Куди вас подіти?»—прийшли йому на ум вірші Шевченка.

«Куди вас подіти?—питався він знов через хвилину, переходячи на другий бік дороги, де, як здавалось йому не так було грузько йти.—Куди вас подіти?.. Подінетесь ви сами кудись!.. На цвинтар... Отак як Шурочка!»

І серце о. Аркадія стислось і защеміло таким жалем, такою тугою, що він зупинився й схопився рукою за груди.

Шура, його любима, найдорожча дитина, вмерла!.. І він силкувався уявити собі її образ, але не міг: той дорогий образ тільки намальовувався й зараз-же розпливався.

Вона умерла, її немає між живих.

«Лежиш ти, серденько моє, тепер у холодній землі, в глибокій ямі, й заливає твою могилу дощ, осінній дощ! Бідна, бідна моя пташечко, моя кришечко! Догляділи тебе батько й мати!.. Довели до пуття! Зуміли життя тобі дати та не зуміли зберегти його. Прокляті!..»

Сльози клубком підгортались під горло о. Аркадія, а думкою він шукав по цвинтарю Шуриної могилки, і йому здавалось, що він знає, де вона саме, та могила, у якому місці—біля могили Лоначевської. Там гарне, чисте місце. Влітку там росте листя полуниць.

«Моя ягідко!.. Не врятували тебе батько й мати од смерті!.. Уміли милуватись тобою та втішатись, а тут, як смерть приступила, то й осторонь стали!»

Від скорої ходи й від журби тепер о. Аркадій зразу почув себе слабим і безсилим. Він шукав пенька або колоди, щоб присісти й трохи відпочити, бо й вітер і дощ мов затихли й по землі почав снуватись туман. Угледівши осторонь од дороги щось чорне, о. Аркадій звернув туди. То був старий пеньок, і він сів на нього.

Сидів і почував, що він тепер єдина жива душа в цьому лісі, що почав угортатись в пелени туману. Один, як палець!.. І енергія покидала його. Куди йти по що йти?.. Прохати у архієрея одпуску? А як він не дасть його?.. А хоч і дасть, то що він може зробити дома, коли доктор живе за двадцять п'ять верст, коли не він сам, ні його попада нічого не тямлять у тім, як гоїти хвороби, отакі як скарлатина або дифтерит!

Що він може зробити?..

І коли о. Аркадій підвів од землі очі й побачив скрізь навколо себе тільки туман і мряку, то розпука враз пустила свої міцні, холодні пазурі йому, мов шуліка курчаті, у саме серце. Він увесь зігнувся й зібрався докупити від болю й холоду, що його враз обгорнув. І йому здавалось, що коли-б він міг узяти з плечей у руки свою голову, то він отак-би і вдарив її об цей пеня!.. Щоб і сліду її не зосталось!..

Нащо жити, яка є мета в його житті?.. Те життя—блукання без ціли, без дороги, у мряці й тумані ночі. А хіба він того бажав, того шукав, він—«Аркадій прекрасний», як уживали його товариші?

І о. Аркадієві знову згадався, як і завжди в важкі часи його життя, один епізод з його минулого,—ті часи, коли обставини зламали усі його заміри й повернули на той шлях, що привів його у монастир і на оцей пеня.

То його нещасний концерт у Клингороді.
Перший й останній.

Скінчивши курса семінарії він хотів піти в консерваторію, але батько одмовив йому в підмозі в цій справі. Він не хотів, «щоб його Аркадій, син його, грав по весіллях у жидів!..» Дарма той упевняв старого, прохав його,—батько стояв на своєму, і вони нарешті посварились. Аркадій надумав іти в земські вчителі, перебути в школі рік, зібрати яку копійчину і тоді податися до консерваторії.

Він так і зробив, і місце йому попалося під Клингородом.

Скоро він ознайомився з деким, з клингородської інтелігенції, і ті нараяли йому дати концерта в Клингороді. Найшлась акомпаніаторша, теж з учительського кола й духовного роду—дочка протосрея-благочинного Клингородського. Їх звели й познайомими, хоч вони й раніш, ще в губернії, чули одне про одного.

Вони дружно взялись за роботу, й скоро по городу красувались афіші про концерт «молодого скрипача Аркадія Завадовського».

Концерт був у залі клубу і мав великий успіх. Після першої вже п'єси вся зала плескала у долоні, а після «Легенди» Венявського йому зробили цілу овацію.

Після концерту, ледви він устиг подякувати своїй помічниці. Ганні Петровні, як його підхопила наелектризована його грою молодь і потягла з собою вечеряти.

Цілу ніч їли й пили й говорили промови, й героєм тієї ночі був він, Аркадій Завадовський. Ніч минулась, мов якийсь химерний, чудовий сон.

Опам'ятався Аркадій тільки на другий день під полудень і згадав, що вчора не встиг, як слід, подякувати Ганні Петровні за її працю, і йому захотілось зараз-же побачити її, побалакати, розпитати, яке вражіння на неї зробила його гра, ті оплески, словом, все те, що вчора було. Захотілось ще раз пережити

вчорашній вечір, розмовляючи з людиною, яка почала його дуже цікавити і симпатії до якої він помічав у собі.

Коли він прийшов до протоєрея-благочинного, то побачив, що його там ждали нетерпляче. Ганна Петровна призналась, що вона не спала всю ніч, переживаючи вчорашній вечір, і вона була така схвильована, екзальтована, така молода і вродлива, що Аркадій мов знов учадів, як учора після концерту.

Його залишили обідати, а після обіду він запрохав Ганну Петровну прогулятись по городу.

Вона нишком від його спиталась у матери, і вони пішли.

День був хоч осінній, але чудовий. Повітря було наповнене наркотичними пахощами в'ялого листя міських садів і блищало срібними нитками летючого павутиння.

Вони ходили по городу, як зачаровані, розмовляли й не могли наговоритись, і обом їм було тісно й душно в городських вулицях. І коли Аркадій запрохав Ганну Петровну проїхатись на звозику в село, де він учителював, подивитись, як він живе, і знов вернутись до вечора в город, то вона не вагаючись згодилась на це.

Вони сіли й поїхали.

Ідучи, марили, як удвох підуть до консенваторії й будуть учитись і будуть великими музикантами. Приїхали в село. Аркадій показував їй свою школу, ставок біля неї, церкву,—і все було таке гарне, таке вродливе, що очі обох їх не хотіли відриватись од всього того.

Звозика вони пустили на хвилину до його знайомого. Але він не вертався через годину й дві, і вже почало смеркати.

Ганна Петровна стурбувалась і, коли сонце почало сідати за гору й погасло там, то й вона немов

погасла. Тепер вона схаменулась: що вона зробила, що скажуть батько й мати, що будуть говорити знайомі, коли дізнаються, як вона їздила «з молодим чоловіком» удвох до його і завидна не верулась додому... може й на ніч там зоставалась?

Аркадій бігав по селу й шукав звощика і ледви ледви найшов його край села: він був на підпитку й прохав зостатись ще на хвилину, щоб докінчити з кумом справу.

Але Аркадій цього не дозволив, і вони поїхали.

Приїхали в Клингород уже поночі. Їх шукали скрізь по городу і не знайшли, і вже хтось сказав матері Ганни Петровни, що вона поїхала удвох з якимсь чоловіком за город. Аркадія навіть не попрохали зайти до хати, і що там творилось у хаті, не було відомо нікому, окрім домашніх. Але Аркадій дуже здивувався, коли через тиждень до його в Ступки, де він жив, завітав сам протосрей, батько Ганнин.

Він: як тільки вступив до хати, то зразу-ж сказав, чого приїхав. Діло було в тім, «що ви своїм необміркованим вчинком може без всякої злої думки, ославили на весь Клингород і його повіт мою дочку; коли ви чоловік чесний, то ви мусите на їй оженитись».

Аркадій стерявся з несподіванки, прохав дати часу подумати, хоч тиждень який, і нічого не надумав. Хотів був кинути «і всіх і вся» й утікти з губернії, але, як почув, як батько та мати мучать Ганну Петровну, як її нікуди не пускають, точать її докорами та всякими натяками, то йому стало жалко її... так жалко, як нікого в світі.

Він махнув рукою на будучину, посватався й одружився.

А так як їм двом нічого було їсти в одній школі, а про консерваторію без копійки грошей — тесть не

дав ніякого віна—нічого було й думати, то Аркадій знов скорився волі тестя. Той поворожив уже не в консерваторії, а в консисторії, на Аркадієві опинилась ряса, і він «приложися к праотцем своїм»...

«І так усе в житті робиться: ти хочеш отак робити, а воно он куди повертає!..» з гірким почуттям думав о. Аркадій, сидючи на пні і почувуючи, як холод знов починає брати його крізь намокшу рясу за плечі.

Думка про Фергану, про подорож кудись у далекі краї, тепер йому здавалась такою чудною, дивацькою, що він навіть дивувався, як вона могла зародитись у його посивілій голові.

— То дурниця, казна що, — треба дітей та жінку рятувати!

І о. Аркадій разом підвівся з пенька, підібрав знов поли й пішов у той край, де мусів бути город.

Туман стояв і хвилювався і то зовсім закривав собою й дорогу, й дерева лісу, то розпливався, і о. Аркадієві видно було й дорогу, й купи мокрих, сумних дубів. Часом на небі показувались і зірки.

Скоро мусів бути світ, але до города було ще далеко. Вийшовши з лісу, ще треба було йти верстов п'ять до мосту через річку по лузі, а потім по кучугурах піску.

Нарешті, таки о. Аркадій вийшов з лісу. Чоло й спина у його були мокрі, а ноги мліли з утоми і грузли в болоті. Біля дороги в тумані паслись коні. Не довго думаючи, як і завжди, о. Аркадій попрямував до однієї коняки.

— Тпру-тпру,—озвався він до неї, беручи за мокрий чуб.

Коняка оторопіла і фиркнула.

— Тпру!.. Не бійся, дурна!..—говорив він, гладячи рукою теплу тварину і нахиляючись до пута.

Путо було прядив'яне, і він його живо зняв, накинув коняці на шию. ухопив її за край гриви, стрибнув і опинився верхи.

Коняка кинулась у бік, але о. Аркадій сів добре й скоро він справив її на дорогу і поїхав до мосту.

— От як, по-запорозькому!.. Мов злодій який.

Тепер о. Аркадій počував себе краще і тільки стежив, щоб коняка не завезла його кудись у другий край,—праворуч у село, до свого хазяїна, або-що. А втома брала своє; хотілось тепла, хотілось спати, і о. Аркадій з задоволенням počував під собою теплу коняку.

«Коли-б уже скоріше міст... Коли-б уже скоріше!»—сумно думав він, коли, як стій, разом з туману перед ним вирнули якісь будівлі.

«Що це таке?.. А, це завод!.. Вже скоро річка».

О. Аркадій звернув трохи з дороги коняку, щоб бува од заводських воріт хто не побачив його й не признав за злодія, об'їхав завод лугом і знов виїхав на дорогу.

«Чисто так, як злодій»—думав він.

В тумані жовтими плямами замріли лихтарі на мосту і відтіль počувся грюкіт і клацання.

То по мосту йшов поїзд.

Ось низка огнів вирнула з мди і з сичанням і торохтінням полинула знов у пітьму, туди в той край, куди треба їхати рятувати сім'ю й о. Аркадію.

Він спинив коняку й дивився услід поїзду. Уже миготів тільки один червоний вогник і, блідіючи і зменшуючись, ішов у пітьму. Затихало й гуркотіння колес вагонів. О. Аркадій зідхнув і зліз з коняки.

— Спасибі!—сказав він їй, потріпавши по шиї і повернувши назад, провів кілька кроків і пустив.— Іди додому!— а сам по насипу почав збиратись на міст.

«Що то скаже архієрей?»—думав він, ідучи по верхньому поверсі мосту й дивлячись униз на річку.

Води за туманом не було видно, але чулась вона близько, і вже було чути, що тут недалеко город. З вокзалу доносились свистки паровозів, чути було торохтіння колес по мощених камінем улицах. Ось могутньо загув на якомусь заводі гудок, через хвилину в терцію йому озвався другий. Десь мов далі низьким сиплим басом, неначе спросоння, заревів третій, і їх голоси оддались луною далеко на річці, на островах.

— Це мабуть п'ять годин, а може і шість, промовив о. Аркадій.—Куди-ж я піду?..

І він уявив собі весь план города, широкий його проспект, що тягнеться з долини на гору, а там майдан, собор і архієрейське подвір'я. Поклав іти просто туди на архієрейське подвір'я, щоб, як тільки буде можна доступитись до архієрея, прохати його, щоб дав дозвіл їхати додому. Але коли дійшов до краю моста й поглянув на ту вулицю, по якій йому треба було йти, то вона була така мертва й непривітна й така ще темна, що він, не звертаючи, пішов просто на вокзал.

Там хоч є світ, є люди.

IV

Вокзал ще наполовину спав, коли в його увійшов о. Аркадій.

Задихаючись від важкого духу, він пройшов залю третього класу, де по лавах і на долівці лежали й сиділи люди, повиті табачним димом. Не зупиняючись, пройшов він у залю другого класу.

Там було теж душно, але все-таки краще. Було досить світло і тут о. Аркадій побачив, яким він вийшов зі своєї незвичайної подорожи. З ніг до голови

він був заляпаний болотом, і сонні лакеї дивились на його, мов на яку прояву. Він було почав шукати собі місця, щоб сісти відпочити, але, помітивши ті здивовані погляди, не сідаючи в залі, пішов в уборну.

Там роздягся, роззувся й почав давати собі лад, оскільки це було можна зробити.

«Он як довелось тобі, брате, поратисьь»!.. — говорив він до себе в думці, зоскрібаючи з чобота липку грязюку пальцями і підставляючи його під крант в умивальнику. — «Отак, отак-о!.. щоб чисто було!.. щоб не сказали люди, що він волоцюга, щоб не сором було перед владикою явитись!» жартував він.

Вода з кранту була ключем на чобіт і звідтіль бризкала йому в бороду й очі. Він одвертав обличчя оддувався і таки доводив чобіт до пуття.

З уборної він вийшов зовсім причепурившись, і тільки руді плями на мокрій рясі свідчили, що він цю ніч був у бувальцях. Він попрохав собі чаю й хліба й жадливо пив той чай і їв той хліб, бо за своєю подоріж добре виголодався. Все тіло у його боліло і в мокрих чоботях і одіжі він тримтів, мов у пропасниці.

Уже зовсім світало, і по вокзальних стінах почали вимальовуватись великі бліді вікна. Денний світ змагався з світом електричним. О. Аркадій підвівся, щоб іти на архієрейське подвір'я, на другий край города. Поки дійде, то й день буде, може й архієрей почне прийом.

І він пішов.

Дощу вже не було, і туман помалу спливав угору й летів за вітром кудись на захід. Мокрі дерева, з наполовину опалим, помарнілим листям, стояли вдовж проспекту рядами і мов показували о. Аркадію, куди йти: оттуди-о, спершу низом, а там на гору, де ледви мріє водокачка! Туди тяглись і рельси трамваю, але вагони по їх ще не ходили.

І дивна річ: чим далі від вокзалу йшов о. Аркадій, тим більше він починав боятись іти до архієрея.

«Прожене!.. Прожене, не вислухавши!.. Не дасть усього сказати. Йому що? Хіба він знає наше горе? Хіба в його є сім'я, хіба він знає, що таке злидні, що таке не мати шага за душею?».

І о. Аркадій несвідомо полапав свій гаманець у кешені: там було всього-на-всього карбованець і шістьдесят чотири копійки сріблом і міддю. Ото увесь його капітал. Коли доведеться їхати додому, то ні з чим буде,—десь прийдеться добувати грошей.

«Он які наші статки. А він думає, що ми багаті, що капіталісти!.. Є й між нашим братом, та не всі! Нехай погляне хоч на о. Сергія, — теж піп, золотий сніп!».

При згадці про свого товариша по монастирю, досада й злість раптом заворушились у душі о. Аркадія.

«Хіба ви знаєте, кого карати, кого милувати?» — докоряв він в думці усіх тих, що мають владу над людьми. — «Хіба ви що думаєте, як підписуєте папери?.. Де там! Самих-би вас посадити у нашу шкуру!..»

За думками о. Аркадій не помітив, як він пройшов увесь город, вийшов на гору й прийшов до архієрейського подвір'я. Було ще дуже рано, хоч ворота подвір'я були відчинені і звідти виїздив на малій дебелий бричці, запряженій теж невеличкою конякою, товстенький чернець. Конякою правив послушник.

То був архієрейський економ. Він їхав на базар.

І економ, і послушник здивовано дивились на о. Аркадія: чого він тут так рано? О. Аркадій зняв мокрого бриля:

— Що, владика дома?

— Дома,—одповів чернець, киваючи й спиняючи візника.

— Він як... ще спить, чи вже встав?

— Уже давно встав, тільки прийом просителів з дев'яти годин.

— А тепер скільки?

— Та мабуть сім.

— Шкода.

— А вам треба до владики зараз?—запитан чернець.

— Та хотілось-би зараз побачити.

— То йдіть у сад: владика там моціон робить. Отам біля флігеля хвірточка.

О. Аркадій подякував і пішов до саду.

«Ну, Аркадію, набирайся, брат, духу: або пан, або пропав!»—подумав він, і серце прудко застукотіло у його в грудях, а кров ударила в виски.

Сидкуючись бути спокійним, він одчинив хвірточку, увійшов у сад. Од хвіртки йшло кілька вузьких стежок і одна, посередині між ними, широка алея. О. Аркадій пішов по ній.

Скоро він дійшов до такої-ж другої широкої алеї, що перехрищувалась з тією, по якій він ішов. Він подивився праворуч і ліворуч, в таємниці серця боячись зразу побачити владику, але його не було видно.

О. Аркадій хвилину постояв на перехресті й звернув праворуч, де по мокрому піску видно було чийсь сліди. Ця алея упиралась у стіну, а понад стіною знов ішла друга, і в її ліворуч майнула на самому кінці чиясь огрядна постать, повернула в бокову алею й зникла.

— Він!

О. Аркадій пішов у той кінець саду і коли дійшов до місця, де як йому здалось, він побачив архієрея, та сама огрядна постать чорніла вже в другому кінці алеї.

«А жваво ще ходить владика!»—подумав о. Аркадій.—«Чи наздоганяти його, чи піти навперейми... Наздоганяти краще, а то десь розминемось».

І він надав ходи. Знов поворот і знов зникла чорна постать. Тепер о. Аркадій пішов так прудко, як тільки міг. Ось поворотна і знов широка алея, попід самим архієрейським домом. але архієрея немає, мабуть скінчив свій моціон і пішов з саду в хату.

Що його робити?

О. Аркадій спинивсь і замислився: ждати прийому незручно й не скоро це буде; іти до владики чорним ходом, в оті двері, теж незручно, може прогнати. Але може прийняти й неофіційно і може запросто вислухає...

— Піду,—що буде, те буде!

Він підійшов до дому, постояв коло його хвилину, зійшов на невисокий ганок, одчинив двері й увійшов у невеликі сіни. Далі просто були другі двері і з-за їх долітали голоси.

О. Аркадій спинився. Хтось старий і старший шкилював когось молодшого.

— Оселедець готовий?

— От зараз, тільки поріжу...

— Ач як, готовий!... Давай сюди, сам поріжу! Тобі скільки не говори, ти ніколи не зробиш так, як треба! Не міг у економа взяти для владики кращих оселедців!..

«Це мабуть сваряться архієрейські келейники»—— подумав о. Аркадій,—піду»!

Він одчинив двері й увійшов у чималу кімнату. Там він побачив тих людей, чиї голоси чув із сіней. Старіший огрядний сивий чоловік, той, що сварився за оселедця, стояв до дверей спиною і, держучи оселедця руками за голову й хвоста, без хліба вигризав йому товсту, смачну спину просто зубами.

— А самовар готовий у тебе?—незадоволено питав він, не обертаючись назад.

— Шумить, владико святий!—одмовив другий, теж уже з сивиною, невеличкий сухий чоловік.

— Я в тебе питаю: самовар готовий?

— Шумить, владико святий,— говорю.

— От, бачиш, до чого ти дожив.—вередливо
grimнув, не випускаючи з рук оселедця старий,—уже
кажеш: шумить владика святий!.. Це на Афоні ти
так навчився поводитись з архієреями?..

«Це сам архієрей»—стрельнула думка в голові
о. Аркадія.—«Оце так ускочив!»—і він хотів був
утікти геть із хати, коли архієрей повернувся назад
і побачив його.

— Ти хто такий і чого тут тобі треба?—грізно
й незадоволено гукнув він, наступаючи на о. Аркадія з недоїденим оселедцем у правій руці.

Це був справді архієрей,—грізний і величний,
яким його знав о. Аркадій,—хоч і був він одягнений
у старенький, засмальцьований каптанець і держав
за хвіст оселедця з вигриженою спиною в одній руці,
а другою витирав замаслені губи. Обличчя його було
червоне—чи з гніву, чи з того, що він тільки що
вернувся з свіжого повітря, а гострий погляд сірих
очей пронизував усього о. Аркадія.

— Ти чого тут, кажу тобі!

О. Аркадій стерявся. Він спершу хотів був
підійти під благословеніє, але, глянувши на руки
владики, зостався на місці коло дверей.

— Я... священник, Аркадій Завадовський. Я... Я...
у мене нещастя в сім'ї, то прийшов прохати одпу-
ску... дозволу поїхати туди—затинаючись, говорив
о. Аркадій, почувуючи, що не так-би слід говорити
й досадуючи за те на себе.

— А одпуск од твого начальства у тебе є? З ма-
настиря?..

— Я несподівано... в ночі вибув з монастиря,
бо... скарлатина! ждять неможна.

— Кажу—одпуск є?

— Нема... але...

— Ну, так вертайся в монастир,—роблено спокійно мовив архієрей.—Що ти, порядків досі не знаєш?—гримнув він разом слід за тим.—Нема тобі одпуску й не буде!

— Але-ж діти умирають: голодні, холодні, без копійки грошей!

— Діти!.. Ви на дітей все звертаєте, всякі мерзоти робите, а дітьми захищаєтесь. Не буде тобі одпуску! Ідь назад у монастир!

Владика одвернувся, рішуче кинув на тарілку недоїденого оселедця й хотів іти в другу кімнату.

— Ваше преосвященство!.. Окажіть милості!—прохав о. Аркадій, підступаючи ближче до архієрея.—Уже одна дитина... дочка вмерла, а троє лежать хворі. Жінка біля їх сама!..

— А, умів ряси з благочинних рвати, а епітимію нести не хочеш?

— Я не рвав ряси з о. благочинного, то неправда!—спалахнув о. Аркадій.

— А, неправда?.. Ну, те консисторія краще знає. Не буде тобі одпуску, і геть звідци!—одрубав владика.—Хіба ти не знаєш порядків, хіба ти не знаєш, де прийомна архієрейська?.. Як мужик ломишся туди, куди не слід.

— Простіть, ваше преосвященство! Тільки нещастя в сім'ї примусило мене... Я можу спізнитись на поїзд. В дев'ять годин...

Архієрей хвилину помовчав, грізно моргаючи очима.

— Нещастя нещастям, а все таки ти вернешся в монастир, і я тобі побільшу строк епітимії за «самовольну одлучку»,—сказав він спокійно, але твердо.—Йди!

О. Аркадій побачив, що справа його рушилась, і досада й відчай обхопили його.

— Я не піду звідци, поки не буду мати одпуску!..

— Ти, ти смієш мені, своєму архієреєві, це говорити, так розмовляти?! Пішов геть відціля, щоб твого й духу тут не було!.. Скрикнув архієрей, показуючи на двері, увесь червоний і страшний.

— Я не піду!—уперто стояв на своєму о. Аркадій, мнучи бриля в руках.

— Я рясу з тебе здйму.

О. Аркадій мовчав.

— Я тебе згною в монастирі за твою упертість! Я вижену з тебе її! Я вижену з тебе діавола!

— Ваше преосвященство!—Голос о. Аркадія здригнувся і з образи сльози підступили йому до горла.— Ваше преосвященство! Не діавол сидить у мені й стоїть на своєму, а горе... нещастя примушує мене гнівати ваше преосвященство. І я, во ім'я того горя, во ім'я милосердя людського, во ім'я дітей,—благаю ваше преосвященство, змилуйтесь!.. І у вас була мати...

О. Аркадій несподівано для самого себе впав на коліна, припав головою до долівки й заридав.

— Встань!—сказав владика, одвертаючись до вікна і прудко моргаючи очима. Ти скільки сидиш в монастирі?

О. Аркадій встав і теж одвернувшись до дверей, витирав обличчя мокрою й брудною хусткою.

— Півтора місяці.

— Скільки тобі ще зосталось?

— Два тижні.

Надія майнула в душі о. Аркадія, але він, знаючи поводження владика, не йняв їй віри.

Владика мовчав.

— А все таки я не можу тобі дати одпуску. Це буде потачка всім другим таким, як ти.

І мов згадавши щось приkre, владика знов насупився.

— І так он в Синоді про мою єпархію йде неслава! І так он говорять: «там владика старий,

розпустив духовенство!» Он як! Через вас і нашому братові, архієреям гризота. Йди в монастир та доси-жуй, а тоді вже поїдеш додому.

— А діти, ваше преосвященство? — З відчаєм скрикнув о. Аркадій.

— Що мені діти—спалахнув знов архієрей,—сам наплотив, то сам і думай про їх! Ви всі тільки й знаєте «діти»! А навіщо наплотив їх стільки, а навіщо рясу з благочинного рвав?

— Ваше преосвященство!

— Чув я це: «ваше преосвященство!» Через тиждень подавай прошеніє з відозвою від ігумена, то тоді може й пушу. Йди!

Владика повернувся до умивальника, засукуючи рукава підрысника, щоб мити руки.

— Не піду я, сказав о. Аркадій, знов одступаючи до дверей.

— Ну, як хочеш: не хочеш іти, то будеш сидіти в монастирі увесь строк,—упевнено сказав він і пішов у свої покої. — Самовар подавай! — Гукнув він келейникові.

— Зараз, владико святий!

Як тільки зачинились двері за архієреєм, о. Аркадій, мов підбитий, упав на стілець: «не піду нікуди!» — думав він.—«Що буде, те й буде! Нехай поб'є, нехай сам вишпурне звідціль!». »

Келейник одніс самовар і вернувся назад. Пораючись з посудом, він повернув голову до о. Аркадія і стиха сказав:

— Нічого. Пождіть трохи,—владика змилується. Це з ним буває!

О. Аркадій сидів увесь розбитий, знесилений. За що така наруга, за що така немилість одної людини до другої? І це єпископ, пастир духовний, що мусів-би з одного слова зрозуміти чоловіка, прибитого горем, чоловіка з розідраною душею! Падав

перед ним на коліна, валявся на долівці, плакав!.. І все таки милосердів не прокинулось в його серці.

«Чого-ж я ще буду тут сидіти? Чого ждати? Поїду просто додому,—нехай що хоче, те й робить зо мною!»

— Де владика?—спитав він келейника.

— Отут, у цій кімнаті. Але не ходіть, владика дуже гніватиметься,—боязливо шепнув він о. Аркадію, помітивши, що той хоче йти туди.

— Все одно.

О. Аркадій рішуче одчинив двері і увійшов в архієрейську їдальню. Владика сидів за столом і пив з блюдця чай.

— Ти чого сюди лізеш, непроханий?—грізно гукнув він, підводячись із стільця.

— Я прийшов, ваше преосвященство, ще раз прохати вас! Пустіть мене додому, бо коли не пустите, то я не ручаюсь за себе!—твердо сказав він.

— Як це так?

— А так, що я або самовольно утечу додому, або наложу на себе руки.

— А, он який ти.. Так ти лякати мене?.. Геть-же з моїх очей!!—Скрикнув архієрей так, що луна озвалась у вікнах.

Обличчя о. Аркадія пересмикнулось.

— Розідрали ви мені серце!—гукнув він не чуючи себе, і рвучи на собі рясу.—Вирвали ви його з грудей, то нікого я тепер не боюсь,—бог мені суддя! Та знайте, що він і ваш суддя!!

О. Аркадій увесь преобразився і це був уже не смиренний штрафований піп, а грізний, роздратований лев. Неначе й кучеряве волосся його настобурчилось.

— Бог вам суддя! Прощайте!..

Він повернувся і, не поклонившись і не зачиняючи за собою дверей, вийшов з їдальні архієрейської

І з сіней і, несучи в руці бриля, прудко пішов через сад на подвір'я.

— Чи він п'яний чи він божевільний?..—Питався здивований і оторопілий владика.—Протасій! верни його назад...

Протасій побіг слідом за о. Аркадієм.

— Батюшка! Батюшка!..—гукав він.—Верніться, владика зволить кликати до себе!

— Геть!..—не дивлячись, одмахнувся рукою од його о. Аркадій і пішов з двору.

V

Коли о. Сергій прокинувся вже не рано, весь розбитий, з важкою головою, то він зразу не міг пригадати, що з ним і де він. Тільки оглядівшись, він побачив, що лежить у своїй кімнаті, на ліжку о. Аркадія й нероздягнений.

Сидячи на ліжку, він пригадував учорашній вечір і ніч і не міг усього гаразд уявити собі. Помпей... о. Аркадій... воропанівський писар, жінка й теща,—все те мов щось робило вчора, мов він мав до їх якесь діло, але яке саме—уявити не міг. Здається, плакав...

Коли задзвонили до церкви, то о. Сергій не пішов туди, а ліг на своє ліжко й укритися, як тільки міг, тепліше; його біла пропасниця.

— День!.. День-день!—жалібно вимовляв невеликий монастирський дзвін.

І о. Сергій думав, що справді вже день, хоч і знов похмурий день, а о. Аркадія немає значить, таки пішов... значить, десь добивається свого, робить своє діло. Не так, як він... пропавший чоловік. Йому нічого не треба робити, на його долю зосталось тільки лежати й умирати. Але ще кінець не скоро. Сухоти—хвороба затяжна.

І він з боєм у лобі підняв угору очі й повів ними по стінах.

Біля дверей у кутку погляд його спинився на дебелим гвіздку, забитому в стіну, щоб вішати одіж.

«Он він, самий підходящий! Взяти пояс, зробити петлю, вільний кінець замотати на гвіздок,—він удержить,—а петлю з пряжкою на шию... І кінець, і капут!.. Зоставайтесь сами, друзі мої і знайомі!.. Мало побув з вами і ще менше добра зазнав од вас,—буде з мене»!

О. Сергій поворухнувся й застогнав, але від чого більше,—чи від болю в тілі, чи від болю в душі,—того-б і сам він не сказав.

Він лежав, дивився на гвіздок і уявляв як на йому висить його тоще тіло. Висить якась нікчемна торбина з бактеріями... «Не руште її, нехай висить, вона була за життя така болюча, що їй потрібний спокій».

І він дивився в куток, на ту торбину, і плакав: «Не руште її!»..

— День!.. День-ны!..—скиглив мізерний дзвін.

У кімнату увійшов послушник Олексій, щоб при-
брати її.

— А до церкви що-ж і не підете?—питався він, підмітаючи підлогу й дивлючись, як о. Сергій, одвернувшись до стіни, трясеться в пропасниці.

— Не піду. Нездужаю.

— А сьогодні теж увесь день мабуть буде дощ.

— Ти-б, голубчику, протопив добре грубу, та сходи до о. Помпея, попрохай його зайти сюди.

— Добре. А де-ж о. Аркадій?

О. Сергій помовчав і потім сказав:

— Далеко тепер о. Аркадій,—у городі мабуть!

— Он як!.. Коли-б-же він устиг туди добра-
тись?..

— Устиг.

Олексій причипури́в кімнату, затопив з сіней грубу й пішов. О. Сергій знов зостався сам. Дзвону вже не було чути, і тільки за вікнами шумів вітер. А може то так здавалось о. Сергієві, й шуміла кров у його в висках, або сту́гонів огонь у грубі.

«Бідолашна ходяча торба з бактеріями! Гидка ти й небезпечна для людей.. Кинути-б тебе в огонь, щоб і сліду не зосталось!» — думав о. Сергій, стискаючи щелепи.

Так він пролежав, поки вийшли з служби, і почав було дрімати, як почув, що хтось іде до його в кімнату.

«Мабуть, Помпей»!

Але він помилився. У хату ввійшли ігумен і за ним, хитаючи головою, Пафнутій.

О. Сергій підвівся й сів на ліжку.

— Здрастуйте, здрастуйте, отче! — мовив ігумен, озираючись по кімнаті. — А ми з о. Пафнутієм, почувши, що ви нездужаєте, зайшли до вас, навістити.

— Спасибі, Сідайте, будь ласка!

Гості сіли. Один товстий і дебелий, мов з чавуну злитий, другий сухий, зігнутий, але обидва вони були владарями монастиря, і їм мусило усе скорятись. Обидва вони були темні, неосвічені люди, один з крамарського, а другий з мужичого роду, і добились становища — той, віддавши на монастир чималу суму грошей, спадщини від батьків-крамарів, і через те доскочивши ігуменства, а другий — виключно своїм життям і поведженням. Про його й далеко від монастиря йшла слава, що це святий чоловік, прозорливець. Обидва вони наскрізь бачили один одного й ненавиділи один одного, і боялись, і у всіх справах монастирського життя брали участь разом, ніби пособляючи один одному, а на ділі — висліджуючи один одного.

Так іноді в одному ярмі ходять два ревниві воли. Ї завжди потай змагаються один з одним.

— Занедужали?—питається ігумен.

— Та трохи прихватило.

— А о. Аркадій де?

— Отправився в город до владики, прохати одпуску додому. В сім'ї не благополучно.

— Коли-ж він поїхав?—з робленим здивуванням, поглянувши на Пафнутія, питався ігумен.

— Учора звечора.

— Та він-же не питався в мене! І привратник каже, що нікого не випускав з монастиря...

«Ага, голубчики,—подумав о. Сергій,—уже й там були!»

— Нічого не знаю.

— Аки тать в ночі,—хитнув головою Пафнутій!

— Дивно мені!.. Заперли ворота,—був чоловік дома, а вранці немає. А що скаже владика? Що подумає про наші порядки?..

Очі Пафнутія занялись якоюсь потайною думкою.

— Мирські люди до миру й тікають, бо там гуслі й органи і плясання... Хе-хе!—сухо і коротко осміхнувся він.

О. Сергій з мукою доживався, щоб вони скоріше покинули його хату, щоб йому не бачити їх і щоб знов можна було лягти й не держати на плечах важку, мов налиту оливом, голову.

Нарешті незвані гості таки пішли з хати робити допит,—хто випустив з монастиря о. Аркадія, а коли ніхто не випускав, то як він зміг сам вибратись за його стіни.

О. Сергій знов упав на ліжко. Йому хотілось, щоб скоріше прийшов Помпей, але він боявся, що тепер Помпей, бачивши або прочувши, що ігумен з Пафнутієм пішли по монастирю, постережеться зараз прийти до нього.

Але він знов помилився. Скоро щось рипнуло дверима, і до хати увійшов Помпей. У хаті мов світліше стало.

— А я вас ждав.

— Що з вами, занедужали?

— Та єсть трохи... Умирать, мабуть, пора!

— Ну, що ви кажете! — засміявся Помпей, і коли о. Сергій поглянув на його, то йому справді здалось, що він говорить дурницю, і туга трохи відлягла в його від серця.

Помпей ходив по хаті такий свіжий і здоровий, і так легко носив на собі чималу вагу років і жиру, що, дивлючись на його, якось легше стало на серці о. Сергія: старий чоловік, а бач який здоровий та моторний!

— Олексій сказав, що вас пропасниця б'є, то ось вам хіна.

— Спасибі! — сказав о. Сергій, встаючи з ліжка. — Хіна хіною, а може у вас є що й до хіни?

Помпей зупинився проти о. Сергія і засміявся.

— Хіба хочеться?

І по його обличчю було видно, що в його є те, чого прохав о. Сергій.

— Дайте!

— Ні, спершу хіни випийте, а те потім уже... Бо ще можуть наші з обходу зайти сюди. Шукають, де переліз через стіну о. Аркадій. Що з того, де саме переліз? Скрізь можна перелізти! Ми, було, в бурсі з третього поверху спускаємось без драбини по карнизах та ринвах.

О. Сергій випив хіни, а потім і того, що приніс Помпей, і світ немов прояснився йому.

З того часу, як він почав уживати горілку, — а це почалось скоро по приїзді на парафію, він пив її чимало, і чим далі тим більше. Вона йому давала забуття, давала сон, хоч не давала спокою.

І він давно уже знав, що таке за штука похмілля, і держався думки дідів і прадідів, що клин треба вибивати клином, а то чоловікові лихо,—хоч у петлю лізь!

Він разом випив «сотку», що йому приніс Помпей, і обличчя його бліде, аж синє, засяяло усмішкою.

— Отче, друже, пришліть або принесіть більше! Ради спасенія, ради родителів ваших!

— Добре, добре... трохи погода.

Вони не крились один од одного і знали обидва свої гріхи, і що вони не одні в монастирі грішні в тім. У Помпея, як у економа, завжди був запас всяких напитків, і він ділився ними з братією. І, знаючи його, треба було дивуватись, чого пішов у ченці цей чоловік.

Був він дяком, мав сім'ю, був з його великий дока в рибальстві і мало він тямив у сільському господарстві. Зате умів чудово дзвонити у дзвони, розказувати усякі байки і небилиці, кохався у бджільництві й любив добре випити в підхожій компанії. Повидавав він заміж дочок, оженив сина й слідом за тим поховав жінку. Тоді у йому мов що перевернулось: почав цуратись людей, став журитись, і скінчилось тим, що одного разу, увечері виїхав він верхи з свого двору, нікому не сказавши ні слова, й пропав безвісти. Не скоро вже дійшла до сім'ї звістка, що бачили його люди, як він продавав коня на базарі у повітовому місті, а років через три довідались, що він живий і вже давно пробуває в ченцях.

А в ченцях він знов ожив, і хоч попередня веселість цілком уже не вернулась назад, але він був такий ласкавий, привітний до всіх, що всі його в монастирі любили.

Любили його і всі епітимісти, яких чимало перебувало в монастирі і яких монастирське начальство

почитало за кару божу для себе й монастиря й ненавиділо всім серцем. Бо все то був народ самовольний і неурівноважений, звисока дивився на ченців за їхню неосвіченість і ображав їхню гордість тим, що, хоч і був доручений під монастирський догляд, але не признавав ніякого авторитету за монастирським начальством.

Але Помпея епітимісти любили, і він умів з ними поводитись. Ігумен це помітив і мовчки ніби доручив їх йому: нехай він панькається з ними, як знає!

Тільки Пафнутій не любив Помпея і скрізь назирав за ним і за епітимістами і, де тільки міг, точив їх мов шашіль сухарі.

— Як вип'єш, то неначе легше відкашлюватись,—казав о. Сергій, трохи оправившись після приступу кашлю, гірко усміхаючись, як завжди своїм зламаним, зів'ялим усом. — Ваші то, ваші, — пішли шукати звідкіль вилетів птах! Шукайте, усе одно не поможеться!.. А гарно, плюнути-б на все оце й податись, куди очі дивляться. У-ух, погано тут!.. А ще краще було-б скоріше здохнути!..—додав він.

І мов хмара набігла на о. Сергія. Він одразу потемнів і пропасниця знов ударила його.

— Отче, принесіть алкоголь!

— Добре, добре. А тепер лягайте, та укривайтесь, а то вам холодно. Лягайте, я укрию!

— Укрийте, справді холодно.

Помпей укрит о. Сергія й вийшов з келії. Хмара, що набігла на о. Сергія, зробилась чорнішою, важчою. Холод обхопив його тіло й душу. А надворі знов збиралося на дощ.

Ігумен і Пафнутій обійшли увесь монастир, дивляючись і випитуючи, де міг вибратись з монастиря о. Аркадій, але нічого не дізнались. Ігумен сердився, а Пафнутій був радії, але ні той, ні другий не виявляли того, що було у їх на душі.

Вони вертались з обходу.

— Я думаю, що владика спросить його, де-ж отпуск з монастиря? і він мусить сказати, що він утік без отпуску. Тут моєї вини немає ніякої. Живосилом чоловіка не вдержиш!

— А як він скаже, що монастир стоїть без догляду, і хто хоче, той вночі входить і виходить з його?..

— Так це-ж неправда! Хто-ж це може сказати? Це треба зовсім загубити совість.

— Блюдіте, како опасно ходите: дніє лукаві суть, а люди ще лукавіші.

— А я напишу рапорт його преосвященству, що так і так: священник-епітиміст, Аркадій Завадовський, вночі утік з монастиря, невідомо куди, і ще досі не вернувся. Нехай знає, а я покривати нікого не хочу. Треба й за другим стежити..

— Ні, цей не втіче!—якось загадково усміхаючись, сказав Пафнутій.

— Хто його знає!

І вони розійшлись. Ігумен пішов до себе, а Пафнутій, не дивлячись на дощ, пішов по двору. Зробивши, мов заєць, кілька петель, він завернув у келію, о. Сергія.

«О, знов ужака повзе»!—подумав той, побачивши його.

— А я до вас. Дощ іде, а у вас тепленько... Хе-хе!

О. Сергій нічого не сказав, тільки поворухнувся, лежачи і кашлянув.

— Так, хе-хе, немає о. Аркадія—говорив Пафнутій, трохи помовчавши й мов дожидаючи, що о. Сергій щось скаже.

О. Сергій мовчав.

— Чого-ж тут у монастирі сидіти?.. У нас тихо, сумно; що-дня до церкви ходити треба. Устав наш суворий!.. А в миру весело, широко там і вільно, що

хочеш роби, куди хочеш іди. Де-ж тут усидіть... у монастирі!

Пафнутій помовчав, мовчав і о. Сергій.

— У монастирі народ темний, неосвічений... Самі мужики. З ними ні про що розмовляти, окрім слова божого, а це у нас не в моді,—ще по семінаріях набридло. Хе-хе...

О. Сергій лежав і думав: «чого він прийшов сюди,—пилять мене чи що? Хоч би скоріше убирався геть!»—і поклав мовчати до краю.

А Пафнутій сидів і не думав виходити. Очі його ятрились якимись недобрими, потайними вогниками—«гадючими», як здавалось о. Сергієві, а голова докірливо хиталась і трусилася, і ці її рухи додавали словам Пафнутія якоїсь надзвичайної уїдливості й докірливості.

— Там коні й колесниці... там, хе-хе, попаді молоді, а тут що?.. Га?.. А не чини беззаконій, а не заводь гульбищ з дівками та парубками, не вчи їх, коли ти піп, пісень бісовських! А приїхав благочинний, щоб оброзумити тебе, на добрий шлях наставити, побачив усе твоє зборище, почув, як ти сам тих пісень співаєш, та дō дівчат моргаєш, та широкими рукавами над їх головами махаєш, сказав тобі слово, а ти йому два, а ти його за руки та з хати, а ти рясу з його рвати? Он як!.. Ну, і йди в монастир... на смиреніє. На смиреніє духу непокірного!.. А?.. Не подобається?.. Хе-хе!

«Господи, за що він мене мучить? Ще трохи, і я його вижену з хати, як о. Аркадій благочинного з сторожки!»

І справді, в серці о. Сергія збиралась злість і вже не лежала смирно, а мов їй хотілось вирватись на поверх.

«Вижену гаспида!» думав о. Сергій. Але він нікого в житті ще не виганяв, отак він боявся людей,

а найбільше людей старих, у собі упевнених. Він і досі počував себе якось мов не за повноправну людину, а мов за хлопця й боявся старших за себе.

Але Пафнутій сидів і все торочив своє, провадив далі.

— Святі ризи палиш, церкву хочеш спалити, подвір'я церковне димом пустити, — у монастир на смиреніє, на послушаніє, на чорний хліб! — мов шилом шпигав Пафнутій, переходячи від о. Аркадія до о. Сергія, а той уже ледви лежав на ліжку.

— А там жінка молода... хе-хе!.. а там...

— Геть, гаде, звідціль!.. — несподівано схопився, з ліжка сам не свій о. Сергій. — Геть звідци! — кричав він не своїм голосом, наступаючи на Пафнутія.

— Хто?.. ти?.. мене?.. — блідніючи спитав Пафнутій.

— Я!.. Тебе!.. Геть, кажу, звідціль!..

— А, не любиш?.. не подобається?.. — шипів той, встаючи з стільця і в'ючись усім тілом. — За красуню свою боїшся? Га?.. Женеш?.. Хе-хе!

— Геть звідци, а то я не знаю, що зроблю з тобою!

Блідий, як смерть, з розкудовченим волоссям і червоними очима о. Сергій був страшний. Руки його тримтіли й готові були вчепитись у Пафнутія і вишпурнути його з хати.

— Піду, хе хе!.. Піду, голубчику!.. Не гнів... не гнівайся!.. — хитаючи головою, мов озираючись, чи ніхто не бачить, як його женуть, кидав слова Пафнутій.

І він зник за дверима.

— О, прокляті!.. О, мучителі!.. Вимотали ви мені душу!.. — рвучи на собі волосся і тримтючи від гніву, кричав о. Сергій, ходячи по хаті. — О, будьте ви прокляті!..

В обідню пору дощ розгулявся і, то затихаючи, то знов припускаючи, йшов до вечера. По монастирському подвір'ю стояли калюжі. Над ними, поспускавши обважені віти, журливо похитувались мокрі дерева і дощ збивав з їх останнє листя. Важкі, мокрі ворони сиділи й на деревах, і на хрестах церкви й сумно каркали, а проворні, чорні, як вугіль, галки, з сивими ошийниками, моторно нишпорили по низу.

Почало смеркати дуже рано. На дзвіниці тенкнув дзвін, скликаючи ченців до церкви, і ті, товсті й поважні, з клобуками на головах, велично підбираючи поли ряс і мантий, ішли до церкви.

Чепурні галки цікаво дивились на їх, згинаючи на бік голівки і кліпаючи своїми чорними оченятами, а ворони непривітно каркали їм у слід:

— Крав!.. Крав!..

Прудко пробігали послушники у підрясниках, стягнутих ремінними поясами. Їм хотілось скоріше проскочити до церкви, щоб не помочити свого пишного кучерявого волосся.

І в цьому монастирі, як і в багатьох інших, всі послушники запускали собі довге волосся і що-дня на ніч заплітали дрібними кісками, щоб воно, як розплести його, було кучеряве. Копиця такого волосся на плечах була так само потрібна послушнику, як коса дівчині...

Пройшов до церкви Пафнутій, пройшов і ігумен.

Почалась відправа повечерія.

О. Сергій знов не пішов до церкви. Він сидів у своїй келії, темний і суворий, мов серце його було налите вщерть тугою й розпукою. Кілька разів, після того, як він вигнав Пафнутія, він лягав спати, але не міг зімкнути очей. Мозок не міг заспокоїтись,

в йому безладно снувались думки, думки одна за одну чорніші й невідрадніші.

А ні іскри світу він не бачив у своїй будучині.

Безжалісна хвороба, безладдя в сім'ї, монастирська покута... А там знов покута за Пафнутія, бо він буде скаржитись і архієрей дасть віри його скарзі. А там... що таке там?.. Смерть, невблаганна й неминуча смерть.

А після смерти?..

І тут думки о. Сергія спинялись, як морські хвилі біля скель, і змішувались, і він не міг дати їм ладу. Бо в останні часи, найбільше в монастирі, безвір'я заповзло в його душу і, як мороз квітки побило й пов'ялило увесь містичний лад його душі, всі парости віри, що так пишно в ньому розростались у стінах школи. Тепер віра була безсила подати йому рятунок, навіть дати пораду. І це більш усього мучило о. Сергія й лякало, і жаль стискав його серце, жаль за тією вірою, що він мав її й тепер не має, і вже ніколи, ніколи вона не загоїть пекучих ран його душі й не закрис рожевим серпанком чорної, страшної безодні—смерти.

Коли так, то скоріш умерти!

Коли так, то нащо терпіти ці муки, це пониження!

Коли так, то бунт проти всього!..

Бунт... Але во ім'я чого бунт, якими силами його зняти?..

І тут він знов почував під собою страшну безодню і падав у неї.

Бунт-- во ім'я людини!

Це во ім'я Пафнутія, во ім'я жінки й тещі, во ім'я писаря і всіх тих, їм-же єсть ім'я тьма тем?..

Ні!

Бунт—во ім'я тих славних і великих, які вели й ведуть людей до кращої долі.

Але хіба та краща доля не омана, хіба то не золотий туман, за яким роззявляє пащу та-ж сама безодня — смерть, смерть кожної окремої людини, смерть народів і націй, смерть усього людського роду?

Во ім'я-ж чого бунтувати?..

Де воно, те ім'я?..

— О, боже! — стогнав о. Сергій, — дай мені віру, або знищи мене, зовсім, без сліду!..

І він ждав цього чуда, але його не було, і він почував себе нікчемним і безсилим усім світом забутих, і нікому було пожаліти його.

— Молитвами святих отець наших...

Чує він за дверима голос послушника Олексія і, мов прокидаючись з важкого сну, говорить:

— Увійходь!

Увійшов Олексій і поздоровався.

— Ось вам, що загадували, — сказав він передаючи о. Сергію пляшку з клеймом монополії. — А тут вам єсть відкритка. Коли хочете, то прочитайте зараз, а я потім покажу о. ігуменові й принесу її до вас.

Олексій тільки що вернувся з почти й не встиг показати листів ігуменові.

— Давай.

О. Сергій взяв відкритку. Вона була від о. Аркадія. Підійшовши до вікна, о. Сергій прочитав:

«Пишу вам, любий мій соузнику, з станції Вовтузівки. Іду додому. Без дозволу. Нехай робить, що хоче. Позбирайте в монастирі мої манатки, звяжіть у вузлик. Коли їхатимете додому, або при якій нагоді, перешліть їх мені. Бо я до монастиря не вернусь. Годі!.. А не буде нагоди, то спаліть їх, щоб і духу мого не було у тій берлозі чернечій! Ваш А. Завадовський».

О. Сергій прочитав відкритку і вернув її Олексієві. Той пішов з хати.

— Он як роблять сильні й сміливі! --уголос сказав сам собі о. Сергій, безсило знов сідаючи на ліжко.

«Він не побоявся боротьби з сильним, боротьби з людською неправдою, і він переможе їх. А я?.. Я на віки пропаща людина. *vae victis!*.. Горе знесиленим, ні нащо непотрібним! Нема їм місця на цім світі!.. Смерть, їм!»!..

Vae victis!..

Ці слова невідступно стояли в голові о. Сергія, і йому уявлялась картина, яку він десь бачив, як смерть, верхи на вороному коні, простягнувши перед себе руку, повагом їде вночі по полю боротьби людської і все умирає перед нею й навкруги неї.

— *Vae victis!*.. Аз єсьм владика землі й піднебесної і я кажу вам: *vae victis!*.. Смерть вам!..

О. Сергій встав з ліжка. Стогнувши від болю тіла й душі, він почав ходити по келії.

Зовсім стемніло, але він не світив світла. У пільмі краще. Він одкупорив принесену Олексієм пляшку і, через який час підходячи до столу, пив з неї нахильці.

Він ходив по келії, і в думці його стояли сдині й непорушні слова: *vae victis!*.. Він сам нікчемний воропанівський ієрей Сергій Вишинський, і є той *victis*, і йому—смерть! Рано чи пізно, але—смерть.

І він дивився у темний куток, де був забитий дебелий гвіздок, і чув на своєму болючому тілі ремінний пояс, а ноги його, стукаючи при ході чобітьми по підлозі мов вимовляли.

— Он—там! Он—там!

«Ні, не буде цього. Це жахливість перед життям, це легкодухість. А я нікого не боюся ні тут, ні вище!»!..—упевняв себе о. Сергій і несподівано для себе заспівав пісню, яку він так любив співати колись у семінарії.

Ой, не стелися, хрищатий барвінку,
Тай по крутій горі,
Ой, не дивуйтесь, злії вороженьки,
Тай пригодонці моїй...

У його колись був путящий голос—тенор, і він добре співав, але тепер йому співати було важко, і він скоро кинув пісню, знов підійшов до стола, припав вустами до горла пляшки й потім з рештою горілки шпурнув її до дверей. Вона брязнула й розлетілась на скалки, а по хаті пішов горілчаний дух.

О. Сергія хитало, але він усе ходив по хаті, натикаючись то на стіл, то на стільці, а в голові йшла своя робота. Там ворухився невсипущий червяк і точив йому мозок. І хтось невідомий але близький, нашіптував йому в душі усе одно слово: «смерть!.. смерть!.. смерть!..»

— Сухоребриця!.. Ха-ха-ха!..—зареготався о. Сергій, пригадавши бурсацький анекдот, де оратор-піп узиває смерть сухоребрицею.

«Смерть!.. смерть!..» ще з більшою упевненістю згучало в його мозку.

— Смерть!.. А хоч-би й смерть!.. А хоч-би й смерть!..—говорив о. Сергій, мацаючи гвіздка в кутку.

— А, ти тут!.. Ти дожидаєшся?.. Добре. А чи ти-ж видержиш?..

Він повис на йому на руках. Гвіздок тільки злегка подався.

— Добре... Молодчина!..

Він пустив руки і знов виразно почув на своєму тілі пояс, зняв його з себе й озирнувся, мов боючись, щоб ніхто не побачив, що він робить.

Але в хаті було зовсім темно й тільки через вікно у рамці було видно монастирський лихтар. Його світло ледви пробивалося крізь тмяну завісу.

О. Сергій одвернувся од вікна в самий куток...

«Смерть!.. смерть!..»

«Нема на світі нічого страшнішого над смерть,— думав він,—і немає нічого найзвичайнішого: всі люди умирають, мільйони мільйонів... і будуть умирати».

«Смерть!.. смерть!..»

. . . . .

Олексій ніс листа о. Сергієві й посміювався, що ігумен вичеркнув у йому слова: «у тій берлозі чернечій». Не знає, що о. Сергій уже прочитав того листа!

У сінях він проказав своє звичайне вітання, але відповіді не почув. «Мабуть, уже заснув, сердега, в самотині»—подумав він. Тоді він постукав у двері, але о. Сергій знов не обізвався.

Олексій відчинив двері й увійшов у келію.

Горілчаний дух забив йому дихання.

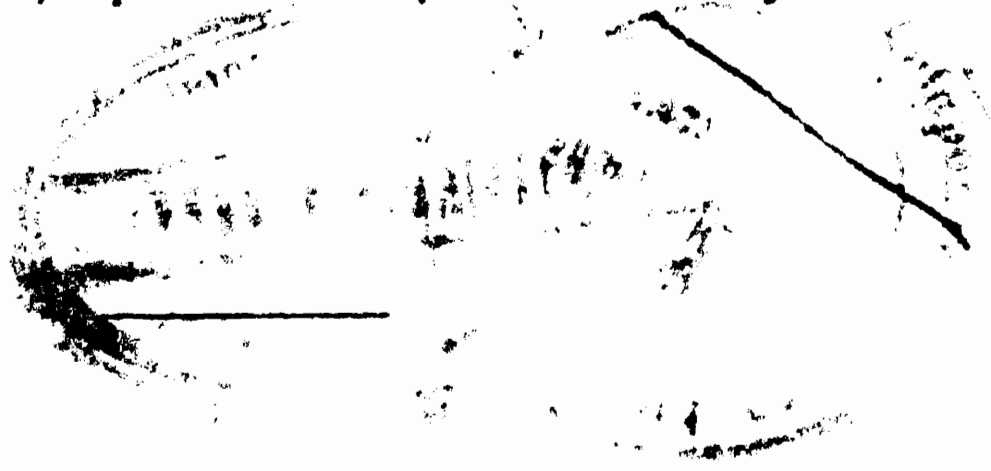
«Еге, добре випито, тому й не озивається».

Олексій черкнув сірничка.

Світ осяяв кімнату, але в ній нікого не було, тільки по підлозі блищали склянки від пляшки. Сірник догорів і погас. Олексій черкнув другого, озирнувся навкруги і, скрикнувши—ай!.. кинувся геть із хати.

За його спиною, у кутку, притулившись до стінки й якимось незвичайно підігнувши коліна й опустивши руки, стояв о. Сергій.

Очі його були широко розплющені, а рот роззявлений. Мов він побачив щось надзвичайно страшне, посунувся до стіни, присів і омертвів із жаху.

6057

КООПЕРАТИВНЕ Р У Х
ВИДАВНИЦТВО

ПРАВЛІННЯ Й ГУРТОВА КОМОРА
Харків, вул. 1-го Травня, 10.
Телефон 29-84.

ПОВНА ЗБІРКА ТВОРІВ
МИКОЛИ ЧЕРНЯВСЬКОГО
ПОВІСТІ Й ОПОВІДАННЯ

Том I-й. Перша гроза.—Божа коровка.—Собака.—Сон життя.—
Соліман Мудрий.—Три тіні.—На крилах смерти.—
Степовий сокіл.—Під похилою вербою.—В незнану
далечінь.—Змій.—Кінець гри.—Смерть Зораба.—
Марш Сагайдачного.—Тополі.—Слуги.—На волю.—
Вода прибуває.—Тёмрява.—Співець.—Vae victis!

Том II-й. Низова течія.—Хай буде світ.—Перше кохання.—
В самотині.—Устань і йди.—Нещастя.—Ти міг-би
бути великим.—Осліплення Париса.—Кров.—Весняна
повідь.—Герої вертаються.—Хліб наш насущний.—
Живі мерці.—Перед світом.—У думу, в думу!—Діти
піднебесні.—На морі.—Смерком.—Поет український.

Том III-й. Блискавиці.—Проклятий город.—Товариші.—Вогонь
життя.—На тундрі.—Служби не буде.—Похорон.—
Косар.—За золотим руном.—Великдень на чужині.—
Старість.—П'яниця.—Зорі.—Раби.—Сн г.—Варвари.

Том IV-й. Потом і кривавицею.—На воді.—Комета.—Шевченкова могила.—Туман.—Богові невідомому.—Щастя.—Душа поета.—Зустріч.—Напередодні.—Загадка.—Кедр Ливану.—Червона лілея.—Наш посол.—Чорноземна сила.—Під чорною корогвою.—Fatum.

Том V-й. Червоний хміль.—Земля.—Ніж матери.—На березі морському.—Кардаш.—Фантасмагорія.—Життя сміється.—Махровий.—Там, де гори шумлять.—Антей.—Вона йде.—Ессе homo.—Під сонцем буття.

Критичні мініатюри: Котляревський, Гулак-Артемовський, Квітка-Основ'яненко.—Під знаком великого духу (Шевченко).—П. О. Куліш.—Іван Франко, як поет.—Заворожена криниця.—Науковий аванпост у Дикому Полі.

ПОЕЗІЇ

Том VI-й. Молодість (1887—1896). Різні поезії.

Том VII-й. Молодість (1887—1896). Різні поезії.—Пісні кохання.—Донецькі сонети.—В новий світ.—Слово про похід Ігоря.

Том VIII-й. В зеніті (1897—1914). Різні поезії.—На синьому морі. Поминки.—Поеми.

Том IX-й. В зеніті (1897—1914). Різні поезії.—Дні гніву.—Легенди й балади.

Том X-й. По-між безоднями (1914—1926). Різні поезії.—На голосних просторах.—З долини забуття.

КООПЕРАТИВНЕ Р У Х ВИДАВНИЦТВО

ПРАВЛІННЯ Й ГУРТОВА КОМОРА

Харків, вул. 1-го Травня, 10.

Телефон 29-84.

Т В О Р И О. КОБИЛЯНСЬКОЇ

Оповідання:

Т. I. 1) Покора. (Покора. Жебрачка. Що я любив. Мати божа. У св. Івана. Час. Він і вона. Аристократка. Битва. *Impromptu phantasie*. Мужик. Банк рустикальний).

2) До світа. (*Valse melancholique*. Рожі. Акорди. Пости. На полях. Під голим небом. Там зірки пробивались Сумно колишуться сосни. Балаканина про українську жінку. Сліпець. Через море. За готар. Мої лілії. Думи старика).

Т. II. Природа. Некультурна. Ідеї. Хрест. В долах. Віщун. В-осени. Весняний акорд. Старі батьки. Місяць. Юда. Назустріч долі. Лист засудженого жовніра. Лісова мати. Сниться.

П о в і с т і

Т. III. Царівна.

IV. Людина

V. Земля.

VI. Ніоба.

VII. В неділю рано зілля копала.

VIII. Через кладку.

IX. За ситуаціями.

X. Апостол.